

T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ ANABİLİM DALI

**FÂZİL ALİ BEY EL-İZNİKÎ'NİN ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMİ'L-MÎZÂN İSİMLİ
ESERİNİN TAHKİK, TERCÜME VE İNCELENMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

SEHRAN MAMMADOV

AĞUSTOS 2021

T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ ANABİLİM DALI

**FAZIL ALİ BEY EL-İZNİKÎ'NİN ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMİ'L-MÎZÂN İSİMLİ
ESERİNİN TAHKİK, TERCÜME VE İNCELENMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

SEHRAN MAMMADOV

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞULE TAŞKIRAN ÇANKAYA

AĞUSTOS 2021

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Sehran Mammadov

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı taahhüt ederim.

Dr. Öğr. Üyesi Şule Taşkiran Çankaya

İMZA SAYFASI

“Fâzıl Ali Bey el-İznîkî’nin es-Sirru’r-Rabbânî fî ‘İlmi’l-Mîzân İsimli Eserinin Tahkik, Tercüme ve İncelenmesi” başlıklı bu yüksek lisans tezi, Sehran Mammadov tarafından Bilim Tarihi ve Felsefesi Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Şule Taşkiran Çankaya

.....

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu

.....

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Mustafa Kaçar

.....

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 31/ 08/ 2021

ÖNSÖZ

“Satürn’ü, cam suyu ile çözersen bakire sütüne ulaşırsın.”

İlk bakışta anlamsız görülebilecek bu cümlede, el-kimya geleneği müntesibleri arasında bilinen önemli bir işlem anlatılmaktadır. Doğada bulunan bütün nesnelerin, belirlenebilir ve istendiğinde değiştirilebilir bir düzen üzerine oluştuğunu savunan el-kimya geleneğinin müntesibleri, iddiasında oldukları gücün büyüklüğünün farkındaydılar ve bu gücün haketmeyen kimselerin eline geçmesinden ihtiyât ediyorlardı. Bu sebeple eserlerinde sık sık rumuzlu ifadeler kullanmışlardır. İşte bu rumuzlu ifadeler sebebiyle el-kimya metinlerinin anlaşılması oldukça güçtür. Osmanlı Devleti’nde el-kimya geleneğinin en meşhur ve en üretken temsilcisi olan Fazıl Ali Bey el-İznikî, bu ilme ilgi duyanların çözemediği rumuzlu ifadeleri bir noktaya kadar açıklamaya karar vermiş ve bunu eserlerinde gerçekleştirmiştir. Bu açıklayıcı üslupla, müellifimizin incelediğimiz “Es-Sirru’r-Rabbânî fî ‘İlmi’l-Mîzân” isimli eserinde sıkça karşılaştık. Onun eserleri sayesinde ilk cümlede anlatılmak istenen işlemin, *kurşun ve potasın bileşime sokulma işlemi* olduğunu öğrendik. Bu işlemin günümüz kimya eğitiminde sıkça kullanılan “altın çökelek” isimli tepkime örneği olduğunu düşünmekteyiz. Şöyleki “kurşun nitrat - $Pb(NO_3)$ ” ve “potasyum iyodür - KI ” bir araya getirildiğinde tepkime sonucu olarak altın sarısı renkli madde elde edilmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında bunun gibi daha birçok ifade açıklığa kavuşturulacaktır.

Çalışma süresince, esere ait elyazma şeklindeki nüshaların bulunması, okunması, tercümesi ve incelenmesi gibi birçok hususta desteklerinden ve bilgilerinden istifade ettiğim kıymetli insanlar oldu. Değerli danışman hocam Dr. Şule Taşkiran Çankaya’ya bu çalışmanın gerçekleşmesi hususundaki katkılarından ve sergilemiş olduğu nezaketli tavırdan dolayı teşekkür ederim. Kendisiyle her görüşmemizden sonra şahsımı bu çalışmaya daha istekli bulduğumu söylemeliyim. Elyazma metinler alanında uzmanlığına sık sık başvurduğum, cevaplarıyla çalışmanın ilerlemesine katkılar sunan Dr. Kamran Abdullayev’e teşekkür etmek isterim.

Eyüp Sultan Camii'nin haremnde defnedilen Fâzıl Ali Bey'in kabrini bulmak arzusıyla yaptığımız araştırmalarda gerekli izinleri almak ve bizzat bizimle beraber kabri aramak nezaketinde bulunan Nidayi Sevim'e, çalışma süresince sıkı irtibatta olduğum, sorularıma içtenlikle cevap veren Musa Şen'e ve Süleyman Ramazanov'a ayrı ayrı teşekkür ederim.

Son olarak en büyük teşekkürü yıllardır kendilerinden uzakta olmama büyük sabır gösteren, şahsımı her konuda destekleyen, dualarını esirgemeyen kıymetli aileme; babam Elxan Mammadov'a, annem Şükufe Mammadova'ya ve kız kardeşim Seadet Mammadova'ya sunmak isterim.

ÖZET

FÂZIL ALİ BEY EL-İZNİKÎ'NİN ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMÎ'L-MÎZÂN İSİMLİ ESERİNİN TAHKİK, TERCÜME VE İNCELENMESİ

Mammadov, Sehran

Yüksek Lisans Tezi, Bilim Tarihi ve Felsefesi Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Şule Taşkiran Çankaya

Ağustos, 2021. 154 Sayfa.

Osmanlı Devleti'nin en üretken kimyacısı olan Fâzıl Ali Bey el-İznikî (ö.1609) bu birikimi elde etmek için uzun yıllar boyunca Mağrib, Hoten, Hindistan, Arap ve Acem topraklarını gezmiş ve el-kimya geleneğinin takipçileri ile teşrîkimesâi etmiştir. Bir müddet sonra uzun ilmî seyahatlerini nihayete erdirmiş, memleketine geri dönmüş, sonrasında İstanbul'a yerleşmiştir. Kimya alanında sahip olduğu bilgileri, çok sayıda eser telif ederek bu ilmin taliplerinin istifadesine sunmuştur. Telif ettiği eserlerden sadece biri, “Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifu'l-Ahcâr” isimli eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Yine kendisine nispet edilen “Dîvân-ı Hikmet” ve “Risâle-i Hacer-i Esrâr” isimli Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınan eserlerin günümüz Türkçesine transkripsiyonlu aktarımı yapılmıştır.

Fâzıl Ali Bey el-İznikî'nin incelediğimiz “Es-Sirru'r-Rabbânî fî 'İlmi'l-Mîzân” eseri, İslam medeniyeti sınırları içerisinde ve özellikle Osmanlı coğrafyasında bilinen ve okunan bir eser olmanın yanı sıra Avrupa kıtasındaki kütüphanelerde nüshalarına rastlanan bir el-kimya metnidir. Araştırmalarımız sonucunda eserin on altı farklı nüshasına ulaştık ve en erken tarihli üç nüshayı esas alarak tahkik çalışmasını gerçekleştirdik.

“Es-Sirru'r-Rabbânî fî 'İlmi'l-Cismânî ve'r-Rûhânî” ismiyle de bilinen bu eser, metallerin iç yapıları hakkında bilgi vermekle birlikte değersiz metallerin değerli metallere dönüşümünü gerçekleştirecek işlemleri ve bu işlemlerin hedefe ulaşması için

dikkat edilmesi gereken incelikleri anlatmaktadır. Eser, bir mukaddime, dokuz makale ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Tercümede metnin aslına sadık kalınmıştır. Eserde ismi geçen maddelerin ve anlatılan işlemlerin modern kimya diliyle ifadesi dipnotlarda gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fazıl Ali Bey el-İzniki, Ali b. Hüsrev el-İznikî, el-Kimya, Kimya, Mîzân ilmi

ABSTRACT

EDITION, TRANSLATION AND EXAMINATION OF FÂZIL ALİ BEY EL-İZNİKİ'S WORK TITLED “ES-SIRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMİ'L-MÎZÂN”

Mammadov, Sehran

Master's Thesis, Department of the History of Science and Philosophy

Supervisor: Assistant Professor Şule Taşkıran Çankaya

August, 2021. 154 Pages.

Fazıl Ali Bey el-İznikî (d.1609), who was one of the most productive alchemist in Ottoman Empire, traveled to the lands of Maghrib, Khoten, India, Arab and Persian for a long time and worked together with chemists there to obtain the knowledge he had accumulated. After a while, he completed his long scientific travels and went back to his home, then settled in Istanbul. He has presented his knowledge in the field of chemistry to the benefit of the aspirants of this science by compiling many books. Only one of the indited works, "Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifu'l-Ahcâr" has been translated into Turkish. Again, the works written in Ottoman Turkish named "Dîvân-ı Hikmet" and "Risâle-i Hacer-i Esrâr", which we think were attributed to him, were transferred to today's Turkish with transcription.

Fâzıl Ali Bey el-İznikî's work “Es-Sirru'r-Rabbânî fî 'İlmî'l-Mîzân”, which we examined, is a chemistry text that is known and read throughout the Islamic civilization and especially in Ottoman geography, and copies of the text can be found in libraries in Europe. We have reached sixteen copies of the text and our research carried out based on the earliest three copies of this work.

Also known with the name “As-Sirru'r-Rabbânî fî 'İlmî'l-Cismânî ve'r-Rûhânî”, this work gives information about the interior details of metals, as well as the operations to turn valueless metals to precious metals and explains the particular things to be considered in order to the operations be optional. The work consists of an introduction, nine articles and an epilogue. The translation has been true to the original. The matters

mentioned and the processes explained in the work, shown in the footnotes with the language of modern chemistry.

Keywords: Fadıl Ali Beg el-Izniki, Ali b. Husrev el-Izniki, Alchemy, Chemistry, Ilm al-Mizan

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: FAZIL ALİ BEY EL-İZNİKÎ: HAYATI VE ESERLERİ.....	3
1.1. FÂZIL ALİ BEY'İN HAYATI	3
1.2. ESERLERİ.....	5
2. BÖLÜM: ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMÎ'L-MÎZÂN İSİMLİ ESERİN TERCÜME VE İNCELENMESİ	11
2.1. MÎZÂN İLMÎ	11
2.2. ESERİN SEÇİLME SEBEBİ VE ÖNEMİ.....	15
2.3. ESERİN NÜSHALARI HAKKINDA BİLGİ.....	16
2.4. ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMÎ'L-MÎZÂN İSİMLİ ESERİN GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE TERCÜMESİ.....	18
2.4.1. Birinci Makale: Kurşuna İlişkin Mîzân Hakkında	21
2.4.2. İkinci Makale: Kalaya İlişkin Mîzân Hakkında	29
2.4.3. Üçüncü Makale: Demire İlişkin Mîzan Hakkında	34
2.4.4. Dördüncü Makale: Hârsînîye İlişkin Mizan Hakkında	40
2.4.5. Beşinci Makale: Bakıra İlişkin Mîzân Hakkında	45
2.4.6. Altıncı Makale: Cıvaya İlişkin Mîzân Hakkında	52
2.4.7. Yedinci Makale: Tutyâ'ya İlişkin Mîzân Hakkında.....	57

2.4.8. Sekizinci Makale: Gümüşe İlişkin Mîzân Hakkında	60
2.4.9. Dokuzuncu Makale: Altına İlişkin Mîzân Hakkında	66
2.5. ESERDE AÇIKLANAN RUMUZLU İFADELER	71
2.5.1. Çalkalanmış cıva	71
2.5.2. İlâhî Su veya Bakire Sütü.....	72
2.5.3. Fildişi	73
2.5.4. Saç.....	73
2.5.5. Cam	73
2.5.6. Parlak Dolunay	74
2.5.7. Yüce Cesed.....	74
2.5.8. Şam Seramiği	74
2.5.9. Yakın İşlem – Uzak İşlem.....	74
2.5.10. ‘Abd	75
2.5.11. Kartal, Akrep.....	75
2.5.12. Açıklanması Müellif Tarafından Tercih Edilmeyen İfadelere Örnekler.....	75
3. BÖLÜM: ES-SİRRU’R-RABBÂNÎ FÎ ‘İLMÎ’L-MÎZAN İSİMLİ ESERİN TAHKİKİ.....	77
3.1. TAHKİK ÇALIŞMASINDA TAKİP EDİLEN YÖNTEM	77
3.2. ESERİN TAHKİKLİ METNİ	78
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA	125
EKLER.....	130
Ek 1: Eserde İsmi Geçen el-Kimyacılar ve Eserleri	130
Ek 2: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan AY 6247 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.	132

Ek 3: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan AY 6302/15 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları	133
Ek 4: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu'nda bulunan 424/1 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.	134
Ek 5: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.	136
Ek 6: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.	138
Ek 7: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Koleksiyonu'nda bulunan 6227/2 numaralı nüshanın ilk sayfası.	140
Ek 8: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan 178/1 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.	141
Ek 9: Emel Esin Kütüphanesi 87 numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları. ..	143
Ek 10: Chester Beatty Kütüphanesi (İrlanda) 4929/4 numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları.	144
Ek 11: Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Turc. 066-04 Bl. 125v numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları.....	145
Ek 12: Melik Suud Üniversitesi, Kısmu'l-Mahtûât, 2/1182 F 5447 numarada bulunan nüshanın ilk sayfası.	147
Ek 13: Millet Kütüphanesi (Fatih), Ali Emiri 2827 numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları.	148
Ek 14: Milli Kütüphane, 01 Hk 918/1 numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları.	149
Ek 15: Meclis-i Şuray-ı Milli Kütüphanesi'nde (İran) bulunan nüshanın ilk sayfası.	151
Ek 16: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 7034 numarada bulunan, eserin Osmanlı Türkçesi'ne Derviş Hasan Hâtemî tarafından yapılmış tercümesinin ilk sayfası.	152

Ek 17: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 3621/2
numarada bulun, eserin Osmanlı Türkçesi'ne tercümesinin ilk ve son sayfaları. 153

TABLÖLÄR LİSTESİ

Tablo 1: Maddelerin isimlerinden hareketle onları oluşturan keyfiyetleri belirlemek için geliştirilen tablo.....	12
--	----

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
a.e.	Aynı eser
a.y.	Aynı yer
ed.	Editör
v.d.	Ve diğlerleri
v.b.	Ve başkaları
s.	Sayfa
S.	Sayı
dn.	Dipnot
Haz.	Hazırlayan
ev.	Çeviren
c.	Cilt numarası
bs.	Baskı sayısı
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ö.	Ölüm tarihi
h.	Hicrî
m.	Miladî
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Fâzıl Ali Bey el-İznîkî, eserlerinden anladığımız üzere, Câbir b. Hayyân ve Ali Aydemiroğlu el-Cildekî gibi meşhur temsilcileri olan el-kimya geleneğine bağlı Müslüman-Türk kimyacıdır. Kendisi eserlerinde, Cildekî'nin kitaplarından çok şey öğrendiğini bildirir. Ancak yaptığı deneylerin fazlılığı sebebiyle bu ilimde Cildekî'yi geçtiğini ve eserlerinin onun eserlerine nazaran daha faydalı olduğunu yer yer vurgulamaktadır. El-kimya alanında kendisinden en çok alıntı yapılan ikinci isim olan Cildekî'yi geçtiğini iddia eden Fazıl Ali Bey'in eserleri incelemeyi hak etmektedir.

Fâzıl Ali Bey el-İznîkî'nin “Es-Sirru'r-Rabbânî fî ‘İlmi'l-Mîzân” isimli eseri üzerine yapılan bu çalışmanın üç hedefi vardır:

- Farklı nüshalardan faydalanmak suretiyle eserin metnini, müellifin kaleme aldığı haline en yakın duruma getirmek.
- Eseri günümüz Türkçesine tercüme ederek okuyucuların istifadesine sunmak.
- El-kimya metinlerinde çokça kullanılan anlaşılması güç rumuzlu ifadeleri, müellifin yardımıyla açıklayarak ileri okumaların önünü açmak.

Birinci bölümde tabakat kitaplarından faydalanarak Fâzıl Ali Bey'in hayatı, şahsiyeti, ilgilendiği ilimler, ilmî yolculukları hakkında bilgi vermeye çalıştık. Devamında yine tabakat kitaplarından ve literatür çalışmalarından hareketle müellifimizin eserlerini sıralamaya gayret ettik.

İkinci bölümde eserin kaleme alındığı alan olan “mîzân” ilmi hakkında bilgi verdikten sonra bu çalışmanın konusu olan eserin seçilme sebebi ve öneminden bahsettik. Arkasından eserin, dünyanın farklı kütüphanelerinde bulunan nüshalarını liste şeklinde sunduk. Sonrasında eserin günümüz Türkçesine çevirisini yaptık. Eserde adı geçen maddelerin ve anlatılan işlemlerin modern kimya terimleri ile karşılığını çeviri süresince dipnot kısmında gösterdik. Bu bölümün son kısmında eserde açıklanan rumuzlu ifadeleri okuyucunun istifadesine sunduk.

Son olarak üçüncü bölümde tahkik çalışması süresince takip ettiğimiz yöntemin anlatılmasına ve üç nüshayı dikkate alarak hazırlanan eserin tahkikli metnine yer verilmiştir. Sonuç kısmında çalışma ana hatlarıyla ele alınmıştır. Ekler kısmında ise çalışma süresince ulaştığımız ve incelediğimiz on altı farklı nüshanın ilk ve son sayfalarının resimleri bulunmaktadır.

1. BÖLÜM: FAZIL ALİ BEY EL-İZNİKÎ: HAYATI VE ESERLERİ

1.1. FÂZIL ALİ BEY'İN HAYATI

Fâzıl Ali Bey, Ali Çelebi, Müellif-i Cedîd (yeni müellif), Musannif-i Cedîd gibi isimlerle tanınan, Osmanlı Devleti'nin büyük âlimi, tefsir, tasavvuf, kelam ve özellikle el-kimya alanında eserler telif eden müellifimizin tam adı Şeyh Alâuddin Ali Çelebi b. Hüsrev es-Sârûhânî el-İznîkî'dir.¹ Kendisi Şeyh Edebâli'nin neslinden gelen Vahyî-zâde'nin² akrabasıdır.³

Hakkında birçok tabakât kitabında bilgi bulunmasına rağmen bu bilgiler oldukça az ve genellikle birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Bu bilgilerden hareketle Fâzıl Ali Bey'in İznîk'te doğup,⁴ babası Hüsrev Bey'den⁵ devraldığı zeâmet müdürlüğü⁶ görevi sebebiyle

¹ İhsan Fazlıoğlu, "Fâzıl Ali Bey", *İslam Düşünce Atlası: Muhasebe Dönemi – Arayışlar Dönemi*, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), s. 1060.

² "Mevahibü'l-Edib fi Şerhi Muğni'l-Lebib" isimli şerhin müellifi Vahyî-zâde Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-İznîkî. Bkz. Fikret Arslan, *Mevahib'ul Edîp fi Şerhi Muğni'l Lebib'in Baştan İne'ye Kadar Tahkiki*, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 14, (Konya 2002), s. 135. Yine Vahyî-zâde'nin, Diyâüd'dîn Ebû Muhammed el-Hazrecî'ye ait olan "Arûdu'l-Hazreciyye" isimli aruz ve kafiyeeler hakkında yazılmış manzum eseri şerhettiği, bu şerhe "el-İşârâtü'l-Hâizetü lişerhi Hallî'r-Râmize" ismini verdiği ve bu şerhi bitirdiği hicri 975 yılında 29 yaşında olduğu bildirilmiştir. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünun*, çev. Rüştü Balcı, c. 3 (İstanbul: Tarık Vakfı Yurt Yayınları, 2007), s. 908.

³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, Zeynep Aycibin, c. 1 (İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2016), s. 434; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, c. 1, (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), s. 48.

⁴ Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik*, ed. Derya Örs, c.2 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), s.1520.

⁵ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.2 (İstanbul: Seha Neşriyat, 1999), s.564.

⁶ Osmanlı askerî teşkilâtı terminolojisinde genel olarak askerî hizmette bulunanlara verilen, 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki dirlikleri ifade eder. Bu dirlikleri tasarruf eden kimselere zaîm denilir. Osmanlı kanunnâmelerinde şöyle tarif edilir: "Zeâmet şuna derler ki kâmil yirmi bin akçelik üzere veyahut daha ziyade ile bir kimseye berat olmuş ola. Yirmi binden bir akçe eksik olsa ona zeâmet denilmez, timar denilir. Zira zeâmet ekseri haddi yüz bin ve ekalli kâmil yirmi bindir". Geniş bilgi için bkz. Erhan

Belgrad ve Bağdat seferlerine katılıp,⁷ üzerindeki cihad farzını edâ edip memleketi İznik'e döndükten sonra⁸ cihad-ı ekber olan nefis terbiyesine yönelerek ibadet, zühd, riyâzat ve ilim tahsili ile meşgul olduğunu söyleyebiliriz.⁹

Bayramî Melâmîlerinin ulu şeyhlerinden olan ve İdris-i Muhtefî adıyla bilinen Turhallı Hoca Ali er-Rûmî'den hilafet almış¹⁰ ve Celvetiyye tarikatının kurucusu olan Aziz Mahmud Hüdâî'ye yazdığı “من أضعف الخليفة إلى أكمل أرباب الطريقة” (En zayıf halifeden tarikat erbâbının en kâmiline) şeklinde başlayan mektubu Hüdâî hazretleri tarafından hoş karşılanmıştır.¹¹

Kimya ilmine olan inancı ve ilgisi sebebiyle memleketini terkederek Mağrib, Hoten, Hindistan, Arap ve Acem topraklarını 37 (otuz yedi) yıl boyunca menzil menzil, şehir şehir gezmiş, el-kimya ilmi ile ilgili kendisinden önce ve yaşadığı dönemde kaleme alınan bütün kitapları toplamış, bu ilimde mesafe katetmiş alimlerle görüşerek onlardan çokça şeyler öğrenmiştir. Bu uzun ilmi yolculuğun sonunda memleketine geri dönmeye karar vermiş, Sultan III. Mehmed devrinin sonuna doğru İstanbul'a gelerek Eyüp civarında Sütölçe isimli bölgeye yerleşmiştir.¹²

Tefsir, tasavvuf, kelâm ve kimya gibi birçok ilimde eserler telif etmesi sebebiyle entelektüel zümre arasında “müellif-i cedîd” (yeni müellif) adıyla tanınan Fazıl Ali Bey, İstanbul'da ikamet ettiği süre zarfında pek çok defa dönemin padişahı tarafından saraya çağırılmış, ilim meclislerine katılarak çözümünü zor olan kelim ve hikmet meselelerini

Afyoncu, “Zeâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013) s. 162.

⁷ Nev'îzâde Atâyî, a.g.e., s.1520.

⁸ İhsan Fazlıoğlu, “Fâzıl Ali Bey”, *İslam Düşünce Atlası: Muhasebe Dönemi – Arayışlar Dönemi*, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), s. 1060.

⁹ Nev'îzâde Atâyî, a.g.e., s.1521.

¹⁰ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, s.48.

¹¹ Aziz Mahmud Hüdâî ise bu mektuba “من أضعف الفقراء إلى أعلم العلماء إن الاستمداد من أهل الارشاد ان كان أصلاً عظيمًا في نيل المراد الا ان أحسن الاعتقاد مباشرة الارباب يسهل الامور الصعاب و يوصل إلى رب الارباب و الله مفتاح الأبواب و الهادي إلى سبيل الصواب” (Fakirlerin en zayıfından en büyük âlime: İrşâd ehlinden meded ummak, murâda nâil olmanın yani dosdoğru i'tikâdın esasıdır. Vesilelere sarılmak zorlukları kolaylaştırır ve Rabb'e kavuşturur. Hidayet yollarını gösteren ve kapıları açan Allah-u Teala'dır) şeklinde cevap vermiştir. Bkz. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, s. 565.

¹² Uğur Uzunkaya, “Eski Kimya Hakkında Türkçe Mensur Bir Eser: ‘Alî Çelebi’nin Mecmû‘atü’l-Mücerrebât’ı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, S. 60, 2018, s. 221; İhsan Fazlıoğlu, “Fâzıl Ali Bey”, *İslam Düşünce Atlası: Muhasebe Dönemi – Arayışlar Dönemi*, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), s. 1060.

çözmüştür. Muhkem ve müteşabih ayetleri tefsir etmiş, kaza ve kader meselesine farklı yorumlar getirmiştir.¹³ Dönemin vüzerâ ve ulemâsının iltifatına mazhar olan¹⁴ Fazıl Ali Bey, 1603 yılında kânûn-ı selâtîn-i kirâm üzere Eyüp Sultan türbesinde Sultan I. Ahmed'e kılıç kuşatmıştır.¹⁵

Kendisinin Mecnû'atü'l-Mücerrebât isimli eserinde anlattığı üzere uzun ilmi yolculuğundan sonra vatanına dönüşünün akabinde burada evlenerek bir erkek evlat sahibi olmuştur.¹⁶ Vefat tarihi olarak hicrî 1014,¹⁷ 1019,¹⁸ 1108¹⁹ gibi yıllar ifade edilse de en isabetli tarihin hicrî 1018²⁰ (mîlâdî 1609-1610) olduğu kanaatindeyiz. Ebû Eyyûb el-Ensârî Hazretleri'nin türbesinin haremine defnedilmiştir.²¹

1.2. ESERLERİ

Farklı kaynaklarda Fâzıl Ali Bey'e nispet edilen pek çok eser zikredilmektedir. Bu eserler aşağıda sıralanmıştır:

→ Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifî'l-Ahcâr: el-Kimya alanında telif edilen bu eserde taşlar, madenler, filozof taşı (hacer-i mükerrerem) gibi konular ele alınmıştır.

¹³ İhsan Fazlıoğlu, a.g.m., s. 1060; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, s.48.

¹⁴ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, s. 564.

¹⁵ Nev'îzâde Atâyî, a.g.e., s.1521. Feridun M. Emecen'in "Nubetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr" isimli esere istinad ederek ifade ettiğine göre Sultan I. Ahmed'e kılıcı Fâzıl Ali Bey değil Şeyhülislâm Mustafa Efendi kuşatmıştır. Bkz. Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları – II*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), s. 139.

¹⁶ Uğur Uzunkaya, a.g.m., s.221.

¹⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 514.

¹⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 1183.

¹⁹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, s.48; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c.2 (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), s. 155.

²⁰ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, s. 564; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 618; Şaban Er, *Melâmîlik ve Osmanlı Devri Melâmîleri* (İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2015), s. 328.

²¹ Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, s. 1521; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, s. 565; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, s.48; Şaban Er, *Melâmîlik ve Osmanlı Devri Melâmîleri*, s. 328.

Arapça ve Türkçe nüshaları vardır. Eser hakkında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.²²

- Dîvân-ı Hikmet: el-Kimya konusunda kaleme alınmış manzum bir eserdir. Dili Türkçe'dir.²³ Eser bir yüksek lisans tezinde incelenmiştir.²⁴
- Dîvânü'l-İksîr: el-Kimya konusunda olduğu düşünülen eser. Dîvânü'l-Hikme'nin diğer adı da olabilir.
- Dekâiku'l-Mîzân fî Mekâdiri'l-Evzân: el-Kimyadan ve iksirden bahseden bu eserin Arapça ve Türkçe nüshaları vardır.²⁵
- Devhatü'-Terâkîb: Fazıl Ali Bey bu eserin ismini "Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifü'l-Ahcâr" adlı diğer eserinde zikretmektedir.²⁶
- Dürerü'l-Envâr fî Esrârü'l-Ahcâr: el-Kimya alanında kaleme alınmış bu eser Fazıl Ali Bey'in önemli eserlerinden biri olarak kabul görmektedir. Eserde felsefe taşıyla (hacer-i mükerrrem) ilgili kendisinden öncekilerin kavilleri, bu taşın imali, bu taşla yapılacak işlemler, iksirin hazırlanması gibi konulardan bahsedilmektedir.²⁷ Yine bu eserde el-kimya ilminin sırlarının açıklanmasının tehlikelerinden ve bu sırlara vakıf olan hocası Mercuşî el-Âma'nın Kanunî Sultan Süleyman döneminde Kahire'de "bir hain vezirin elinde telef olduğunu" haber vermektedir.²⁸

²² Merve Nur Gür, "Ali el-İznîkî'nin "Cevahir el-Esrar fî Ma'arif el-Ahcar" Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi" (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016).

²³ Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, c. 1 (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2006), s. 56; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2/170.

²⁴ Fahriye Aydın, "İznîkî 'Alî Çelebi'nin Simyaya Dair Dîvân-I Hikmet ve Risâle-i Hacer-i Esrâr İsimli Eserleri (İnceleme-Tenkitli Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2020). Bu yüksek lisans tezinde Fâzıl Ali Bey el-İznîkî'nin, Eşrefoğlu Rûmî'nin kızının oğlu olduğu bildirilmiştir ancak bu bilginin hatalı olduğu kanaatindeyiz. Şöyleki Fazıl Ali Bey el-İznîkî ile Kadiriyye tarikatının Eşrefiyye kolunun bir dönem postuna oturmuş Sırr Ali el-İznîkî (ö.1636) hakkındaki bilgiler 17.yy'ın ikinci yarısından itibaren birbirine karışmıştır. Bu durum Tuna Artun'un "Hearts of Gold And Silver: The Production of Alchemical Knowledge in The Early Modern Ottoman World" (Doktora Tezi, Princeton University, 2013) isimli doktora tezinin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde geniş şekilde ele alınmaktadır. Mezkûr doktora tezinde, Ali Çelebî külliyyatının müellifi/müellifleri hakkında her ne kadar nihâî sonuca ulaşılmassa da önemli bilgiler verilerek sorun ortaya konulmuş vaziyettir. Gelecekte külliyyata dahil olan eserlerin ulaşılabilen bütün nüshalarının incelenmesiyle bu karışıklığın giderilebileceği kanaatindeyiz.

²⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, s. 628; Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126.

²⁶ Merve Nur Gür, a.g.t., 17.

²⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 57.

²⁸ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1982), s.114.

- ed-Dürretü'l-Beyzâ fî'l-İksiri'l-Ahmer: el-Kimya alanındadır. Dili Arapça'dır.²⁹
- Dürretü'l-Hükemâ: Bu eserde eski filozofların el-kimya ve diğer gizli ilimler hakkında söylediklerinden ve iksirin elde edilmesinden bahsedilmektedir.³⁰
- Dürretü'l-Ğavvâs fî Esrârî'l-Havâss: el-Kimya ile ilgilidir.³¹
- Dürretü'd-Dürer ve Tuhfetü'l-Ğurar: el-Kimya alanında kaleme alınan bu eser felsefe taşından, bu taşın imalinden, yapımı esnasında uyulması gereken kaidelerden, bu ilmin sırlarından ve geçmiş alimlerin tecrübelerinden bahsetmektedir.³²
- Dürretü's-Seniyye fî Tedbîri's-San'atî'l-İlâhiyye: el-Kimya ile alakalıdır.³³
- el-Firâse ilê Ma'rifeti'l-Hisâli'l-Kâmine: İnsanın şeklinden ve azalarının şeklinden manalar çıkarma ilmi konusundadır.³⁴
- Füsûlu Seb'a fî'l-Kîmyâ: Eserde el-kimyanın sırlarından ve faydalarından bahsedilmektedir.³⁵
- 'Aşeretü Ebvâb: el-Kimya ile ilgili önemli bir eserdir. Bu eserde felsefe taşının özelliklerinden, hazırlanmasından ve bu esnada dikkat edilmesi gereken hususlardan bahsedilmektedir.³⁶
- 'Acâibu'l-Mevâlid: Bu eserin ismi de "Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifî'l-Ahcâr" adlı diğer eserde zikredilmektedir.³⁷
- Berâe'l-Esrâr: Fazıl Ali Bey yine bu eserinin ismini de "Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifî'l-Ahcâr" adlı diğer eserinde zikretmektedir.³⁸
- Envâru't-Terkîb³⁹
- Envâ'u'd-Dürer fî İzâhi'l-Hacer:⁴⁰

²⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, c.1 (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), s.126; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 58; Cevat İzgi, a.g.e., 170.

³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 61.

³¹ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 170.

³² Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 61; Cevat İzgi, a.g.e., 171.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.y.

³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 62.

³⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.y.

³⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 54.

³⁷ Merve Nur Gür, a.g.t., 17.

³⁸ Merve Nur Gür, a.g.t., 17.

³⁹ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 171.

- Evzânu'l-Hikme: Fazıl Ali Bey bu eserinin ismini “Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifî'l-Ahcâr” adlı diğer eserinde zikretmektedir.⁴¹
- Havâssu'l-Ahcâr; bir diğer ismi Menâfi'ü'l-Ahcâr: Eserde toplam altmış çeşit taş tanıtılmakta; yakut, inci, zümrüt, zeberced, elmas, kedi gözü, firuze, akik, lacivert taşı, mercan, billur, yeşim, altın, demir gibi taşların ve değerli metallerin cinslerinden, özelliklerinden, nerelerde bulunduklarından ve ne işe yaradıklarından bahsedilmektedir.⁴²
- Hacer-i Selase⁴³
- Kasîde-i Su'lûkiyye Şerhi⁴⁴
- Kaza ve Kader Risalesi⁴⁵
- Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr: Fazıl Ali Bey'in el-kimya alanında telif ettiği en meşhur eserlerinden biridir.⁴⁶ Müellif farklı eserlerinde sık sık bu kitaptan bahsetmekte, alıntılar yapmakta ve okuyucuları bu kitaba yönlendirmektedir.
- Kıtâ'ât: Filozof taşının tedbiri, parçalarına ayrılması, ateşin ölçüsü, dört tabiat, dört özellik gibi konuları açıklayan Türkçe kaleme alınmış eserdir.⁴⁷
- Levhu Zehebi'l-Esrâr fî Ma'rifetü'l-Ahcâr: el-Kimya ile ilgilidir.⁴⁸
- el-Levâ'ih fî Esrâri'l-Hurûfi'l-Fevâtiḥ: Fazıl Ali Bey, “Dürerü'l-Envâr fî Esrâri'l-Ahcâr” adlı eserinde, bu eserine işaret ederek kendi hayatı hakkında bilgiler verdiğini bildirmiştir ancak eser henüz bulunabilmiş değildir.⁴⁹
- Mecmû'âtü'l-Mücerrebât: Eser kimyevi deneyleri ihtiva eden bir çalışmadır. Eserde tas'îd (buharlaştırma, süblimleştirme), tekîs (kireçleştirme), 'akdetme

⁴⁰ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 171.

⁴¹ Merve Nur Gür, a.g.t., 17.

⁴² Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 68.

⁴³ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 171.

⁴⁴ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 434; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 565.

⁴⁵ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 434; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 565.

⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1183; Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 170.

⁴⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 66.

⁴⁸ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 171.

⁴⁹ Merve Nur Gür, a.g.t., 16-17.

(pıhtılaştırma) gibi işlemlerle beraber cesedler, cevherler ve muhtelif kimyevi işlemler rumuzsuz ve kolay anlaşılır şekilde açıklanmaktadır. Dili Türkçe'dir.⁵⁰

→ Mefâtihu'l-Künûz fî Halli'r-Rumûz: el-Kimya ile ilgilidir.⁵¹

→ Miftâhu'l-Hikme: Eser el-kimya ile ilgilidir ancak eserin Fazıl Ali Bey tarafından telif edilip edilmediği hususunda farklı görüşler vardır. Bu kitabın geçmiş el-kimyacıların görüşlerinin derlenmesi şeklinde oluşturulduğu düşünülmektedir.⁵²

→ el-Misbâh fî 'İlm-i Esrâri'l-Miftâh⁵³

→ Mukaddîmetü'l-Vasl bi Ma'rifeti'l-Asl: Müellif, kendisinden önceki el-kimya bilginlerinin eserlerini inceleyerek kaleme aldığını belirttiği bu eserde iksirin yapımından, bu işlemin zorluklarından ve bu işlem esnasında dikkat edilmesi gereken hususlardan bahsedilmektedir.⁵⁴

→ el-Muntehab fî'l-İksîr: er-Risâle fî 'İlmi'l-Îlâhî el-Müsemma bi'l-Vahy ismiyle de bilinmektedir. Yazar, bu eseri telif etmesine sebep olarak bazı arkadaşlarının felsefe taşı ve gizli ilimler hakkında malumat sahibi olmak istemeleri için kendisine muracaat etmelerini göstermiş, eserde iksirin hazırlanmasından, felsefe taşının özelliklerinden bahsetmiştir.⁵⁵

→ El-Muntehab fî Sına'ati'z-Zeheb: el-Kimyaya dair bir eserdir.⁵⁶

→ Pergel-i Hikmet: el-Kimya konusunda manzum bir eserdir. Dili Türkçe'dir.⁵⁷

→ Risaletün fî Akvâli'l-Felâsife fî'l-'Anâsiri'l-Erba'a: Dört unsur üzerine fikir bildiren filozofların dörde ayırdıklarını, onların dört unsur üzerindeki ittifak ve iftiraklarını anlatan eserdir. Türkçe telif edilmiştir.⁵⁸

⁵⁰ İhsan Fazlıoğlu, "Fazıl Ali Bey (Ali el-İzniki)", <http://fazlioglu.blogspot.com/2018/07/prof-dr-ihsan-fazlioglu-fazil-ali-bey-ali-el-izniki.html> (Erişim 08.08.2021).

⁵¹ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 170.

⁵² Merve Nur Gür, a.g.t., 20-22.

⁵³ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 171.

⁵⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 70.

⁵⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.y.

⁵⁶ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 171.

⁵⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 72.

⁵⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 73.

- Risaletün fi'l-İksîr: el-Kimyanın gizli bir ilim olduğundan, herkes tarafından bilinemeyeceğinden, kimyevi maddelerin özelliklerinden, eski bilginlerin bu ilim hakkında sözlerinden bahseden bir eserdir. Dili Türkçe'dir.⁵⁹
- Semeretü'l-İrşâd ve Temzîcu'l-Ervâh ve'l-Ecsâd: el-Kimya ile ilgilidir.⁶⁰
- es-Sirru'r-Rabbânî fi 'İlmi'l-Mîzân: Eserin ismi bazı kaynaklarda "es-Sirru'r-Rabbânî fi'l-'İlmi'l-Cismânî ve'r-Rûhânî" şeklinde gösterilmektedir.⁶¹ Araştırmamızın ana konusu olan bu eseri ilerleyen sayfalarda geniş olarak ele alacağız.
- Tavâli'u'l-Büdûr fi Şerhi's-Şüzûr: Ali Aydemiroğlu Cildekî'nin "Ğâyetu's-Sürûr fi Şerhi's-Şüzûr" isimli eserinin 3. bölümünün 2. makalesinin şerhidir. Dili Arapça'dır.⁶²
- et-Tedbîru'l-Akrab: Gümüşle yapılan kimyevi işlemde bahsetmektedir.⁶³
- Tervîhu'l-Ervâh fi Esrârî'l-Miftâh⁶⁴
- el-Vahyu ve'l-Keşfu: Fazıl Ali Bey el-İznîkî'ye nispet edilen bu eser el-kimya konusunda önemli eserlerden biridir. Eserde çeşitli kimya deneylerinden, işlemlerden, maddelerden bahsedilmektedir.⁶⁵

Görüldüğü üzere kaynaklarda Fâzıl Ali Bey'e yaklaşık 45 (kırk beş) eser nispet edilmektedir ki bunların 40 kadarı el-kimya ilmi ile ilgilidir.

⁵⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 73.

⁶⁰ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 170.

⁶¹ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 170; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, 794.

⁶² Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 80; Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 170.

⁶³ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 79.

⁶⁴ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., 1/126; Cevat İzgi, a.g.e., 170.

⁶⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 80.

2. BÖLÜM: ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMÎ'L-MÎZÂN İSİMLİ ESERİN TERCÜME VE İNCELENMESİ

2.1. MÎZÂN İLMÎ

Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), doğada gördüğümüz her şeyin dört unsurdan (ateş, hava, su, toprak) meydana geldiğini savunan meşhur anâsır-ı erba'a teorisine yeni bir bakış açısı getirdi. Şöyleki ona göre bu unsurların kendisi mürekkebe varlıklardır, yani dört keyfiyetin (sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk) birleşmesi sonucu oluşmuştur.⁶⁶

Sıcaklık + Kuruluk = Ateş

Sıcaklık + Nemlilik = Hava

Soğukluk + Nemlilik = Su

Soğukluk + Kuruluk = Toprak

Bu sebeple dört unsur olduğu ifade edilen ateş, hava, su ve toprak ancak ikincil elementler olabilirler. Doğada görünen ve görünmeyen her şey ise bu dört keyfiyetin oluşturduğu dört unsurun; ateş, hava, su ve toprağın belirlenebilir şekilde birleşmesi ile meydana gelmiştir. Ancak bu kevnî ortaklığa rağmen şeylerin hiçbirisi tam manasıyla diğerinin aynısı değildir. Çünkü şeyler, oluşumu esnasında dört unsurun farklı kombinezonları sebebiyle birbirinden farklı hale gelir. Bu farklılıklara sebep olan tertipler nicel olarak belirlenebilir.⁶⁷

⁶⁶ Syed Nomanul Haq, *Names, Natures and Things* (Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994), s.60.

⁶⁷ Emel Esin, *Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), s.162.

Daha açık ifade etmek gerekirse Câbir'e göre görülen ya da görülmeyen alemdeki herşey belirli bir düzenin sonucudur. Bu düzeni belirlemek mümkündür ancak oldukça güçtür. İşte 'ilm es-san'a'nın (علم الصنعة - yaratılış ilminin) amacı eşyâyı meydana getiren keyfiyetlerin nisbetini belirlemektir ki, bu gerçekleştirildiği takdirde bir şeyin mîzânı (dengesi) başka şeyin mîzânına göre tekrar oluşturulabilir, yani dönüşüm (transformasyon) sağlanabilir. Bir diğer ifadeyle yazılım sayesinde kodlar yeniden yazılarak ekran görüntüsü değiştirilebilir.

Özellikle değersiz metallerin değerli madenlere dönüşümünün sağlanabileceğini iddia eden bu heyecan verici hipotezin cevaplaması gereken en önemli soru hiç şüphesiz şu şekildedir: Peki bu mîzânlar nasıl hesaplanacak? Cevap, önermeden daha az şaşırtıcı değil. Câbir b. Hayyân'a göre herhangi bir maddedeki dört keyfiyetin miktarı ile o maddenin ismi arasında ilişki bulunmaktadır. Yani bir maddenin ismi, onun iç yapısını mükemmel şekilde yansıtmaktadır.

	<u>Birinci/</u> <u>1</u>	<u>İkinci/</u> <u>3</u>	<u>Üçüncü/</u> <u>5</u>	<u>Dördüncü/</u> <u>8</u>	Sıcak	Soğuk	Ku ru	Nem li
Mertebe	7	21	35	56	ا	ب	ج	د
Derece	3	9	15	24	ه	و	ز	ح
Dakika	2½	7½	12½	20	ط	ى	ك	ل
Saniye	2	6	10	16	م	ن	س	ع
Salise	1½	4½	7½	12	ف	ص	ق	ر
Rabia	1	3	5	8	ش	ت	ث	خ
Hamise	½	1½	2½	4	ذ	ض	ظ	غ

Tablo I: Maddelerin isimlerinden hareketle onları oluşturan keyfiyetlerin ölçümünü sağlamak amacıyla geliştirilen tablo. Bu tablo, Tuna Artun'un "Hearts of Gold And Silver: The Production of Alchemical Knowledge in The Early Modern Ottoman World" adlı doktora tezinden alınmış ve içindeki ifadeler Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Madenlerin mîzânlarını hesaplamak için geliştirdiği sistemi Câbir b. Hayyân *Kitabu'l-Ahcâr 'Alâ Ra'yi Belinâs* adlı kitabında açıklamaktadır. Yaşadığı dönemdeki bilimsel teorilere hâkim olan Câbir, Aristotelesçi dört unsur teorisinden ve Galen'in hıltlar

teorisinden faydalanarak oldukça etkileyici bir sistem inşa etti. Bu sisteme göre tüm cisimler, belirli, değişmez ve asil bir oranda dört niteliği içeriyor. Bu oran 1:3:5:8 şeklindedir ve toplam (1+3+5+8) 17'ye eşittir. Bu oran Mîzân (Denge) biliminin temelidir.⁶⁸ Örneğin sıcaklığın ilk derecesi 7 ise, onun ikinci derecesi 21, üçüncü derecesi 35, dördüncü derecesi 56 şeklinde olur.

Câbir bu dört yoğunluk derecesinin her birini 7'ye (bu sayı bütün ezoterik bilimlerde önemli kabul edilmekle birlikte gözle görülebilen gezegenlerin sayısına eşittir) ayırdı. Böylece Arap alfabesindeki 28 harfi yerleştirebileceği 28 pozisyon elde etti. Bu pozisyonlara harfleri ebced sırasına göre yerleştirdi ve her harfin temsil ettiği keyfiyeti belirtti. Örneğin “ا” sıcak iken, “ب” soğuk, “ج” kuru iken, “د” nemlidir.⁶⁹

Tabloda gözüken rakamlar, Câbir'in harflerin karşılığı olarak verdiği denek miktarlarını göstermektedir. 6 denek bir dirhemi oluşturmaktadır. Tabloya bakarak bir örnek üzerinden mîzânı birlikte bulmaya çalışalım. Kurşun anlamına gelen (أسرب) kelimesi sırasıyla “ا”, “س”, “ر”, “ب” harflerinden oluşmaktadır. Kelimenin ilk harfi “elif” olduğu için birinci yoğunluk derecesine denk gelmekte, bu sebeple 7 denek miktarı sıcaklığı ifade etmektedir. İkinci harf olan “sin” ikinci yoğunluk derecesinde olduğu için 6 denek miktarı kuruluşu bildirmektedir. Üçüncü harf olan “ra” üçüncü yoğunluk derecesinde olduğundan 7½ denek miktarı nemliliği ifade ederken; dördüncü harf olan “be” dördüncü yoğunluk derecesinde olduğu için 56 denek miktarı soğukluğa işaret etmektedir. Bu hesaplama ile kurşunun mîzânını elde ettik. Şöyleki kurşun, 7 denek miktarı soğukluktan, 6 denek miktarı kuruluktan, 7½ miktarı nemlilikten ve 56 denek miktarı soğukluktan meydana gelmektedir. Câbir b. Hayyân'a göre bütün cisimlerde dört keyfiyetin her biri mevcuttur ancak iki keyfiyet diğer ikisine göre daha baskın haldedir.⁷⁰ Bu bilgiden hareketle kurşunun nemli (yaş, rutubetli) ve soğuk olduğunu söyleyebiliriz.

İlk bakışta kurşunun mîzânına kısa sürede ulaştığımızı düşünebiliriz. Ancak keyfiyet miktarlarını incelediğimizde karşımıza 7:6:7½:56 oranı çıkmaktadır ve bu oran Câbir'in

⁶⁸ Syed Nomanul Haq, *Names, Natures and Things* (Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994), s.67.

⁶⁹ Tuna Artun, “Hearts of Gold And Silver: The Production of Alchemical Knowledge in The Early Modern Ottoman World” (Doktora Tezi, Princeton University, 2013), s. 86.

⁷⁰ Syed Nomanul Haq, a.g.e., 65.

sisteminin temeli olan 1:3:5:8 oranı ile uyuşmamaktadır. Bu noktada el-kimya ilmi ezoterik nitelik kazanmaktadır. Şöyleki Câbir'e göre bir cismin ismi onun yapısındaki keyfiyetleri 1:3:5:8 oranına uygun şekilde vermiyorsa el-kimyacı “sezgi yetisini” kullanarak bu mîzânı bulacaktır.⁷¹ Bu sezgi yeteneği ise herkeste değil bu ilimde mesafe katetmiş üstadlarda mevcuttur ve sadece bu ilmi öğrenmeye hak kazanmış kişilere öğretilir.

Kimyacı dönüşüm yoluyla kurşundan altın ya da gümüş elde etmek ister ise ayrıca altının veya gümüşün mîzânını belirlemeli ve kurşunun mîzânını onların mîzânına ulaştıracak iksiri hazırlamalıdır. Daha önce de belirttiğimiz üzere bu dönüşüm sadece madenler arasında değil doğadaki bütün nesneler arasında sağlanabilir. Şöyleki Câbir'e göre nesnelerin spesifik nitelikleri (Havâss), özellikle ölçülebilirdir ve sayısal olarak tespit edilebilir oranlara dayanmaktadır. Örneğin, mürdesenkin (kurşun oksit) eklenmesiyle sirke, ekşi tadını kaybediyorsa, sirke aslında sayılarla ifade edilebilir belirli bir bileşime sahip demektir. Bu bileşim, aynı şekilde bir sayı kavramı altında tasavvur edilebilen mürdesenkin eklenmesiyle başkalaştırılır. Yani spesifik bir niteliğin ortaya çıkması, bu örnekte mürdesenkin yeteneği, sirkeyi başkalaştırması tesadüfî değildir, bilakis cismin iç özelliklerine bağlıdır ve bu başkalaştırma kimyasal işlemin (tedbîr) görevidir. Spesifik nitelikler matematiksel bir temellendirmeye sahip iseler, işlem de meşruiyete sahiptir ve doğruluğu ispatlanmıştır.⁷² Onun düşüncesine göre, insan da dahil olmak üzere canlı varlıklar, doğa güçlerinin birlikte etkilerinin sonucudur. Yani yaratılış bir nicelik ve sayı yasası üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu yasanın sırrı denge oranları teorisiyle (mîzân ilmi) açığa çıkarılır. Böylece doğada gerçekleşen şeylerin yöntemini taklit etmek, hatta gerektiğinde ıslah etmek mümkündür. Oranları tam ve doğru bir biçimde belirleme başarılsa, cisimlerin bileşimini doğalarının arttırılması ve azaltılması yoluyla dönüştürmek ve bu sayede yeni cisimler elde etmek mümkün olacaktır.⁷³

⁷¹ Tuna Artun, a.g.t., 89.

⁷² Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. 4 (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2015), s. 101.

⁷³ Fuat Sezgin, a.g.e., s.101.

2.2. ESERİN SEÇİLME SEBEBİ VE ÖNEMİ

Doğada görülen her türlü nesnenin iç yapısını belirleyebileceklerini ve istendiğinde bu yapıda değişiklik yapabileceklerini savunan el-kimyacılar, iddiasında oldukları gücün ne kadar büyük olduğunun pekâlâ farkındaydılar. Eserlerini incelediğimizde bu gücün kendilerine bahşedilmiş ilâhî ihsan ve sır olduğunu sık sık belirttiklerini görmekteyiz. Bu ilme vakıf olanların üzerinde ittifak ettikleri ve bu ilmi ezoterik niteliğe yönlendiren en önemli kâide “haketmeyen kimselere bu ilmin öğretilmeyeceği” şeklinde idi. Bu sebeple eserlerinde kullandıkları maddeleri ve gerçekleştirdikleri işlemleri rumuzlu ifadeler kullanarak bir tür perde arkasından anlatmışlardır. Örneğin el-kimya metinlerinde “kartal”, “akrep”, “fildişi”, “saç” gibi ifadeler hakiki anlamda değil, birtakım özellikleri üzerinden bağlantı kurularak işlemlerde kullanılan maddelere işaret etmek için kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin en velûd kimyacısı Fâzıl Ali Bey el-İznîkî el-kimya metnindeki bu sembolik dili tam olmasa da büyük ölçüde sadeleştirmeye gayret etti. Kendisinin belirttiğine göre dönemindeki hak eden taliplerin, el-kimya metnlerinin dili karşısında şaşkın kalmaları sebebiyle bu faaliyete yönelen Fazıl Ali Bey el-kimya alanında yaklaşık kırk kadar eser telif etti. Hem nüshalarının çokluğu hem de tabakât ve literatür kitaplarında adının sık sık geçmesi sebebiyle *es-Sirru’r-Rabbânî fî ‘İlmi’l-Mîzân* isimli eseri dikkatimizi celbetti. Eserin nüshalarına ulaşip incelediğimizde el-kimya alanında telif edilmiş bir hazine ile karşı karşıya olduğumuzun farkına vardık. Çünkü eserde Câbir b. Hayyân ve Ali Aydemiroğlu el-Cildekî başta olmakla birçok el-kimyacının eserlerinde anlatılan rumuzlu ifadelerin açıklamaları okuyucunun istifadesine sunulmuş durumda. Müellif bu eserde metallerin dış yapıları hakkında bilgi vermekle beraber onların hangi işlemlerden geçirilerek gümüş ve altına dönüşümünün sağlanabileceğini anlatmaktadır. Burada Fazıl Ali Bey’in bir el-kimyacı olarak, ait olduğu geleneğin kaidelerine bağlı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Şöyleki eserin, bütün rumuzlu ifadeleri ve gizlenmiş işlemleri açıkladığı söylenemez. Eserde müellifin bazı noktalarda bilerek açıklamadığı ifadeler ve işlemler mevcuttur. Ancak gizlenmiş ifadelerin, Fazıl

Ali Bey'in kendi deyimiyle “eserlerindeki bilgilerin sadece onda biri kadarı”nı oluşturduğunu gözönünde bulundurursak el-kimya metinlerinin anlaşılmasına önayak olacak bir eserle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

2.3. ESERİN NÜSHALARI HAKKINDA BİLGİ

Es-Sirru'r-Rabbânî fî 'İlmi'l-Mîzân isimli eserin nüshaları hakkında bilgi verirken; nadiren de olsa literatür çalışmalarında eserin bulunduğu kütüphane, eserin numarası vb. konularda yanlış bilgiler bulunabilme ihtimalinden hareketle, bizzat ulaştığımız, yerini teyit ettiğimiz ve elimizde suretleri bulunan nüshaları okuyucunun dikkatine sunmayı uygun gördük. Araştırmalarımız sonucunda dünyanın farklı ülkelerinden toplam on altı nüshaya ulaşabildik. Bu sayının nihai sayı olmadığını, gelecekteki araştırmalarda eserin yeni nüshalarının bulunabileceğini vurgulamak isteriz. Şöyleki eserin tam halinin değil, sadece birkaç varlığının bulunduğu eksik nüshaları ulaşmamıza rağmen bu listede zikretmedik. Eserin on altı farklı nüshasının bulunması, incelediğimiz eserin son derece kıymetli olduğunun ve el-kimya ilminin talipleri arasında bilinirliğinin göstergesidir. Nüshaların bulunduğu kütüphanelere baktığımızda eserin Almanya'dan İrlanda'ya, İran'dan Suudi Arabistan'a kadar geniş coğrafyada yayıldığını söyleyebiliriz.

- 1- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, AY, nr. 6247: nesihle 22 varak, 25 satır. Müstensih Sinan b. Abdullah el-Latîf. İstinsah tarihi 14 Rabiulahir 999/ 9 Şubat 1591. Tespit edilebilen en erken tarihli nüshadır.
- 2- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, AY, nr. 6302/15: talikle varak: 96^b-127^a, 19 satır. İstinsah tarihi 1080/1669.
- 3- Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, nr. 424/1: talikle varak: 1^b-25^b, 23 satır. İstinsah tarihi 1097/1686.
- 4- Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, nr. 2065/3: nesihle varak: 37^a-66^b, 21 satır. İstinsah tarihi 11/17 yy. başları.
- 5- Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu, nr. 431: nesihle 38 varak, 19 satır. İstinsah tarihi 11/17 yy.

- 6- Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Koleksiyonu, nr. 6227/2: nesihle varak: 29^b-66^b, 17 satır. Sonu eksik. İstinsah tarihi 12/18 yy. olabilir.
- 7- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 178/1: talikle varak: 1^b-36^b, 15 satır. İstinsah tarihi 27 Safer 1133/ 28 Aralık 1720.
- 8- Emel Esin Kütüphanesi, nr. 87: nesihle 31 yaprak, 21 satır.
- 9- Chester Beatty Kütüphanesi, nr. 4929/4: nesihle varak: 56^a-86^a, 21 satır.
- 10- Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Turc. 066-04 Bl. 125v, rikayla varak: 126^a-144^a, 25 satır. İstinsah tarihi 1260/1844.
- 11- Melik Suud Üniversitesi, Kısmu'l-Mahtûtât, 2/1182 F 5447, 48 varak, 16 satır. Sonu eksik. İstinsah tarihi 12 veya 13/18 yy.
- 12- Millet Kütüphanesi, Ali Emiri 2827, 34 varak, 20 satır.
- 13- Milli Kütüphane, 01 Hk 918/1, varak: 1^b-13^b, 31 satır. Müstensih: Hacı Ahmed. İstinsah tarihi 1263/1846.
- 14- Meclis-i Şuray-ı Milli Kütüphanesi (İran), 23 varak, 18 satır. Müstensih: Muhammed Kummî.
- 15- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY,⁷⁴ nr. 7034: nesihle 57 yaprak, 15 satır. Eserin Derviş Hasan Hâtemî tarafından yapılmış tercümesidir. İstinsah tarihi 11/17. yy.
- 16- Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3621/2: nesihle 28^b-70^b, 15 satır. Eserin Türkçe'ye tercümesidir. İstinsahı Şeyh Ahmed Eflatun el-Kâdirî tarafından yapılmıştır. İstinsah tarihi 1105/1693.

⁷⁴ Nüsha numarası “Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi” adlı kıymetli çalışmada AY (Arapça Yazmalar) nr. 7034 şeklinde gösterilmiştir ancak Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki araştırmamız esnasında eserin TY (Türkçe Yazmalar) kısmında olduğu belirlenmiştir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, c.1 (İstanbul: İRCİA, 2006), s.77.

2.4. ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMÎ'L-MÎZÂN İSİMLİ ESERİN GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE TERCÜMESİ

Bismillahirrahmanirrahim.

Zâtını duyular tarafından idrak edilmekten ve sıfatlarını akıl çerçevesinden münezzeh kılan Allah'a hamd olsun. Salât ve selâm hakikat ilimlerini parlak delillerle aydınlatan ve onlardan şüphe perdelerini sarîh mucizelerle kaldıran Efendimiz Muhammed (s)'in üzerine olsun. Rasulullah (s) *“Ben ilmin şehriyim, amcamın oğlu Ali ise o şehrin kapısıdır.”* ve *“Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız hidayet bulursunuz.”* buyurmuştur. Allah hepsinden razı olsun.

İlahi ilmin hakikatlerine, İmam'ın⁷⁵ Hutbetü'l-Beyân'ının⁷⁶ Fâzıl Cildekî⁷⁷ tarafından et-Takrîb⁷⁸ ve el-Burhân⁷⁹ adlı eserlerinde kaleme alınan tefsirleri ile ulaşabildim. On beş yıl boyunca ne tecrübeleri -deneyleri- çoğaltarak ne de zamanımdaki mevcut kitapları mutâlaa ederek İlm-i Mîzân'ın sırlarına vâkıf olabildim. Tâ ki Cildekî'nin Burhan'ını yirmi defa ızan ve kabulle okudum, bundan sonra Allahu Teâlâ, Câbir b. Hayyân'ın (Allah onun ruhunu rahmet ve gufrana gark eylesin) el-Havâss el-Kebîr adlı kitabındaki, idrakı akılları şaşkın bırakan sırr-ı mîzânı bize feth eyledi. Bu sırra vâkıf olduktan sonra kavmin saklanmış hazinelerine, rumuzlarının ve işaretlerinin inceliklerine vâsıl oldum. Farklı zamanlardan hak eden taliplerin bu sır karşılarında şaşkın kalmamaları için daha önce Yunan hükemasından Belinas'tan⁸⁰ başkasının açıklamadığı bu vahyî sırrı, Allah'ın rahmetini umarak ızhâr etmek istedim. Bu kitabı es-Sırru'r-Rabbânî olarak isimlendirerek, mukaddime, dokuz makale ve hâtime şeklinde tertip ettim.

⁷⁵ Hz.Ali b. Ebu Talib.

⁷⁶ Hz.Ali'ye atfedilen eser.

⁷⁷ İzzuddin Ali b. Aydemir b. Ali el-Cildekî (ö. 1342 veya 1360). Hakkında geniş bilgi için bkz. Sadettin Ökten, “Cildekî”, *DİA*, c.7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), s. 550-551.

⁷⁸ Et-Takrîb fî'l-esrârî'l-kimyâ' (fî esrârî't-terkîb).

⁷⁹ El-Burhân fî esrârî 'ilmi'l-mîzân.

⁸⁰ Tyanalı Apollonios (ö.96 veya 98). Eserleri ve panteist görüşleri müslümanlarca tanınan I. yüzyıl Stoacı-Pythagorasçı Grek filozofu. Hakkında geniş bilgi için bkz. Sargon Erdem, “Tyanalı Apollonios”, *DİA*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 240-242.

Mukaddime

Bil ki vahiy ile musemmâ olan bu ilim “madenî ecsâd”a müteallik -ilişkin- bir ilimdir. Madenî ecsâdın aslını zamana tabi olmadan “sırr-ı mîzân” ile kemal haddine döndürmek bu ilmin usulüyle bilinir. Madenî ecsâdın kemal haddi ise onların gümüşe, altına ve ilkâ edildiğinde nakıs ecsâdı gümüşe ve altına çeviren cevhere -yani iksire- dönüştürülmesidir. Bu sebeptendir ki “İlm-i Mîzân”, “İlm-i Terâkîb” ve “İlm-i Evzân” olmakla iki kısma ayrılır. Bu ilmin mevzusu -mahalli- altın, gümüş, bakır, demir, hârsînî⁸¹, usrub⁸², kalay⁸³ ve çalkalanmış cıva gibi madenî ecsâddır.

“Ecsâd-ı Münsahika”⁸⁴ ise mıknaş, ⁸⁵ markaşisa, ⁸⁶ magnezya, ⁸⁷ dehnec, ⁸⁸ lacivert taşı, ⁸⁹ şadenc-i adesî, ⁹⁰ firuze taşı⁹¹ gibi cesedlerdir. Ancak bu ecsâd da “Ecsâd-ı Muntarika”⁹² hükmündedir çünkü arıtıldıklarında ortaya muntarik bir cesed çıkar. Şüphe yoktur ki

⁸¹ Hârsînînin kesin içeriği tam olarak bilinmemekle beraber “Çin demiri” anlamına gelmektedir ve eski Çin’de ayna gibi parlak yüzeyler elde etmek için kullanılan bir madde olmalıdır. Bkz. Merve Nur Gür, “Ali el-İznîkî’nin “Cevahir el-Esrar fî Ma’arif el-Ahcar” Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi” (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016), s.76; Hârsînînin “tunç” olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Ayşe Şahin İlgör, “İhsan Oktay Anar’ın “Puslu Kıtalar Atlası” Romanında Söz Varlığı” (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2015), s. 319; Yine hârsînînin “çinko” olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Reinhart Pieter Anne Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes* (Leiden: E.J.Brill, 1881) c.1, s. 346.

⁸² Esreb, kurşun. Bkz. Zeki Tez, *Acayip Sözlük* (İstanbul: Hayykitap, 2013), s. 298.

⁸³ Birçok Arapça ve Türkçe yazmada kurşun ve kalay için farklandırma yapılmadan “rasas” kelimesi kullanılmaktadır. Genelde sadece “rasas” kullanıldığında bununla kurşunun kastedildiği belirtilmekte ise de bunun her zaman geçerli olduğu söylenemez. Bkz. Feza Günergün, “14.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Anorganik İlaçlar” (Doktora Tezinin Kısaltılmış Hali, İstanbul Üniversitesi, 1986), s. 34. İznîkî’nin, bu eserin ikinci bölümünün başlığında “rasas” kelimesini “kalay” anlamında kullanmasından hareketle eser tercüme edilirken “rasas” kelimesinin karşılığı olarak “kalay” anlamı tercih edilmiştir.

⁸⁴ Ufaltılarak toz haline getirilebilen cesedler.

⁸⁵ Mıknaş taşı, Seng-i âhen-i rubâ, Manisa taşı, Demir -II-III- oksit. Formülü: Fe₃O₄. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 46; Zeki Tez, *Acayip Sözlük*, 192.

⁸⁶ Markazit (FeS₂): Reinhart Pieter Anne Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes* (Leiden: E.J.Brill, 1881) c.2, s. 584; Demir Sülfür.

⁸⁷ Magnesia, genellikle magnezyum oksit (MgO) ya da karbonat (MgCO₃), kimi zaman da mangan dioksit (MnO₂); anti-asit olarak toz halinde kullanılan madde. Bkz. Zeki Tez, a.g.e., 180.

⁸⁸ Malakit (malahit), Bakır taşı, Cu₂CO₃(OH)₂.

⁸⁹ Lâzverd, lazulite, laciverttaşı, seng-i süleyman. Bkz. Zeki Tez, a.g.e., 172; Reinhart Dozy, a.g.e., 2/507.

⁹⁰ Şadenc, kantaşı. İki çeşittir. Birinci çeşidin parçaları birbirine yapışıktır ve “Şadenc-i Câvers” olarak bilinmektedir. İkinci çeşidin taneleri ise mercimek gibidir ki buna “Şadenc-i Adesî” derler. Göze cila veren, dövülerek yaralı bölgeye uygulandığında iltihabı kurutan şadenc sert, ağır, kırmızı kahverenkli. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 45-46.

⁹¹ Fîrûzc, Turkuaz. Bkz. Reinhart Dozy, a.g.e., 2/293; Merve Nur Gür, a.g.e., 76.

⁹² Dövülebilen, çekiçlenen ecsâd.

“mîzânî terkibler”, mükelles⁹³ cesedlerle değil, ecsad-ı muntarika ile elde edilir. Çünkü teklîs,⁹⁴ bu cesedlerin karıştırıldıklarında ve dövüldüklerinde iki parlağın (Güneş ve Ay) dengesine ulaşmalarına engel olur. Oysa İlmi Mîzân’da aranan tam da mezkûr dengedir.

Bu sebeple hükemâ: “*Arıtılmış cesed, mükelles olursa terkîpler için; muntarik olursa mîzân için uygun olur.*” demişlerdir. İmam Câbir es-Sırru’l-Mektûm adlı eserinde şunları söylemektedir: “*Halkûs,⁹⁵ mükelles altın ve mükelles müşteri⁹⁶ gibi ilaçlar ölü ve boyacıdır. Cesedin kükürtlüğü zâhirde belirir ve kırmızı kükürdün yaptığı gibi teklîsin ateşi ile cesedi boyar. Canlı cesedlerde ise başka cesede etki edecek kadar ziyâde boya yoktur. Çünkü canlı cesedlerin cesedlikleri onların genleşmesine engel olur.*” Bu sırr hakkında hükema: “*Ecsâdı, kendilerinde cesedlik kalmayacak hale dönüştürün.*” demiş ve özel teklîs yöntemlerine işaret etmişlerdir. Bu sırdan gâfil kalmayın çünkü bu havâssın -bu ilimde seçkin sınıfın- sırlarındandır. Bunun delili halkûsun kurşunu kırmızılaştırması, zencârın⁹⁷ gümüşü sarartması ve muntarik bakırın ikisi -Güneş ve Ay- ile mezc edildiğinde -karıştırıldığında- onlara renginin tesîr edememesidir. Ancak kurşun kendisi kadar bakırla ateş üzerinde mezcedildiğinde bakırın renginden etkilenir. Yine kurşun kendisi kadar halkûs ile güçlü ateşte işlendiğinde kırmızılaşır. Gümüş de bakır ile işlem görüp ayrıştırıldıktan sonra sarı renkli olur.

Mükelles ecsâdın mîzânlarının terkîplerinin tedbîrini -işleme yöntemini- ve “karışıma girme kabiliyeti olan muntarik ecsâdın mîzânı” diye isimlendirilen İlmi Evzân’ı anladıysan; bil ki çözünebilen nâkıs cesedlerin esrâr-ı mîzâniyesi, bazılarının cıva bazılarının ise kükürt hükmünde olmalarıdır. Üç cevherin -altın, gümüş ve iksir- kendi madenlerinde cıva ve kükürten meydana gelmeleri gibi bu ikisinden -cıva ve kükürt-, hikmet ateşinin madeninde gümüş cesedinin, altın cesedinin ve iksir cevherinin tevellüdü mümkündür. Bu üç cevherin meydana gelmelerinin en uzun yolu madeni

⁹³ Kireçli, kalsifikasyon işlemine uğramış.

⁹⁴ Kalsifikasyon, kireçleştirme. Cisimleri yakarak onları kireç gibi dövülmeye elverişli hale getirme işlemi. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 24.

⁹⁵ Hâlkûs, Harkûs, kükürtle yakılmış bakır. Bkz. Reinhart Dozy, a.g.e., 1/317.

⁹⁶ Jüpiter, kalay. El-kimyacılar göre gezegenler ile cesedler arasında ilişki vardır. Bkz. Zeki Tez, *Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi* (Ankara: Nobel Yayın, 2010), s. 75.

⁹⁷ Bazik bakır asetat, bakır pası, zangar, cengâr. Formülü: $\text{Cu}(\text{CH}_3\text{COO})\cdot\text{Cu}(\text{OH})_2\cdot 5\text{H}_2\text{O}$ Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 38; Zeki Tez, *Açayip Sözlük*, 313.

cevherler yoluyladır. En kısa yol ise temiz cesedlerden tam bir arıtma ile tevellüd etmeleridir.

Güneş ve Ay -altın ve gümüş- kâmil ve mîzâçta mutedil -denge üzere olan- cisimlerdir. Cesedlerin arasında dereceleri, iki parlak kutbun gezegenler arasındaki dereceleri gibi yüksektir. İşte bu sır sebebiyle o ikisi oluşum sırları, parlaklık ve saflıkları istisna olmakla mîzânlar alemine dahil olmaz.

O ikisi -altın ve gümüş-, mîzânî ecsâdın kâmil dengeli iki parlaktan birine dönüşümünde hamur mayası gibi rol oynar. Gümüş rütbece altından ve beyaz iksîrden nâkıstır. Altın ise boya -boyama gücü- bakımından kırmızı iksîrden nâkıstır. Tam boyamaya en uygun olan cesedler çalkalanmış cıva, bakır ve kurşundur. Bu üç cesed diğer ecsâd arasında iksir mertebesinde. Kurşun ağırlık ve sağlamlık bakımından altın hükmündedir. Demir rûbâs'a⁹⁸ göre gümüş hükmündedir. Hârsînî, kurşunlu zırnık⁹⁹ hükmündedir. Bu sebeple demiri, kurşun gibi eritir. Tutyâ¹⁰⁰ ruhu iksîriyet üzere akd olmuş cıvadır. Bu sebeple bakırı ay gibi beyazlatır, altın gibi sarartır ve aslını altının aslına çevirir. Tutyânın boyasından -boyama kâbiliyetinden- bilgisiz kalma! Hiç şek yoktur ki onun boyası ilmî mîzânın esaslarından biridir. Çünkü altının kızıla çalan sarı ile yeşil arasındaki boyasını, müdebber -işlenmiş- tutyâdan başkasından elde etmek mümkün değildir. Tutyânın isbâtına kâdir olan kimse büyük mülke sâhip olur.

2.4.1. Birinci Makale: Kurşuna İlişkin Mîzân Hakkında

Belinâs, Sırru'l-Halîka¹⁰¹ isimli eserinde şunları söylemektedir: “*Ebâr*,¹⁰² cıvadan doğan ilk ceseddir. Cesedler bulundukları yerlerde kalma süresine, bulundukları mekâna ve

⁹⁸ Rûbâs, karışık durumdaki mâden ve maddeleri çeşitli özelliklerinden faydalanarak birbirinden ayırma işlemidir. Kal etmek: Mâden külçelerini eriterek içindeki maddeleri ayırmaktır. Metalleri saflaştırma işlemidir. Bkz. Reinhart Dozy, a.g.e., 1/564; Gümüşün veya altının kalitesini kontrol etme işlemidir. Bkz. Merve Nur Gür, a.g.e., 79.

⁹⁹ Arsenik sülfür. Bkz. Zeki Tez, a.g.e., 313; Arseniğin (Sıçanotu) 3 çeşidi bulunur: 1- Akzırnık, Zırnık-ı Ebyaz (Arsenik trioksit, As₂O₃), 2- Kızıl Zırnık (Arsenik bisülfür, As₂S₂), 3- Sarı Zırnık (Arsenik trisülfür, As₂S₃). Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 35-36.

¹⁰⁰ Çinko oksit (ZnO). Yeşil tutyâ, sarı tutyâ, tutyâ-i hindî, tutyâ-i kirmânî, tutyâ-i mahmûdî gibi birçok çeşidi vardır. Genellikle göz hastalıklarının tedavisi için kühûl terkiblerinde ve yaraları iyileştirmek için Osmanlı hekimleri tarafından kullanılırdı. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 40-41.

¹⁰¹ Kitâbü Sırrı'l-halîka. Yaratılışın sırları üzerine yazılmış olan eserin aslının VI. yüzyılda Sercis er-Râsî tarafından Süryânîce'ye, ondan da 683 yılında kısa süre halifelik yapan Hâlid b. Yezîd'in emriyle Arapça'ya tercüme edildiği düşünülmektedir. Dünya kütüphanelerinde otuz kadar yazması mevcut

gelişimlerinin farklılıklarına göre değişirler. İlk olarak hepsinin gelişimi altın oluşturacak şekilde olur. Devamında zuhûr eden arâzlar sebebiyle cirimleri¹⁰³ altınlık dengesine ulaşana kadar devam eder. Sonrasında ise arâzlar sebebiyle renkleri ve kokuları değişir ancak cirimleri değişmez. Çünkü bütün cesedlerin cirimleri altındır ve cevherleri altın cevheri gibidir, ancak arâzlar sebebiyle birbirinden farklı olurlar. Cesedleri cevher yönünden değil; renkleri, tatları ve ruhları yönünden altınlığa düğümledim.”

Bu fazîletli hekîmin sözlerinden anlaşıldığı üzere, her cesedde altında bulunan cevher gibi altınlık cevheri vardır. Bu cevher altınlık cirimine sahip mutedil -dengeli-mîzâçlıdır. Bu cevher, yabancı arâzlarla karışık ecsâdda bulunan ruh gibi nûrânî latîf bir cirimdir. Bu nûrânî cirim, kesîf¹⁰⁴ cesedin içine sirâyet etmekte ruh gibidir. Bu altınlık cirimi, altın dengesinde sıcak ve rutubetlidir. Ve bu nûrânî cirim bâtînî cesedin ruhu diye adlandırılmaktadır. Nitekim kesîf cesed de zâhirî cesedin cirimi diye isimlendirilmiştir.

Belinâs, bizim zikrettiğimize işaret eder gibi dedi ki: *“Ebâr -kurşun- oluşumuna sıcaklık ve kurulukla başlar. Onun madenindeki cıva oldukça şiddetli ateşle pişmiştir. Eğer terkindeki kükürt fazlalaşsa ve pişme süresi uzasa kuruluğu aşar ve rutubetini sınırlar. Onun pişmesi için gerekli sıcaklık kesildiğinde dışı -ki bu cirimidir- soğuk ve kuru; içi ise sıcak ve kuru olur. Eritilme esnasında ruhundaki yumuşaklığın fazlalığı sebebiyle yumuşar.”* Bu fazîletli ilim adamı, cirim ve cesed-i zâhir demekle kesâfeti -sıkılık, kalınlık-; ruh demekle ise zahiri cesedin damıtılması sonucu elde edilen altunî cevheri kastetmektedir. Kurşun cesedinin kirleri temizleyici sularla giderilirse saf, temiz kurşun olarak adlandırılır. Ve eğer çözücü sularla çözünürse kendisinde cesedlik babından

olan Sırrü'l-halîka'nın Türkiye'deki nüshaları, bu isimden başka Kitâbü'l-İlel, Câmi'u'l-eşyâ' ve Tekvînü'l-halk ve 'ilelü'l-eşyâ' adları altında İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 2013), İstanbul Üniversitesi (AY, nr. 2419), Köprülü (nr. 872), Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 1199; Vehbi Efendi, nr. 2269) ve Ankara'da Sâib Efendi (nr. 1007) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bkz. Sargon Erdem, “Tyanalı Apollonios”, *DİA*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 240-242.

¹⁰² Usub, siyah kurşun. Bkz. Reinhart Dozy, a.g.e., 1/2.

¹⁰³ Cisim, hacim.

¹⁰⁴ Sık, kalın, yoğun.

birşey kalmaz, ruh haline dönüşür; bu hali “ilahi su”¹⁰⁵ olarak isimlendirilir. Bu ilahi su hükema arasında “bakire sütü” olarak bilinmektedir.

Kurşunun temizlenmesinin en kısa yolu onun çözücü keskin sularla veya işlenmiş tuzlarla teklîs edilip sonrasında yağ ve natronla¹⁰⁶ arıtılmasıyla mümkün olur. Bu işlemin, gümüşe benzer parlak, arı ve oldukça sağlam beyaz renkli bir yavru ortaya çıkana kadar tekrarlanması gerekir. Bu temiz kurşunun, altın madeninden çıkmış hâlis gümüş gibi dışı beyaz, içi kırmızıdır. Bu gümüş, çiğ -olgunlaşmamış- altındır ve içinde kamil ayarda hâlis altın vardır. Bu sır sebebiyle temiz, saf kurşun mihenk¹⁰⁷ işleminde oldukça siyah görünür. Kurşun zahiri cesed olarak bilkuvve gümüş, batını ruhu ile bilkuvve altındır. Ancak ruhluğuna cesedliğine galip olduğu için ağırlığı altının ağırlığına yakın, kendisi de diğer cesedler içinde altınlığa en yakın cesedir.

Hiç şüphe yoktur ki kurşunun bâtını -içi-, madenî altından birçok açıdan daha üstündür:

- 1- Kurşun soğukluk sebebiyle pıhtılaşmış¹⁰⁸ cıvadır. Sıcaklık kullanılarak çözünmesi sağlanabilir ve böylece en aşağı işlem¹⁰⁹ ile çalkalanmış cıva¹¹⁰ olur.

¹⁰⁵ “İlahi su”yun ne olduğunu Fazıl Ali Bey el-İzniki “Cevâhiru’l-Esrâr fî Ma’ârifî’l-Ahcâr” isimli eserinin ikinci babında şu şekilde açıklamaktadır: “Kurşun cıva ile çözüldükten ve imbikten ilk alınanların teklîs edilmesinden sonra keskin sirke ile şeffaf bir su gibi olana kadar pişirilir. Sonra erimiş kalay suyu ile karıştırılır ve donmuş -katı- süt oluşur ki o yumuşaktır. Çözünme ve pıhtılaşma ile ılık ateş üzerinde kan gibi kırmızı bir su haline gelir. Sonra damıtılmış sirke ile kendi miktarı kadar çözünmüş kalay çıkana kadar tekrar tekrar damıtılır ve böylece geriye toplama kabının en altında çözünmüş mürekkep gibi bir kurşun kalır. Sonra (bu) alet-i sâbura içerisinde ateş üzerine koyulur ve pıhtılaşana ve balmumu gibi bir erime ile eriyene kadar kuvvetli bir ateşe daldırılır. Böylece kıvam ve renkte zırnık mürekkebi gibi olur. Bu oluşan şey, “sanatçıların (el-kimyacıların) ruhu”, “ilahi su” veya “bakir su” şeklinde adlandırılır.” Bkz. Merve Nur Gür, a.g.e., 91-92.

¹⁰⁶ Sodyum karbonat ($\text{Na}_2\text{CO}_3 \cdot 10 \text{ H}_2\text{O}$), Kalya tuzu. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 20; Trona, sodalı göllerden elde edilen ($\text{Na}_2\text{CO}_3 + \text{NaHCO}_3 + \text{Na}_2\text{SO}_4 + \text{NaCl}$) bileşimli doğal soda tuzu. Bkz. Zeki Tez, *Acayip Sözlük*, 206.

¹⁰⁷ Altın, gümüş vb. madenlerin ayarını anlamak için kullanılan bir tür taş.

¹⁰⁸ Koagülasyon işlemine uğramış demektir. Koagülasyon, sularda bulunan ve kendi ağırlıkları ile çökelemeyen katı parçacıkların çeşitli kimyasallar yardımıyla çökebilir hâle getirilmesi işlemidir. Bununla beraber metnin bağlamından ve kimya terimleri sözlüklerinden hareketle “pıhtılaşmak” ifadesinin “katılaşmak, katı hale gelmek” anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz. Bkz. *el-Mu’cemü’l-muvahhad: li-mustalahati’l-kimya*, (Tunis: el-Munazzamatü’l-Arabiyye, 1992), s.54.

¹⁰⁹ “En aşağı işlem, en yakın işlem, en kısa işlem, yakın işlem” ve “uzak işlem, en uzak işlem” gibi ifadelerle metinde sık sık karşılaşılabacaktır. “En aşağı işlem, en yakın işlem” ifadesi ile kastedilenin, gerçekleştirilmesi kolay ve kısa süreli işlemler olduğu düşünülmektedir. “Uzak işlem, en uzak işlem” gibi ifadeler ise uygulanması zor ve uzun süre gerektiren işlemlere işaret etmektedir.

Bu şekilde çalkalanmış cıvayı elde etme metodu taşların rükünlerinden biridir. Bu işlemin hâlis altında uygulanması mümkün değildir, çünkü hâlis altın olarak olgunlaşmış ve tam altınlık mizacı üzere katılaşmıştır.

- 2- Kurşunun batınında kırmızı kükürdün bir çeşidi vardır ve bu sebeple cıva onunla iksiriyet üzere pıhtılaşır. Madenî kurşunun rayihalarla pıhtılaşması buna delalet etmektedir. Bu özellik, üzerine iksir ilave edilmeden altında yoktur.
- 3- Kurşunun boyası cesedinin miktarından fazladır. İçindeki ziyade boya sebebiyle ateş üzerinde kızarır ve kırmızı isrenc¹¹¹ olur. Bu özellik de altında yoktur.
- 4- Kurşunun batınında kükürt vardır. Kurşun güçlü ateşle eritildiğinde kükürt ortaya çıkar. İçindeki kükürdün sıcaklığı sebebiyle taşlardan ve ecsâddan hangisiyle karşılaşırsa hemen erir.¹¹² Bu özellik de altında görülmez.
- 5- Kurşun, batınında boya olduğundan, altından daha fazla boya kabul eder. Nitekim kurşun, zaç¹¹³ sebebiyle kırmızılaşırken; altın zaç ile kırmızılaşmaz.

Kurşunun ruhunun cesedinden dışarı çıkarılmasının en kısa yolu; onu ilk olarak, miktarının altında biri kadar cıva ile kireçleştirmektir. Cıva, kurşunun cesedine girer, her tarafına sirayet eder ve ruhu ile mezc olur. Kurşunun cirimi, cıvadaki sululuk ve rutubet sebebiyle gevşer -genleşir-. Sonrasında cıva, kurşundaki cesed halini almış kükürdü etkiler. Bu sebeple kurşun oldukça yumuşar, kolaylıkla ufaltılabilir hale gelir ve kısık ateşte erir. Daha sonra kurşun, işlenmiş tuzlardan biriyle¹¹⁴ kireçleştirilir. Sonra damıtma aletine -imbik- konur ve üst kısmı alt kısmı ile yer değiştirilerek ve ufaltılarak defalarca damıtılır. Bu işlemde sonuca varmanın işareti, kurşunun sülügen -isrenc- gibi kırmızı hale gelmesidir. Daha sonra bu damıtılmış bileşik, içindeki tuzluklar ateşin şiddeti ile çözünsün diye buhara -Maria banyosuna- konur. Sonrasında bu çözünmüş tuzu elek ile

¹¹⁰ El-Kimya metinlerinde oldukça sık karşılaşılan, işlemlerin ekserisinde kullanılan “çalkalanmış cıva” maddesinin “sıcaklık kullanılmasıyla çözünmüş kurşun” olduğu bilgisini veren Fâzıl Ali Bey el-İznîkî el-kimya metinlerinin anlaşılması adına oldukça önemli bir bilgiyi istifademize sunmaktadır.

¹¹¹ Sülügen, Esrenc, Kırmızı kurşun oksit, Kurşun -III- oksit (Pb_3O_4). Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 32.

¹¹² Tercümede, cümlede anlam bütünlüğünün korunması sebebiyle “فيزيد” ifadesi yerine, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu’nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu’nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarda bulunan “فيذيب” ifadesi tercih edilmiştir.

¹¹³ Zac, Vitriyol, Kalkant, Demir -II- Sülfat ($FeSO_4 \cdot 7H_2O$). Bkz. Zeki Tez, *Acayip Sözlük*, 312; Feza Günergün, a.g.e., 46-47.

¹¹⁴ Kalya tuzu (Potasyum karbonat), Boraks (Sodyum karbonat).

süzerek cıva ile damıtılmış kurşun alınır. Daha sonra bu ikisi -cıva ve kurşun- ve onların miktarının onda biri kadar çözücü tuzu ufaltarak toz haline getirip -ki bu işlenmiş tuz ecsadı kısık ateşte çalkalanmış cıvaya doğru çözünme kabiliyetli hale getirir- mumlama aletine ılık ateşte konur ve mumlanması beklenir. Ortaya erimiş mum gibi saf su çıkar. Sonra ateş üzerinden alınır, soğumaya ve katılaşmaya terkedilir. Sonra bu mumlanmış madde ufaltılır, latif rûhânî olan çözünsün ve katı cesedî olan ondan ayrılınsın diye çözünme aletine konur. Daha sonra bu mahlul alınır, muhafaza edilir ve katı kısımları, ortaya son derece saf canlı bir cesed çıkana kadar bûrak¹¹⁵ ile defalarca eritilir. Bu cesede “ruhani altın”, “cesedî cıva”, “nuranî kükürt” denir. Dışarıdan bakıldığında kurşun gibi gözüktür ancak hakikatte ruhtur. Ve bu cesed kurşuna mensup olan terkiplerin mayasının mayasıdır.

Halid¹¹⁶ “*Onun güneşinden kadın kısmı elzemdır.*” ve “*yüce varoluş*” ifadeleri ile mahlul kurşuna işaret etmektedir. Yine Emir Halid “*parlak dolunay*” demekle ruh ile cesedi bir arada tutan nefse vurgu yapmaktadır. Bu “*dolunay*” kurşunun içinde gizli olan boyadır yani arındırma işlemi sonrası kurşunun döküntülerinden elde edilen kükürttür. Bu kükürdün dışı beyaz, içi ferferî¹¹⁷ kırmızıdır. Merrâküşî ona “*gümüşün yanması*” - yanık gümüş- diye işaret etmiştir. Nitekim “*Al, saf altından bir cüz ve yanık gümüşten iki cüz; kalya¹¹⁸ tuzu ile keder ve çirkinliklerden saf hale gelmiş kurşunundan üç cüz.*” beyitinde bu ifade geçmektedir. “*Kurşunun*” diyerek tamlama ekini kullanmasının sebebi, çözünmüş, işlenmiş ve arınmış kurşunun bu işe ehil olanlardan başkasının elinde bulunamayacağına vurgu yapmak istemesidir. Hükema arasında bu saf kurşuna “*iki zamkın¹¹⁹ ruhu*” ve “*bakire sütü*” diye işaret edilmektedir. Bu faziletli şahsiyet -

¹¹⁵ Sodyum tetraborat -boraks- ($\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$) ya da sodyum karbonat (Na_2CO_3) ya da sodyum tuzları ya da güherçile (KNO_3). Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 20-21.

¹¹⁶ Ebû Hâşim Hâlid b. Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyan el-Ümevî (ö. 85/704). İslâm toplumunda ilk tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden sayılan Emevî emîri. Hakkında geniş malumat elde etmek için bkz. Muhammed Abdülkadir Hureysat, “Hâlid b. Yezîd b. Muâviye”, *DİA*, c. 15 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), s. 292-293.

¹¹⁷ El-Kimyacılar arasında doğada üretilen koyu kırmızı rengi ifade eden terim. Bkz. Reinhart Dozy, a.g.e., 2/258.

¹¹⁸ Kalye, bitki külü, çöven külü, potas, potasyum karbonat (K_2CO_3). Bkz. Zeki Tez, *Acayip Sözlük*, 155.

¹¹⁹ Ağaçların kabuklarından sızarak donan, renksiz ya da sarı kırmızımtırak rekli amorf madde.

Merrâküşî-, Emîr Halid'in "*parlak dolunay*" ifadesini "*ferferî altın*" olarak tefsir etmektedir.

Hermes el-Müselles¹²⁰ "*hikmet*" ile nakıs kırmızıya işaret etmiştir ve kastettiği "*boya*" kırmızı kükürttür. Bu boya ilahi hikmet madeninde zaç özü ile kırmızılaşmış usrubun kükürdüdür. Bu boyanın işlenmesi daha önce zikredildiği gibi mahlul kurşunun işlenmesi gibidir. Şu kadar var ki boyanın işlenmesinde ilk olarak ateşte tek başına kireçleştirilmesi, sonra tuzlarla kireçleştirilmesi, devamında çözücü sular ile çözülmesi gerekmektedir. Bu üç işlemden önce yapılması gereken terkîb şu şekildedir: Ceseden bir cüz, boyadan iki cüz ve mahlul ruhdan üç cüz alınır. Bu üç maddenin çözünüp tam bir karışım oluşturmaları işlenmiş mahlul tuz olmadan mümkün değildir. Bu tuz onları mumlar ve düşük sıcaklıkta pıhtılaşarak tek bir cesed olmalarını sağlar. İşlemin sonunda cesed, mahlul tuzdan ayrılır. Bu pıhtılaşmadan sonra cevherde işlenmiş tuzdan herhangi bir iz -parça- kalmaması gerekir. Sonrasında bu üç parça mahlul ruh ile üç defa mumlanır ve her sulama esnasında cevherin altıda biri kadar eklenmesi gerekir. Bu üç mumlamadan sonra cevher ferferî kırmızı olur. Bu cevherin bir cüzünün beş cüz altına ilave edilmesiyle oluşturulan karışımın bir cüzü iksirin kuvveti kadarıyla kameru'l-mürezzen¹²¹ -merzene gümüşü- üzerine ilave edilse bu gümüş kâmil altın olur. Kurşundan gümüş almanın terkibi şöyledir: ceseden bir cüz, ruhtan bir cüz ve mahlul kurşundan üç cüz alınır; mumlamadan sonra bir cüzü işlenmiş sağlam gümüşe ilave edilir ve bu karışımın bir cüzü iksirin kuvveti mukabilinde saf bakıra ilkâ¹²² olunur.

Bileşimlerde nefsânî ruhun bir cüzünün beyaz rengi, iki cüzünün ise kırmızı rengi meydana getirmesinden gafil olma. Ancak kırmızıyı elde etmede kurşunî ölçü şöyledir: Kırmızılaştırılmış kurşundan üç cüz, güneşten bir cüz ve aydan iki cüz alınıp, hep birlikte boraks ile eritilirse ortaya altınımsı kırmızı bir cesed çıkar. Sonra bu cesed

¹²⁰ Hermes Trismegistos. Bkz. Mahmud Erol Kılıç, "Hermes", *DİA*, c. 17 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 228-233.

¹²¹ Ay ile gümüş arasındaki bağlantı (bkz. Zeki Tez, *Kimya Tarihi*, 75) göz önünde bulundurulursa kastedilen maddenin merzene gümüşü olduğu düşünülebilir. Merzene gümüşü ile ilgili açıklama bizzat Fazıl Ali el-İzniki tarafından "*Cevahiru'l-Esrar fî Ma'arifi'l-Ahcar*" adlı eserinin 3. faslında şu şekilde verilmektedir: *Merzene gümüşünden kasıt şudur: onu altınsı sarılıkla sarıya boyamak ve sarılıkta altına yaklaştırmaktır (ayar ve parlaklık hususunda)*. Bkz. Merve Nur Gür, a.g.e., 100.

¹²² Üzerine ilave etmek, üstüne atmak.

kendisi kadar kameru'l-mürezzen -merzene gümüşü- ile eritildiğinde kâmil altın meydana gelmiş olur. Bu mîzânın sırrı; kurşunu kırmızı zaç ile bakır gibi yumuşak hale gelene kadar kırmızılaştırmaktır. Bu bileşim mezkûr ölçü ile kırmızılaşmış kireçlendirilmiş kurşun ve kireçlendirilmiş parlaklarla -altın ve gümüş- yapılırsa ondan son derece kırmızı bir cevher çıkar. Bu cevherden bir cüz alınıp, on cüz merzene gümüşünün üzerine atılırsa halâs'a¹²³ kâim¹²⁴ kamil altın elde edilir. Kurşunu işlem görmüş zaç ile on defa kırmızılaştırarak onuncu seviyeden siyah ve cam gibi mükelles hale getirebilen kimse terkipsiz olarak -terkibe ihtiyaç duymadan- altunî iksire ulaşmış olur. Bu iksirin bir dirhemi, yirmi miskal¹²⁵ mürezzen ayı halâsa kâim altına çevirir. Kavim¹²⁶ buna “altının kırmızılaştırılması” diye işaret etmişlerdir ama altın renk kabul etmez. Kudemâ da bu zikrettiğimize işaret etmişlerdir. Nitekim Zosimos'un¹²⁷ naklettiğine göre Hz.Musa (a.s)¹²⁸ şöyle buyurmuştur: “*Nastarius*¹²⁹ isimli taşı ve on çeşidi al.” Bil ki zamk kükürdü dondurur -katılaştırır-. Nitekim hükemanın tümü bunu teyit ederler. Mariye¹³⁰ şöyle demiştir: “*Kükürdün suyu zamkdan başkasıyla donmaz. Zamkı paslanan altınla karıştır, akd olmalarını ve birleşmelerini bekle. Sonunda onu altın olarak bulacaksın. Onu ferferî olana değin pişir.*” “*Nastarius*”la kastedilen ruhani cesed, “on çeşid”le anlatılmak istenen ise ruhani cesedin içinde bulunan boyalardır. Aslında onun -nastarius- cesedi ilahi sudan başka boyalarla yani mahlul ruh ile kırmızılaştırılmıştır. Bu gizli sırrı Allah'ın rızasını murad ederek açıkladım. Bu saklanmış ve geçmişten günümüze kadar fuzalâ ve hükemâ tarafından açıklanmamış sırrı sana açıklayan kimseye dua et.

¹²³ “Halâs” ifadesi ile kastedilen maddenin saflaştırılmasıdır.

¹²⁴ “Kâim olmak”; ayakta durmak, başkasının yerine geçmek, devam etmek, var olmak gibi anlamlara gelmektedir. Ancak metnin bağlamından hareketle kâim ifadesi ile “dayanaklılık” anlamının kastedildiği kanaatindeyiz. Örneğin “halâsa kâim, rûbâsa kâim” ifadelerini “halâs işlemine dayanıklı, rûbâs işlemine dayanıklı” şeklinde açıklayabiliriz.

¹²⁵ Yaklaşık 4-5 gram ağırlığa tekâbül eden eski bir ağırlık ölçüsü. Bkz. Cengiz Kallek, “Miskal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Temmuz 2021).

¹²⁶ El-Kimya ile uğraşan ilim adamları.

¹²⁷ Panopolisli Zosimos, MS 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyılın başında yaşayan Mısırlı el-kimyacı.

¹²⁸ İsrâiloğulları'na gönderilen ve kendisine Tevrat indirilen peygamber.

¹²⁹ Boyayı tutan bir çeşit taş. Bkz. Âlûsî Şehâbeddin Mahmûd, Rûhu'l-me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî), 20.cüz, s.118.

¹³⁰ MÖ. 100 – 300 yılları arası bir dönemde yaşadığı tahmin edilen ve “bein-marie” -Meryem'in banyosu- isimli tekniği keşfeden el-kimyacı.

Kurşunî -kurşuna ilişkin- terkiplerin en uzak yolu bu şekildedir; kalya tuzu ile işlenmiş beyazlaştırılmış mertek'ten¹³¹ bakire sütünü alıp üzerine kırmızılaşmış zaç özünden alınmış kırmızılaşmış abd¹³² ilave edilir. Bunun da üzerine beyaz zaç ile kırmızılaşmış mükelles kurşundan bir cüz eklenir. Çözücü tuzla hall olmuş abd ile ve bakire sütü ile kireçlenmiş bileşik tam bir çözünme sağlanana kadar işlenir. Ortaya siyaha yakın nûrânî latif bir cesed çıkar. Eğer bu cevher sadece süt ile işlenirse beyaz bir cevher olur; eğer içinde kırmızılaşmış abddan bir cüz olan mahlul süt ile işlenirse kırmızı bir cevher olur. O ikisinden her biri nakıs ecsadı ilk hallerindeki basitliklerinden uzak işlenmiş cevherlere dönüştürür. Bu sebeble bu işlem kavmin örfünde en uzak tedbir olarak adlanır.

Kurşunî evzânın en uzak yolu şu şekildedir: Zaç ile kireçlenmiş madenî kurşundan çıkan kırmızı hâlis cesedden üç cüz, altından bir cüz ve aydan -gümüşten- iki cüz alınır ve bu üçü ufaltılmış işlenmiş cam¹³³ ile eritilir. Ortaya yedi dirhem¹³⁴ miktarında kırmızı cesed çıkar. Geriye kalan işlenmiş camın¹³⁵ özüdür ve o erimiş demir hükmündedir. Eğer bu yedi dirhemlik cesede darphane yöntemi ile ta'lik¹³⁶ yapılırsa dört dirhemlik kâmil ayarda altın zuhur eder. Bu âmâ Mercûşî'nin -Allah'ın rahmeti onun ve hocasının üzerine olsun- öğrencilerine açıkladığı yöntemidir. Ancak camın işlenmesini¹³⁷ son derece gizli tutmuştur. Mercûşî'nin talebelerinden biri vasıtasıyla ve yıllar, aylar, günler boyu deneyler yaparak bu tedbire ulaştım. İrfan sahibi fuzalânın kalemlerinin bu

¹³¹ Mürdesenk, Mortek, Humz-i kurşun, Lithargyrum (Lat.) gibi isimlerle bilinen Kurşun Oksit (PbO) bileşiğidir. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 32; Zeki Tez, *Acayip Sözlük*, 203.

¹³² Abd'ın demir olduğu eserin üçüncü "Demire İlişkin Mîzan Hakkında" makalesinde İznikî tarafından ifade edilmiştir. Yine "Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'arifu'l-Ahcâr" adlı eserinde de abd kelimesi ile demire işaret edilmektedir. Bkz. Merve Nur Gür, a.g.e., 96.

¹³³ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre "cam ile" değil "zaç ile" şeklindedir.

¹³⁴ Dirhem: Okkanın dört yüzde birine denk gelen ölçü birimi. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı, 2010), s.289. Yaklaşık 2,97 – 3,2075 gram arasına denk gelen ağırlık ölçü birimi.

¹³⁵ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre "işlenmiş camın" değil "işlenmiş zacın" şeklindedir.

¹³⁶ Ta'lik, bileşimi fırınlayarak akd -katı bileşik- haline getirme işlemidir. Bkz. Merve Nur Gür, a.g.e., 79.

¹³⁷ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre "camın işlenmesini" değil "zacın işlenmesini" şeklindedir.

mubarek meyvesini sana açan Rabb'ine şükret. Dediler ki kurşunun evlatları ilahi hikmet hazineleridir. Kim onlara girerse fakirlikten güvende olur ve zenginlik cevherleri ile dolu hazinelere ulaşır. Bu Allah'ın lutfudur, onu dilediğine verir. Allah seni doğru yola ulaştırsın.

2.4.2. İkinci Makale: Kalaya İlişkin Mîzân Hakkında

Câbir b. Hayyân -Allah'ın rahmeti ve rızası onun üzerine olsun- şöyle demiştir: *“Kalay kendi mizacında sıcak ve rutubetli bir yapıdadır. Bu sebeple altına benzemektedir. Şu kadar var ki kalayın rutubeti altından daha fazla, harareti ise altından daha düşüktür.”* İmam bu sözleri ile kalayın içinin altın mizacında olduğunu, onu altınlıktan engelleyen şeyin rutubet fazlalığı ve hararet düşüklüğü olduğunu bildirmektedir. Kalayın ruhu tedbirle -işlemle- çıkarılabilirse bilfiil olmasa da bilkuvve altın olur.

İmam Kitabı's-Seb'in isimli eserinde demiştir: *“Kalay rutubetli ve soğuktur. İçi demir, dışı kalay özelliğindedir.”* Onun bu sözleri, Hekim Belinâs'ın Sırru'l-Halîka adlı eserinde dediği şu ifadelerle işaret etmektedir: *“Kalay tatlılığa yakın, saf, hafif olan mutedil cevherdir. Rutubeti fazladır, bu sebeple sesi vardır. Sesi rutubetinden, kokusu kurulukla beraber olan karanlığındandır. Kuruluğu soğukluğuyla, soğukluğu ise cesedi ile değil ruhuyla beraberdir. Onun cesedi saftır. En kolay tedbirle başlangıcındaki aslına dönmesi, kurşundan daha saf cevhere ve daha ince varoluşa sahip olması sebebiyle tabiatı -mizacı- değerli olmuştur. Bu sebeple Mars¹³⁸ kısmından olan demirin varlığından yükselerek ve Satürn¹³⁹ kısmından olan ebârdan inerek kurşunun kuruluğu ve demirin sıcaklığı arasında oluşur.”* Bu cümlelerden kalayın ruhunda altınlığın, cisimliğinde demirliğin ve zahiri cesedliğinde kalaylığın olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu sebeple kalayın cesedi zahiri arâzlardan temizlenirse cesedi temiz, saf kalay olur. Beyazlatıcı devâlar ile çözüldükten sonra kendisinde beyazlık ve yumuşaklık ve incelik oluşur ise; latif, rutubete ve soğukluğa meyilli, gümüş dengesinde -ki bu denge erimiş, temiz ve beyaz demirin dengesine eşdeğerdir- bir cisim olur. Bu latif cisimden bir cüz,

¹³⁸ Mars'la -المريخ- kastedilen metal demirdir. Bkz. Zeki Tez, *Kimya Tarihi*, 75.

¹³⁹ Saturn'la -زحل- kastedilen metal kurşundur. Bkz. Zeki Tez, a.e., 75.

beyazlaşmış demirden iki-üç cüz bir araya getirilirse ortaya halâsa kâim, kamerî -gümüş- tek bir cesed çıkar.

Şeyh İmam Cabir “*Onun bâtını demirdir.*” demiştir. Fâzıl Belinâs onun -kalay- inceliğindeki farklılık hakkında “*O, kurşundan daha ince ve cevher olarak daha saftır. Bu sebeple mars kısmından olan demirden yükseğe çıkar. Bu yufkalığın -inceliğin- sebebi kıvamında bulunan rutubetin fazlalığıdır. Tabii olarak kalay özünün, kuruluğa meyilli demir özünden daha ince olması gerekir.*” Fâzılın -Belinâs- “*Cevheri, kurşundan daha saftır.*” demekle işaret ettiği şey kalayın ruhaniyetidir. Cevherde saflık, latif kükürtlüğün suda çözündürülüp kurulukla katılaştırılması ile mümkün olur. Böyle olunca dengeden kuruluk sebebiyle çıktığı için kurşunun ruhaniyetinin rütbesinden aşağı iner. Müteahhirînin üstadı Câbir b. Hayyân Kitabı’s-Sebîn’in dokuzuncu kitabında -kısmında- “*Kalay hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları onun sıcak ve rutubetli, bazıları ise onun soğuk ve rutubetli olduğunu söylemişlerdir.*” demiş ve birinci görüşü tercih etmiştir. Daha sonra kalayın altın rütbesinden eksik kalmasının sebebi olarak onun soğuk ve rutubetli olmasına işaret etmiş ve bu noksanlığın tedbirlerle giderilmesini açıklamıştır. İlk görüşü tercih etmiştir ve tercih müreccah -tercih edilen- olmadan muhaldir. Tercih edilen, kalayın ruhaniyetinin kırmızılaştıran şeylerle işlenmesidir. Kalay ilaç olmadan altınlığa ulaşamaz. İmam Câbir Nihayetu’l-Edeb isimli eserinde, kalayın üzerine beyazlatıcı devâlar -ilaçlar- ilave edildiğinde beyazladığını, kırmızılaştıracı devâlar eklendiğinde ise kırmızılaştığını bildirmiştir. Ancak beyazlaması yavaş olur. Bunun sebebi bilkuvve altınla bilkuvve gümüş arasında mutedil olmasıdır. O ikisinin -altın ve gümüş- kuvveden fiile çıkmaları beyaz ve kırmızı ilaçlarla olur. -Câbir- Onların bir araya getirilip katılaştırılmasına işaret etmiştir. “Yakın” rumuzu ile kastettiği ise kolay yapılan işlemdir.

Kalayın arındırılmasında en kısa yol şu şekildedir: Önce mutedil ateş üzerinde kalay tuzu ile kireçleştirilir. Sonrasında tatlı su -içme suyu- ile yıkanarak yağ ve natronda eritilir. Bu işlem, kalay bütün kirlere kadar defalarca tekrar edilir. Sonra

kalay renk -boya- tuzları¹⁴⁰ ile hikmet fırınında saksı tencerenin içinde kireçleştirilir. Sonra arıtma aletinde gümüş gibi beyazlayana kadar arıtılır. Bu işlem, kalay kar ve fildişi gibi beyaz olana kadar yinelenmez.¹⁴¹ Bu seviyedeki kalay, tam beyazlamış demir diye isimlendirilir. Bu beyaz cesed saflıkta hâlis gümüşe eşittir ve cisminin latifliği gümüşten fazladır. Bu sebeple gümüşle mezcedildiğinde onu hızlı eriyen hale getirir. Karışımından rûbâsa ve ateşe kâim hâlis gümüş elde edilmesi için beyazlamış demire ihtiyaç vardır. Eğer demire eşit seviyede beyazlamış kalay olmazsa karışım tam olarak sağlanamaz. Bu inceliği iyice anla ve ondan asla gafıl kalma. Çünkü o mîzânın anahtarlarının nişanelerinden biridir. Bu latif kalay, beyazın iksirinde¹⁴² mayanın mayası makamındadır. Bu işlenmiş -kalay- kireçleştirilmesinden sonra çözücü sularla mumlanırsa akıcı cıva olur. Eğer ondan bir cüz, gümüşten bir cüz ve mumlanmış tuzdan bir cüz alır, onları mutedil ateşte son derece çözünebilir mumlanmış cevher olana kadar işler ve onun bir cüzünü işlenmiş bakırın on cüzü üzerine atarsan rûbâsa kâim hâlis gümüş olur.

Eğer çözücü sularla mumlanmış kalaydan bir cüz alır ve onu bakire sütü ile -ki bakire sütü ile kastedilen kalya suyu ile çözünmüş kurşundur- işlersen -işlem için kalayın miktarının üç katı bakire sütü gerekir- ortaya mermer gibi beyaz cevher çıkar. Bu cevherden bir cüz -parça- hâlis gümüşten beş cüze ilave edilir. Devamında bu karışımın bir cüzü rûbâsa kâim bakırın on cüzü üzerine eklenir.¹⁴³ Bu cevher, bakire sütü ile çözünmüş kırmızı kükürtle, siyaha yakın kırmızı renk alana kadar işlenir. Bu karışımın bir cüzü hâlis altının beş cüzüne ilave edilir. Son olarak bu cevherin bir cüzü mürezen ayın -merzene gümüşü- on beş cüzüne eklenirse halâsa kâim altın olur.

Kalayda en uzak yol şöyledir: Kalaydan bir cüz ve hâlis gümüşten on cüz alınır, birlikte eritildikten sonra törpü ile küçük parçalara ayrılır. Sonra cam fırınında mükelles -

¹⁴⁰ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı nüshasına göre "renk -boya- tuzları" değil "altın tuzları" şeklindedir.

¹⁴¹ Her ne kadar metinde 'bu işlem yinelenmez' denilse de müellifin anlattığı daha önceki işlemler göz önünde bulundurulduğunda bu işlemin kalay istenen seviyede beyazlayana kadar tekrarlanması gerektiği söylenebilir.

¹⁴² Metinde sık sık geçen "beyaz iksir, beyazlatıcı iksir" ve "kırmızı iksir, kırmızılaştırıcı iksir" ifadelerden anlaşıldığı üzere iksirin en az iki farklı çeşidinin olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁴³ Metnin siyâk u sibakından hareketle cümlelerin "Bu karışımdan bir cüz bakırdan on cüz üzerine atılırsa rûbâsa kâim gümüş olur." şeklinde tercüme edilmesi de mümkündür.

kireçlendirilmiş- tuzla kireçleştirilir. Sonra kireçlenmiş cesedde herhangi bir tuz izi kalmasın diye içme suyu ile yıkanır. Sonra bu işlenmiş cesed, kısık ateşte mum gibi eriyecek hale gelene kadar billur kartal¹⁴⁴ ile mumlanır. Sonra cevherde tuzlardan bir eser kalmasın diye kartal su buharı ile alınır. Ondan saflaştırılmış bakır üzerine ilave edildiğinde rûbâsa kâim hâlis gümüş olur.

Kalay terkiliblerinin en iyisi bu şekildedir: Kalay kepçede eritilir. Devamında kalay donana -katılaşana- kadar kepçe soğuk suya konur. Sonra kalay küle konur. Bundan sonra çarşı cıvasına konur ve cıva kalayın rayihasıyla donana -katılaşana- kadar bakırdan bir kaba kapatılır. Sonra bu pıhtılaşmış -katılaşmış- abd¹⁴⁵ balçıkla sıvanmış şişede damıtılır ve şişenin dibinde oldukça beyaz kalay parçası kalır. Ondan bir cüz gümüşün on cüzü üzerine atılsa ve bu ikisinden bir cüz yirmi cüz işlenmiş bakıra ilave edilse rûbâsa kâim gümüş olur. Bu abd, görünüşte kalay hakikatte iksirdir. Onun bir cüzü, beş¹⁴⁶ cüz müşteriye -kalayı- kendisinde ses ve siyahlıktan -çürüklük- bir şey kalmayan, saf ve parlak gümüş özüne dönüştürür. Eğer ondan bir cüz, aydan -gümüş- on cüz üzerine atılır ve yukarıda zikredilen şekilde işlenirse ortaya oldukça kuvvetli, saf ve latif cevher çıkar.

Beyaza ulaşmak için kalayın evzânı şu şekildedir: Kalay ve kurşundan birer cüz alınır ve beyaza meyilli tek bir cesed olana kadar eritilirler. Bu cesed hükema örfünde “*yüce - asil- cesed*” olarak isimlendirilir. Bu cesed, hükema rûbâsında hikmet sabunu ile beyazlaştırılan demire uygulanırsa beyaz, rûbâsa¹⁴⁷ kâim gümüş bir cesed olur. Şayet kırmızı zaç ile kırmızılaştırılırsa halâsa kâim altunî cesed olur.

¹⁴⁴ El-Kimyacılar maddelerin renklerini ya da uçuculuklarını ifade etmek için bazı kuşları simge olarak kullanmışlardır. Örneğin amonyak klorürün (NH₄Cl) mineralojik formu olan sal amonyak için “gök kartalı”, kalomel (Hg₂Cl₂) için ise “beyaz kartal” gibi terimler kullanılmıştır. Bkz. Zeki Tez, *Kimya Tarihi*, 145; Manfred Ullmann ise kartal ile kastedilen şeyin kükürt olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Manfred Ullmann, *Die Natur - und Geheimwissenschaften im Islam* (Leiden/Köln: Brill, 1972), s.268.

¹⁴⁵ Burada abd kelimesiyle cıva kalay karışımı kastediliyor olabilir.

¹⁴⁶ Carullah koleksiyonundaki nüshaya göre “on beş cüz”.

¹⁴⁷ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu’nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu’nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre “halâsa” şeklindedir.

“*Kamerî cesed*”ın¹⁴⁸ bilfiil gümüş olması akılları hayran bırakan sırr-ı mizan üzere gümüşün eklenmesi ile gerçekleşir. Bu mizanî sır ile öz, çeyrek saatte dönüşür. İmam Cabir bu sırı “*onda birin altıda biri*” diyerek işaret etmiştir. Bu, iksirin mizan içerisindeki miktarıdır. Dönüşüm sırrında bu miktar, gümüşte maya gibidir. Bu sebeple mizanda bu miktar gözetilmeden dönüşüm sağlanamaz.

*Altunî cesedin*¹⁴⁹ bilfiil altın olması yemeğe tuzun eklenmesi gibi nûrânîliğin denge esnasında eklenmesi ile gerçekleşir. İmam buna “*bütüne oranla beşte bir*” olarak işaret etmiştir. Nitekim hükema “*Cesedin çeyreği suyun tamamını pıhtılaştırır. Eğer bu miktar artar veya azalırsa dönüşüm mümkün olmaz.*” demişlerdir. Safranın belli bir miktarının, meşîmeyi¹⁵⁰ zamanında oluşturması buna örnektir. Eğer safranın miktarı gerekli ölçüden fazla veya az olursa bu işlem gerçekleşmez. Bu miktar gözetilmezse safranın, meşîmenin dışının batnı ile ilişki kurmasına etkisi olmaz. El-Kimyacılar bu miktara “*onda birin beşte biri*”¹⁵¹ veya *onda birin altıda biri*” olarak iki ihtimal şeklinde işaret etmişlerdir. Ben bu iklîl¹⁵² miktarlarını mukayeselerini ve değerlerini tecrübe ederek kemâl derecesinde dönüşüm sırrını elde ettim. Bu, sırr-ı mizanda fuzalânın çoğunun ulaşamadığı keşfin sonuncusudur -zirvesidir-. Nitekim Tuğrâî¹⁵³ ve onu takip edenler ilâhî sırlarda yüksek faziletlerine rağmen berrâni -harici, dışta olan- maddelerle tecrübelerde eksik olmaları sebebiyle bu sırrı inkâr etmişlerdir. Bu sebeple el-kimyacıların bu sırr hakkındaki sözlerini, idrâkı akılları hayran bırakan yüce taşın sırlarının rumuzu olarak kullandılar. Halbuki Tuğrâî ve ona tabi olanlar Fazıl Cildekî’den sonra gelseler ve zikredilen sırlara onun kitaplarından muttali olsalardı

¹⁴⁸ Gümüş özellikleri taşıyan, gümüş olmaya müsait, bilkuvve gümüş olan cesed.

¹⁴⁹ Altın özellikleri taşıyan, altın olmaya müsait, bilkuvve altın olan cesed.

¹⁵⁰ Meşîme: Memelilerde cenîni anneye bağlayan, beslenmesini, solunumunu sağlayan, esnek, değirmi bir et parçası biçimindeki organ, etene.

¹⁵¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY nr. 7034 numaralı nüshada bu miktarın açıklaması şu şekildedir: “*10 bölükden 1 bölük alınır; bu 1 bölüğün 5’te biri kadardır. Yani cesed 50 dirhem ise 5 dirhem alınır. Bu 5 dirhem 1/5’i 1 olduğundan 50 dirhem cesede 1 dirhem safran kullanılır.*”

¹⁵² İklîl, “taç, çelenk, buket” gibi anlamlara gelmekle beraber “biberiye” bitkisinin Arapça’daki karşılığıdır. Yine iklîl’in “sarı taşıyoncası” isimli bitki anlamında kullanıldığı da bilinmektedir.

¹⁵³ Ebû İsmâîl Müeyyidü’l-dîn el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed b. Abdî’s-Samed el-İsfahânî el-Münşî el-Vezîr (ö. 515/1121). Kimya alanında ortaya koyduğu çok sayıdaki kitap ve risâlesinden dolayı “üstat” unvanıyla ün yapmış Arap şairi, kâtip ve kimya âlimi. Bkz. Rahmi Er, “Tuğrâî”, *DİA*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), s. 339-341.

mîzân ilminde Cildekî'nin öğrencileri olurlardı. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin olsun ki -okuduğunuz- bu kitap Fazıl'ın -Cildekî'nin- kitabından daha iyidir. Çünkü bu kitapta Fazıl'ın rumuz ve işaretlerinin açıklaması vardır. Bu kitabımdan gafil kalma çünkü bu kitap keşfedilmiş sırların, tılsımlar olmadan hazinesidir. Allah dilediğini doğru yola iletir.

2.4.3. Üçüncü Makale: Demire İlişkin Mîzan Hakkında

Demirin cesedi, madende oluşumu esnasında karışık olduğu kükürt parçaları ile yanması sebebiyle siyahtır. Ancak onun cesedinde gizli latif bir cisim vardır ki bu beyaz ve mizaçta gümüş dengesine yakın bir cevherdir. Bu latif cesedin içinde ise kırmızı, rûhânî ve mizaçta altın dengesine yakın bir cevher vardır. El-kimyacılar demirin cesedine, cıvasının fazlaca yabancı kükürdî şeylerle katılaşması sebebiyle “kirli abd” diye işaret etmişlerdir. Bu sebeple hafiftir, cüzleri seyrek ve kendisinde bulunan kükürt parçaları şiddetli ateşle yakıldığında kabuklu oluverir. Katılaşma esnasında kuruluşun şiddeti ile eriyip menfezlerini büzen -kapatan- kükürtlüğü sebebiyle ateş içine nüfuz edemediğinden ateşle erimez. Bu sebeple erimek için boraks ve tuzlar gibi yardımcıları ihtiyaç duyar. Demir cesedi kuruluk ve katılığına rağmen havanın rutubeti ve asitler sebebiyle -çürüyüp- zencâr olur. Bunun sırrı şudur ki demirin cüzleri arasında boraks vardır. Demir hava ve asitle ile buluştuğunda havanın ve asitin rutubeti çözücü keskin suya dönüşür ve demirin içindeki boraksı çözer. Bu rutubet demirin cüzleri arasındaki bağları ayırır ve kirli yabancı şeyleri parçalar. Böylece demirin içindeki gizli sarılık ortaya çıkar ve demir safran renginde yumuşak bir şey olur. Demirin kireçli olmasının delili şudur ki; demir tozu hükema zencarının üzerine atıldığında bu demir tozundan nişadır¹⁵⁴ rutubetiyle -kartal ile kabuk kirecinin karışımındaki gibi- oldukça güçlü ateşli bir sıcak hasıl olur. Demirdeki boraks parçalarının delili ise demirin tadının ekşi olmasıdır. Ekşilik, tuzlulukla tatlılığın karışımından meydana gelir. İcmâ ile sabittir ki ekşilik aslî bir tat değildir. Demirde tuzluluk vardır ve bu sebeple yanmış kuru parçalarında acılık olur. Cıvanın rutubeti içinde ise tatlılık vardır. Eğer acılık tatlılık ile kırılırsa deniz suyundaki gibi tuzluluk kalır.

¹⁵⁴ Nişadır, nuşadır, uygur tuzu, amonyum klorür (NH₄Cl). Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 23.

Demirin ıslahında -onarımında- en yakın yol şöyledir: Demir sirke ve tuzlu su ile defalarca yıkanır. Sonra potaya¹⁵⁵ konur ve bu pota şiddetli ateşin içine bırakılır. Genleşmeye başladığında üzerine kalya tuzu ile beraber ufaltılmış kebâbe¹⁵⁶ atılır ki erisin ve aksın. Sonra üzerine kalya tuzu ile beraber toz haline getirilmiş mürdesenk atılır ki kalay gibi hızlı erir hale gelsin. Daha sonra beyaz bir cesed olana kadar bir kaç defa cam ile beraber eritilir. Sonra kendisinde mürdesenk kokusu kalmasın diye kemik külünde rûbâs edilir. Bu işlem tecrübe edilmiştir ve anlatımında herhangi bir rumuz yoktur. Ancak bu işlemin gerçekleştirilmesi için döküm sanatını ve ateşin şiddetini bilmeye ihtiyaç vardır. Eğer demir tozları nişadır vasıtasıyla cıva ve sirke ile demir kepeçede şiddetli ateşle ılgâm edilir¹⁵⁷ ve cıva tes'îd -süblime- edilirse bu tozlar oldukça yumuşak ve saf şekilde erir. Demir; kuyumcu boraksı, kalya tuzu, zencâr, natron veya kartal ile eritildiğinde ki bunlardan her birinin miktarının demirin altıda biri kadar olması gerekir ortaya beyaz renkli macun çıkar.¹⁵⁸ Bu macun bütün cesedleri yumuşatabilir. Hükema bu sırrı son derece gizli tutmuştur.

Zikredilen eritme işlemlerinin oldukça yakın olanı şu şekildedir: Demir tozlarının üzerine keskin sulardan birinin dökülüp, sonrasında yukarıda zikredilen şeylerle eritildiğinde ortaya oldukça beyaz temiz bir cesed çıkar. Bu işlemde daha yakını ise; ilk önce demir tozlarının kendisinin dörtte biri kadar zırnıkla eritilmesi, devamında erimiş cesedin kalya tuzu ve mertek ile tekrar eritilmesi, sonrasında yağ ve natronla arıtılması, son olarak bu arıtılmış cesedin ayla -gümüşle- karışık son derece saf bir cesed çıkana kadar demir boraksı ile eritilmesi işlemidir. Gizli sırlardan biri de işlemde önce demir tozlarının kendisinin dörtte biri kadar şibh tozlarla karıştırılmasıdır. Böyle yapıldığında şibh tozlardaki çinko kalıntıları sebebiyle demirin parçaları erime esnasında bir araya toplanır ve erir. Sonra işleme, önceden zikredilen şeylerle, ortaya ay gibi parlak ve saf bir cesed çıkana kadar devam edilir. Bu cesed müşterînin -kalayın- iksiridir ve sırr-ı

¹⁵⁵ Pota: İçinde maden eritilen kap.

¹⁵⁶ Helilec, Hindistan eriği. Karabibere benzer baharat tânesi.

¹⁵⁷ Isıtmak, sıcak hale getirmek.

¹⁵⁸ “Demir; kuyumcu boraksı, kalya tuzu, zencâr, natron ve kartal ile beraber eritildiğinde, ki bunlardan her birinin miktarının demirin altıda biri kadar olması gerekir ortaya beyaz renkli macun çıkar.” şeklinde de tercüme edilebilir.

mîzan üzere hâlis ay ile karıştırıldığında rûbâsa kâim hâlis gümüş olur. Bu temiz -saf- demir, iksirin en kısa babında demir cesedi makamındadır.

Temiz demirin kırmızılaştırılması metodu şöyledir: Demir mükelles tuzla hikmet külhanında -ocağında- kireçleştirilir. Sonra keskin¹⁵⁹ su kullanılarak tuz uzaklaştırılır. Sonra temizlenmiş -saflaştırılmış- bakırdan elde edilmiş hükema zencarı ile safran gibi sararana kadar mumlanır. Sonra ondan keskin su vasıtasıyla nışadır alınır ve boraks ile eritilir. Böylece kırmızı, dövülebilir, altına saflıkta ve sarılıkta meyilli bir cesed elde edilir. Bu demire kırmızılaştırılmış Mars -demir- denir ve onda herhangi bir gölge -çürük- yoktur.

Ondan daha kısa yol ise şu şekildedir: Demir levhalar ateşte ısıtıldıktan sonra yağa bandırılır. Soyuyuncaya kadar beklenir. Her levha on defa veya daha fazla yağa daldırılır. Şöyle ki yüz levhanın her biri on defadan daldırılsa daldırma sayısı bine ulaşır. Bu işlem esnasında yağ karardıkça ve kirlendikçe değiştirilmelidir. Sonra rusahtec¹⁶⁰ bu işlemle işlenip, natron ve boraksla arıtıldığında ortaya sarı bakır çıkar. Sonrasında demirden bir parça, işlenmiş bakırdan iki parça alınır ve boraks ile eritilir. Ortaya sarı bir cesed çıkar. Bu cesed kurşunla rûbâs işlemine, demir kendi ağırlığında kalana kadar maruz bırakılır. Sonra kurşunun kokusu kalmayanadek kuru rûbâsla -kemik külü ile- ikinci defa rûbâs yapılır. Sonra bu cesed kendisinde siyahlık ve kirler kalmayana kadar defalarca ısıtılır ve yağda soğutulur. Sonra tekrar eritilir ve ortaya son derece saf altunî bir cesed çıkana kadar mum ve boraksla taşlanır.

Ondan daha yakını ise bakırdan bir cüz, şibhten iki cüz alınıp kurşunla eritildikten sonra rûbâs olunmasıdır. Rûbâs işleminden geçen cesed, yağa veya içinde boraks veya kalya tuzu bulunan sirkeye defalarca daldırılır. Sonuçta cesed bütün kirlerden arınır ve saflıkta altın gibi sarı bir hal alır.

¹⁵⁹ İncelenen her üç nüshada kelimenin “الحار – sıcak” şeklinde yazılmasına rağmen, Arapça’da sıvılarda sıcaklık anlamını ifade etmek için “ساخن” kelimesinin kullanılmasından ve metnin siyâk u sibakından hareketle buradaki kelimenin “الحاذ – keskin” olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁶⁰ Eski tedavi kitaplarında “Rasiht, Ruy-i suhte, Yanmış bakır” adlarıyla geçen maddeler elde edilmiş yöntemlerine göre bakır oksit veya bakır sülfür yapısında olan bileşiklerdir. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 38.

Ondan daha yakın yol şöyledir: Demir tozundan bir ukiyye,¹⁶¹ çarşı zencarından üç ukiyye, billur kartaldan altı dirhem,¹⁶² keskin sirke ya da limon suyundan bir rıtl¹⁶³ karıştırılır ve demir bu karışımın içinde üç gün bırakılır. Sonra yıkanır ve kolaylıkla eritilip kalıba dökülür. Kırmızı cesed ortaya çıkar. Sonra boraksla eritilir ve son derece saf, temiz bir cesed olana kadar yağa daldırılır.

O işlemten daha yakını şu şekildedir: Demirden ve bakırdan birer cüz alınır, ikisinde de cesedlik kalmayınca kadar ayırıcı suya -mâu'l fârûk- konur. Sonra kurutulur. Suyun dibinde toprak gibi siyahlık oluşur. Sonra bu topraklık boraks ile arıtılır ve ortaya oldukça saf sarı bir cesed çıkar. Sonra bu cesed boraksla eritilir ve defalarca beyaz boyaya daldırılır. Böylece son derece saf hale gelir. Eğer bu işlem ayırıcı su yerine maşer suyu¹⁶⁴ ile yapılırsa daha saf bir cesed elde edilir. Nitekim Fazıl Cildeki Nihayetu'l-Taleb isimli eserinde bu işleme işaret bağlamında şu ifadeleri kullanmıştır: *“Bir kimse keskin çözücü suyu elde etmeye müktedir olursa, bu suya ruhları, nefsleri, cesedleri ve tozları atarak onları çözüp parçalarına ayırmaya kadir olur. Böylece o kimse sağlıklı parçayı en kısa zamanda ve en yakın yöntemle bozuk -çürük- arazlardan ayırarak elde etmeye âlim olur. Bundan daha fazla açıklama yapmak ve sırları açığa çıkarmak bize helal olmaz.”* Bu ilme talip olan kimse kırmızılaştırılmış temiz demire ulaştığında bilsin ki onun kırmızılıkta pek çok evzânı¹⁶⁵ vardır. Bu evzânın en yakını demirin mürezzen ay -merzene gümüşü- vasıtasıyla altınla karıştırılmasıdır.

Demirin mizan sırrı ile tam bir dönüşüm sağlayarak altın özüne dönüşmesi gerekir. Bu dönüşümü sağlamak ise altın dengesinden başkasıyla oldukça zordur -mümkün değildir-. Bu işlemde mizan sırrı, her üç maddeden -altın, demir, merzene gümüşü- belirli miktarda alınarak karışım haline getirilmesidir ki; bu karışım işleminin sonunda denge üzere sıcak ve rutubetli altın mîzacı elde edilir. Bu dengeyi yakalamak, işlenmiş demirde, merzene gümüşünde ve hâlis altındaki mevcut mîzaçları bilmeden mümkün

¹⁶¹ Yaklaşık 118,8 grama denk gelen ağırlık ölçü birimi.

¹⁶² Yaklaşık 2,97-3,2075 grama denk gelen ağırlık ölçü birimi.

¹⁶³ Yaklaşık 1425,6 grama denk gelen ağırlık ölçü birimi.

¹⁶⁴ Karışım halindeki metalleri birbirinden uzaklaştırmak -ayırarak- için kullanılan su. Bkz. Dâvûd b. Ömer el-Ekmeh ed-Darîr el-Antâkî, Tezkiretü Üli'l-Elbâb ve'l-Câmi' li'l-'Acebi'l-'Ucâb (Beyrut: el-Mektebetü's-Sekâfiyye), 1.cilt, s.290.

¹⁶⁵ Ölçüleri, dereceleri.

değildir. Hükemâ cesedlerin mizaçlarını açıklamış ancak bu mizaçların oluşması için cesedlerin miktarlarına işaret etmemişlerdir.

İmam Cabir bu sırra -miktarlar hakkında- muhtelif sözlerle işaret etmiştir. Gerçek ve rumuzsuz olan bu sözler şu şekildedir: *“Altının bir dirhemi tam bir cüzdür. Gümüşün tam bir cüzü altının yarısı, bakırın tam bir cüzü altının üçte biri, kalayın tam bir cüzü altının çeyreği, kurşunun tam bir cüzü altının beşte biri, demirin tam bir cüzü altının onda biri, hârsînînin tam bir cüzü altının onda birinin yarısı kadardır.”*¹⁶⁶ Ancak unutulmamalıdır ki bu ölçüler maden cevherleri için geçerlidir. Mizanlarda dikkate alınan temizlendikten sonra cesedlerin bâtınıdır. Kurşunun bâtını altın, altının bâtını kurşundur. Tedbirle altının kurşunluğu ve kurşunun altınlığı zuhur ettiğinde kurşundan bir cüz, altından beş cüz alınır. Ancak altının demirliği ve kurşunun bakırlığı zuhur ettiğinde ise kurşundan üç dirhem, işlenmiş altından on dirhem alınır. Her cesedin içinde bütün cesedlerin özellikleri vardır. Bu özellikler cesedlerin bâtınındadır ve tedbirin -işlemin- derecesine göre dışa çıkarlar. Her cesedin içinde bilkuve olarak bütün cesedlerin evzânı -ölçüleri- vardır. Sırr-ı mizan, işlenmiş cesedlerin mertebelerini -ölçülerini- bilmek, cesedlerin bâtınî ölçülerinden gereken miktarı alarak onları iki parlağın -güneş ve ay/altın ve gümüş- dengesine ulaştırmak ve bu şekilde onları tam bir dönüşüm ile iki parlağın özüne dönüştürmektir. Bu makalede hükemanın evlatlarından ve dostlarından gizlediği şeyleri Allah’ın rızasını umarak açıkladım. Rabbin olan Allah’a şükret ve bizim için sabah akşam dua et.

Demire mensup olan terkipler şu şekildedir: Demir, çözücü sularla veya demire mensup tuzlardan damıtılmış su ile çözülür ki; bu işlem büyük anahtarın bir kısmıdır. Sonrasında latif bir cevher olana kadar bakire sütü ile mumlanır. Bu işlenmiş demir, demir cesedi makamına ulaşır. Sonra bu cesedden bir cüz ve mayadan üç cüz alınıp; cesed üç misli kadarını içene kadar ilahi su ile mumlanır. Bundan bir cüz alınıp daha fazla -en az iki cüz miktarı- işlenmiş bakırın üzerine atılırsa onu rûbâsa kâim hale getirir. Bu ilahi su,

¹⁶⁶ Oldukça önemli olan bu bilgilere dayanarak ve altının bir cüzünün bir dirhem, bir dirhem de 2.97-3.2075 gram olduğundan (ortalama değer olarak 3 gr kabul edersek) hareketle, gümüşün bir cüzünün 1.5 grama, bakırın bir cüzünün 1 grama, kalayın bir cüzünün 0.75 grama, kurşunun bir cüzünün 0.6 grama, demirin bir cüzünün 0.3 grama ve hârsînînin bir cüzünün 0.15 grama denk geldiğini söyleyebiliriz.

beyazlaşmış zırnıkla işlenmiş cıvadır ve zamk ruhu olarak adlandırılır. Bu suyu elde etmek son derece güçtür ve bunu yapabilmek hikmette büyük maharet olarak addolunur.

Bir gün küçük oğlumuzun¹⁶⁷ elinde, içinde ilahi suyun fazlaca olduğu bir şey gördüm ve onu nereden bulduğunu sordum. Attarlardan uyuz hastalığına tedavi için aldığını söyledi. Bu şeyin satıcısının yanına gittim ve onun hakkında sordum. Bu şeyin bir ilaç olduğunu, diğer madeni cevherler gibi madenden çıktığını ve üzerinde herhangi bir işlem yapılmadığını söyledi. Bundan sonra yakînî olarak bildim ki işlenmiş iksir cevheri Kâdir ve Hakîm olan Allah'ın yaratmasıyla madende mevcutmuş. Böylece taşların erkanının tedbiri ile meşgul olmayı terk ettim ve hepsini düşük ücretlerle aldım. Zira satın aldıklarımla işlenerek elde edilenler arasında herhangi bir fark yok. Allah dilediğini doğru yola yöneltmektedir. Bu cevher ilahi su ile mumlanmış olduğundan beyazlatıcı iksirdir. Eğer ilahi su çözülmüş boya ile mumlanırsa ferferî kırmızı renkli olur ve işlenmiş gümüşü kamil ayarlı, halâsa ve ta'like¹⁶⁸ dayanıklı altına dönüştürür. Bu, kırmızı ve beyazı elde etmede en kısa içsel işlemdir.

Beyazlamış demirin kireçleştirilmesi ve kırmızılaştırıcı şeylerle kırmızılaştırılması; çözülmüş zaçlar, kırmılaştırıcı boyalar ve kısık ateşte mumlanmış safran gibi olana kadar kükürtle damıtılmış beyaz boya gibidir. Bu öyle içsel ve dışsal mîzanî terkiplerdendir ki bir tanesi on parça merzene gümüşünün üzerine atılsa onu güneş -altın- gibi boyar. Kendisi hamı¹⁶⁹ ile ta'likden -ilişkilendirme, birbirine bağlama- gelir. Gümüşün erimesine ulaşılmadan demirin safranının bir faydası yoktur. İsabetli olan erimiş demiri maşer suyu ile çözerek latif safran olmasını sağlamaktır. Eğer bu safran, kartal boyası ile çözülmüş zencar ile mumlanır ve sonra yumurta sarısı ile mumlanırsa boyayıcı saf bir cevher olur. Bu bab hakkında kelim burada bitmiştir. Allah en doğrusunu bilir.

¹⁶⁷ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre: "küçük bir çocuğun elinde".

¹⁶⁸ Ta'lik, bileşimi fırınlayarak stabil bir akd haline getirme işlemidir. Bkz. Merve Nur Gür, a.g.e., 79.

¹⁶⁹ Fermantasyon işlemi. Bkz. Merve Nur Gür, a.g.e., 93.

2.4.4. Dördüncü Makale: Hârsînîye İlişkin Mizan Hakkında

Hârsînî sıcak, kuru ve madenleri Çin vilayetinde olan ceseddir. Kalya ve boraks ile eritilmesi demirin erimesinden daha kısa, bakırın erimesine ise yakın sürer. Hekîm olan şahıs, tedbirler uygulayarak onun erimesini gümüşün erimesine yaklaştırır ve daha ziyade tedbirlerle erimesini gümüşün erimesinden daha hızlı hale getirir. Bu seviyeye ulaştığında demiri bir özellik vasıtasıyla yumuşatır çünkü bu cesed sıcak ve kurudur; tabiatında son derece yüksek seviyede kuruluk vardır. Demirin sıcak ve son derece kuru bir cesedle yumuşatılması mümkün değildir ancak demiri havâss¹⁷⁰ vasıtasıyla yumuşatır.

Fazıl Cildeki el-Burhan isimli eserinde ondan -hârsînîden- aletler, bardaklar, aynalar ve başka şeyler imal ettiğini; demir ve bakırın kırmızılığı kabul ettiği gibi hârsînînin de kalay vasıtasıyla beyazlığı kabul ettiğini bildirmektedir. Fâzılın kalamından onun demir ve bakır arasında başka bir cins olduğu anlaşılmaktadır. İmam Cabir onun eriyen ve diğer yedi cesedden farklı bir cesed olduğunu, hızlı kırıldığını, dövülmeye ve uzatılmaya dayanıklı olmadığını haber vermiştir.

Bu özellikler Çin aynalarından¹⁷¹ ve Türk beldelerinden¹⁷² getirilen kaplardan başkasında bulunmaz. Bu kaplar demir ile örs üzerinde ufaltılır ve bakırın erimesi gibi kısa sürede erir. Çin aynaları dövüldüğünde kırılır ve bakırın erimesiyle erimez. Hatta erimesi demirden daha yavaştır. Türk beldelerinden getirilen kaplar kalya tuzu ile defalarca arıtıldığında ortaya demire benzer beyaz bir cesed çıkar. Bu cesed kurşunu ve kalayı katılaştırır; demiri ise kalay gibi yumuşatır. İşlem -deneyler- yaptıktan sonra Türk beldelerinden getirilen cesedin daha makbul olduğunu anladım. Bu cesedin madeninde az miktarda kurşun ve kireçleşmiş demirli bakır vardır. Cesedin madeninde oluşumu esnasında meydana gelen bu karışım sebebiyle hükema onu Merkür isimli “karışık gezegen”e nispet ederler. Oluşumunun mürekkep -kendinde iki cesedin tabiatını

¹⁷⁰ El-Kimya alanında derinleşmiş, elde edilmesi zor bilgilere ulaşmış kimselerin metotları ya da maddelerin kendilerine has özellikleri.

¹⁷¹ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu’nda bulunan 431 numaralı numaralı nüshasına göre ifade “saf aynalardan” şeklindedir.

¹⁷² Eserin, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY7034 numaralı nüshasında ifade “Tatar vilayeti” şeklinde geçmektedir.

bulundurması- olmasına rağmen hükemanın çoğunluğu onu müfred cesedlerden saydılar. Bu cesed mîzan ehli nezdinde yedi madenden birisidir.

Bu cesedi Merkür'e nispet etmelerinin sebebi, onun letafette -incelik, yumuşaklık- ve karışımında gümüşle bakır arasında olmasıdır. Bu sır sebebiyle, kamerî -gümüş- saf kurşunla kireçleştirilmiş temiz bakır -kendinde iki cesed tabiatı bulunduran hârsînî gibi- iki rasası -kalay ve kurşunu- katılaştırır, demiri ise yumuşatır ve gümüşün dökümü miktarında eritir. Deneyler bunun en kısa sürede gerçekleştiğine delalet etmektedir. Bu bilgiye ancak, cesedlerin tabiatlarına ve sır-ı mizan ile birbirlerine dönüştürülmelerine vakıf olabildikten sonra ulaştım. Allahu Teâlâ hikmet hazinelerini bize fethetti ve ben bu hazinelerde bulunan cevherleri kitaplarıma¹⁷³ dizdim. Aman kitaplarımdan gafil olma, çünkü kitaplarımdaki bilgilere fazıllardan pek azı ulaşabilmişlerdir. Yine kitaplarımdaki bilgilerin ancak onda biri kadarı rumuz ve simgelerle anlatılmıştır. Aklına demirin hârsînî¹⁷⁴ ile yumuşatıldığında bakırdan daha yumuşak, beyaz bir gümüşe dönüşeceği gelmesin; çünkü bu durumda demir erir ve mizaçta gümüşe eşit duruma gelir. Eğer -hârsînî veya hârsînî ile yumuşatılmış demir- gümüş ile karıştırılırsa ikisinden gümüşü bir cevher meydana gelir. Bu cevher hükema rûbâsından çıktıktan sonra hâlis gümüş olur. Bu, kavmin sakladığı bilgilerdendir.

İmam Cabir Nihayetu'l-Edeb isimli eserinde şunları anlatmaktadır: *“Ben fildişine hayret ediyorum.¹⁷⁵ Eğer kalayla karışık cıva ve nışadır; fildişi ile ufaltılıp toz haline getirilse rengi kararmaz, hızla beyazlar.¹⁷⁶ Eğer insan onu beyazlatmak isterse bunu ancak uzun süreler boyunca tas'îd -süblimleştirme- işlemleri sonucu elde edebilir. Kavim, kavim*

¹⁷³ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan TY7034 numaralı nüshada “el-Hazâinu'l-Kebîr” isimli kitap zikredilmekte ve mezkûr bilgilerin o kitapta geçtiği bildirilmektedir. Ancak incelenen diğer nüshalarda bu tarzda bir bilgi bulunmamakla birlikte Fazıl Ali Bey el-İznîkî'nin bu isimde bir eseri de bilinmemektedir.

¹⁷⁴ Tahkik esnasında incelenen her üç nüshada “hârsînî” kelimesi yerine “sıcak” anlamına gelen “الحار” kelimesi geçmektedir. Ancak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan TY7034 numaralı nüshada kelime “خارصيني” şeklinde geçmektedir. Nitekim bunun bağlama daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple tercüme esnasında “hârsînî” kelimesi tercih edilmiştir. Ayrıca nüshalarda “خارصيني” kelimesi yerine “الحار” veya “الخار” gibi kısaltmaların kullanımına rastlanmaktadır.

¹⁷⁵ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı nüshasına göre: “Hârsînînin durumu, fildişinin beyanında ilginçtir.” şeklinde tercüme edilebilir.

¹⁷⁶ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı nüshasına göre: “Kalayla karışık cıva ve nışadır; hârsînî ile ufaltılıp toz haline getirilirse rengi kararmaz. Ve eğer bu cesedler fildişi ile ufaltılırsa hızla beyazlar.” şeklinde tercüme edilebilir.

taşının -hacer-i kavm- kalya olduğuna inandılar, pek çok işlem yapıp bu uğurda ömürlerini tükettiler. Yine kemiğin ateşte beyazlayana kadar kireçleştirildikten sonra üzerine kalya ilave edildiğinde ortaya altuni kırmızılıkta; gümüşü, bakırı ve cıvayı boyayan iksir çıkacağını zannettiler. Oysa ben derim ki bu üç cesed; yani gümüş, bakır ve cıva tek başına mezkur iksirle boyanmazlar. Ancak tam karışım sağlanacak şekilde karıştırılır, eritilir ve üzerine kırmızı iksir -yukarıda mezkur olan iksir- ilave edilirse ender -az bulunur- altunî renk alır.” Bu işlemle -İmam’ın- sözleri son bulur.

Fâzıl Cildekî bu sözlerin şerhi meyanında buyurmaktadır: “*Bil ki filin kemikleri kuvvet bakımından en güçlü kemiktir. Filin kemiklerinin en güçlüsü ise dişleridir. Çünkü Allahu Teala onun dişlerini başının içinde bitirip çevirmiştir. Bu dişlerin en çok uzayanı ise ağzında gözüken iki dişidir. Bu dişlerin her parçasında büyük faydalar vardır. Örneğin kalayı, cıvayı, nişadırı, ruhları ve cisimleri tekbaşına olduğunda arıtır -saflaştırır-. Yine bu sayılanlar toplu halde bulunur ve fildişi ile ufaltılıp toz haline getirildiğinde kararırca defalarca arıtılıp -istinzâl- damıtılmaya -tas’id- ihtiyaç duyar. Böylece fil kemiği kirleri kabın dibinde tutar, damıtılan çıkarılır. Kalanlar fil dişi ile arıtılır ve saf olarak inerler. Eğer siyah olarak birşeyler kalırsa bu işlem -siyahlık giderilene kadar- tekrarlanır.*”

-Ali el-İznîkî- Ben derim ki: Fâzıl -Cildekî-, Şeyh’in -Cabir’in- “*Mürekkepten elde edilir*” şeklindeki rumuzlu ifadesini; “*kendisinde siyahlık kalmayarak saf hale gelene kadar arıtma ve damıtmanın tekrarlanması*” olarak açıklamıştır. Ancak -Fâzıl Cildekî- “*beyazlaması için işlenmiş kâfurî¹⁷⁷ bakır*” diye isimlendirilen nişadır, kalay ve cıvayı ifade eden “*gizli kamerî -gümüşü- mizan*”a işaret etmemiştir. Şeyh’in -Câbir’in- anlatmak istediği zikredilen mizanın fildişi ile ıslah edilmesi ve bunu yakın rumuzla öğretmektir. Şeyh’in bunu -yukarıda anlatılanları- “*şemsî -altuni- mizan*”ın karşısında zikretmesi de kastının bu şekilde olduğuna delalet etmektedir. Hiç şüphe yoktur ki fildişi tekbaşına kamerî cesedin yumuşamasına yeterli gelmez. Bu sebeple Şeyh -Allah onu

¹⁷⁷ Kâfur: Kâfur ağacının (Cinnamomum camphora) iç kısmından elde edilen kristal görünümlü, renksiz, yarı saydam ve keskin kokulu bir madde. Bkz. Zeki Tez, *Acayip Sözlük*, 154.

günahlardan tertemiz kılsın- zeylinde¹⁷⁸ kemik tedbirine -işlemine-, işlenmiş kalya ile işaret etmiştir. Kavmi -el-kimyacıları- şaşkın bırakan bu bilgilerden gafil kalma çünkü bunlar ayakların kaydıran türden bilgilerdir.

Fâzıl Cildekî şunları söylemektedir: *“Balık kemiği fil kemiğine yakındır. Salyangoz da bu şekildedir.¹⁷⁹ -Bu benzerlik sıralamasında- Sonra insan kemiği, sonra büyükbaş hayvan kemiği, sonra koyun kemiği, sonra keçi kemiği, sonra diğer kemikler ve yumurta kabukları gelmektedir. Eğer bunlar kireçleştirilir, ateşle beyazlatılır, sonra üzüm suyu ile çözülür, çözünene kadar çürütülür, sonra berrak su ile temizlenirse; cesedleri kirlerden son derece hayret verici şekilde temizleyen arıtıcı haline gelirler. Ve bunun üzerine işlenmiş kalya ilave edilir ve onunla çözülürse işlevde iksire benzer bir devaya -ilaca- dönüşür. Ancak bu iksir ilminin değil, mizan ilminin konusudur. Eğer bakır, gümüş ve cıva ile bir araya getirilerek gömülür, sonra bu devadan ve camdan oluşan pota içerisine konur, potanın ağzı felsefe kili¹⁸⁰ ile kapatılsa, kısık ateşle ısıtıldıktan sonra bakır dökümü derecesinde eritilirse; bakır gümüş ile karışır, kirlerinden arınır, rengi kırmızıya dönüşür, cıvanın büyük kısmı -bir diğer nüshaya göre tamamı- buhar ile uçar ve ortaya iki cesedin -bakır ve gümüş- karışımı olarak tek bir cesed, malum mizan ile ender altın çıkar. Devamında altınla birebir karıştırılır. Eğer -altına- döndükten sonra kendisinde herhangi bir siyahlık kalırsa işlem son derece saf cevher elde edilene kadar tekrarlanır. Altınla karıştırıldıktan sonra eritilip dökülür. Bu işlem karışımı sağlayan devâ -ilaç- kovulana ve ortaya ender altın çıkana kadar tekrarlanır. Kavim bu etkisinden dolayı hacet-i mükerrem’in -yüce taş-, kemiklerden olduğunu zannettiler ancak bu asılsızdır. Şüphesiz onun -hacet-i mükerrem- bir çok özelliği vardır. Kavmin işlemleriyle; işlenmiş kemikler ve işlenmiş kalya ile işlendiğinde, cesedleri kirlerden temizleyen, işlevsel olarak iksire benzeyen oldukça faydalı bir devâ oluverir. Bu faydalı*

¹⁷⁸ Sözlükte zeyl (çoğulu züyûl, ezyâl) “kuyruk, elbise eteği, bir şeyin devamı, bir yazıya ek olarak yazılan yazı” gibi anlamlara gelir. Telif edebiyatında zeyil bir asıl metnin veya eserin içeriğini tamamlamak için ona ek olarak yazılan eserdir. Bkz. İsmail Durmuş, “Zeyil”, *DİA*, c. 44 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), s. 339-342. Ancak eserde mezkûr zeylin hangi esere ait olduğu hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

¹⁷⁹ Eserin Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshasına göre “at kemiği” ilavesi mevcuttur.

¹⁸⁰ “Tîn-i Hikme, Sârucü’l-Hikme”: Kırık imbik, kadeh vs. yi yapıştırmak veya benzeri eşyaları sağlamlaştırmak için kullanılan bir karışımdır. Bileşiminde demir cürufu, alçı, yumurta akı, süt kireç bulunabilir. Bkz. Feza Günergun, a.g.e., 44.

bilgiler, açıkladığımız ve keşfettiğimiz büyük sırlardır. Bu bilgiler hakkında tedebbür et - iyice düşün-, Allahu Teâlâ'nın izniyle hakikate erişirsin. Eğer anlayış sahibiysen bil ki bu cümlelerimizde Şeyh'in -İmam Cabir- zikretmediği şeyleri bildirdik; haşiyeler, manalar, hakikatler ve aletler hakkında doğru bilgiler verdik. Bu bilgilerde, iknâ olan için yetkinlik ve zenginlik vardır. İyice kavra ve hakikatiyle amel et. Vesselâm."¹⁸¹

Ben derim ki Fâzıl -Cildekî- Mîzân ilminden büyük bir parçayı perde ve gizlilik arasında açıklamıştır. Nitekim bu üstadın üslubu faydalı bilgileri perde arkasından sunmak şeklindedir. Şüpheyi mahal bırakmayacak şekilde bilinmektedir ki kemikler kireçleştirildikten ve ateşle beyazlatıldıktan sonra çürümezler, üzüm suyunda çözünmezler. İlâveten bu işlemlerin ateş üzerinde eritilme esnasında hiç bir faydası da yoktur. Yine bu işlemlerden herhangi bir sonuç da elde edilememektedir. Burada fildişi olarak ifade edilen şey kavmin ıstılahına dayalı bir rumuzdur. “*Fil*” imbik, “*başının içinden dönüp gelen ve ağzında gözüken dişleri*” ise Satürn’e -kurşuna- mensup damıtılmış -süblime edilmiş- nışadır.

Fil, Satürn’e mensup hayvandır. “*Âdem kemiği*” -insan kemiği- ifadesi de Fâzıl Cildekî’nin kullandığı rumuzdur. Şöyleki Âdem, Satürn’ün ilk devrinde ortaya çıkmıştır ve Âdem’in sayısı ile Zuhâl’in -Satürn- sayısı hesapta¹⁸² aynıdır. Daha önceden zikredilen, nışadın üzüm suyu ile kireçleştirilmesi işlemine gelirsek; kavmin kelimadan “*nışadır*”ın ve “*Satürn’e mensup olan*”ın ne demek olduğunu bilmen gerekir. Bu noktada daha fazlasını açıklamak helal olmaz. Kalya ile kastedilen camdır; kalya suyu ile kastedilen ise cam suyudur. Nitekim Cabir isimlerin rumuzunda camı, Satürn’e mensup olan cevher olarak açıklamıştır.

Aslı kalyadan ve magnezyadan oluşan camdan olması ve Satürn’e mensup cevherin oluşumunun, camın oluşumu ile beraber olması sebebiyle bu cevhere “zuhalî magnezya”

¹⁸¹ Vesselâm ifadesi “işte o kadar, son söz bu” anlamında kullanılır. Geçmiş dönemlerde özellikle mektupların sonuna selam anlamıyla yazıldığı da bilinmektedir.

¹⁸² Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY7034 numaralı nüshasında ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshasında “hesap” ifadesinin açıklaması “cümle-i kebîr hesabı” olarak yapılmıştır. Cümle-i kebîr hesabı ise Ebced hesabının; harflerin sayı değerleri, hesaplanışlarındaki farklılıklara göre ayrılan türlerinden biri olan ve “asıl ebced” olarak bilinen hesap sistemidir. Bkz. Mustafa İsmet Uzun, “Ebced”, *DİA*, c. 10 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), s. 68. Bu hesaba göre hem Âdem hem de Zuhâl kelimelerinin sayı değeri 45’e eşittir.

diye işaret edilmiştir. Hiç şüphe yoktur ki bu işlenmiş cevher işlenmiş nışadır ile çözünürse cesedleri boraks içinde rûbâs eden devâya -ilaca- dönüşür. Bu devâ boraksların kutbu ve en önemlisidir. Bu devâyı Düreru'l-Envâr¹⁸³ isimli kitabımızda açıkladık. Bu kitabımdan gafil kalma çünkü onda sırların incelikleri ve gizli sırların açıklamaları vardır. Yine onda hükemânın çoğunu şaşkın bırakan Allahu Teâlâ'nın bahsettiği hikemî incelikler mevcuttur. Umulur ki aziz kardeşlerimizden onlara ulaşan olur. Ben zamanın fitnelerinden çekindiğim için onları öğretmekten imtina ettim. Allah Müstean'dır -Kendisinden yardım istenendir- ve ancak O'na tevekkül edilir.

2.4.5. Beşinci Makale: Bakıra İlişkin Mîzân Hakkında

Bakırın dışı sıcak ve kuru, içi soğuk ve rutubetli, sırrı ise denge üzere sıcak ve rutubetlidir. Bakır, madeninde zaçlık ve kükürtlükle pıhtılaşmış -katılaşmış- cıvadır. İçinde zaçlık olduğu için tadı ekşidir ve yine içinde cesedleri kısa sürede eriten kükürtlük olduğu için erimesi hızlıdır. Eğer bu cesed zaçî ve kükürdî kirlerden arınırsa gümüş olacak şekilde beyazlatılabilir ve altın olacak şekilde kırmızılaştırılabilir. Ve eğer çözücü sularla çözünürse çalkalanmış cıva olur. Bu şekilde elde edilen cıva fuzalâ tarafından övülmekte, “yeni cesed” makamında görülmekte ve “kavmin bakırı” olarak bilinmektedir. Nitekim o, kırmızı kibritten daha değerli görülmektedir. Doğrusu bakır en ilginç madeni cevherlerden biridir. Şöyle ki o kuru ve ateşe dayanıklı bir ceseddir ve yavaş erir. Su ile zencâr olur ve ateşle cıva gibi uçar. Kartal ile damıtıldığında arıtıcı su olur. Kartal ile mumlandığında düşük sıcaklıkta erir. Yine kartal ile defalarca damıtıldığında -tas'îd, süblime edildiğinde- latif nışadır olur. Yumurta sarısı boyası ile yanmayan boyaya dönüşür. Ve eğer bu yanmaz boya ile mumlanırsa beyazlatan ve kırmızılaştıran iksir olur. Bu anlatılanlar hikmetin sebeplerini, illetlerini ve inceliklerini deliller ve burhanlarla bilen ariflerden başkasının bilemeyeceği ilahî hikmet sırlarıdır.

Bakırın temizlenmesinde en kısa yol şu şekildedir: Önce tuzlardan biri ile kireçleştirilir, sonra sabit -kararlı- nışadır ile mumlandığında sarı toz taneleri oluverir. İşlenmiş bu madde iksirin rûkûnlerinden -en önemli kısımlarından- tam bir parçadır. Mayanın

¹⁸³ Fâzıl Ali Bey el-İznîkî burada kendisinin telif ettiği *Düreru'l-Envâr fî Esrari'l-Ahcâr* isimli eserine işaret etmektedir.

alınmasından sonra ilahî su ile mumlandığında beyazlatıcı iksir olur. Sonrasında boya ile hallolmuş su ile rengi uçana kadar mumlanırsa kırmızı cevher olur. Eğer bu cesed tuzlarla kireçleştirildikten sonra defalarca arıtılırsa ortaya gümüşe saflık ve beyazlıkta oldukça yakın bir cesed çıkar. Gümüşle sırr-ı mîzân üzere mezc edildiğinde ise - karıştırıldığında- hâlis gümüşe dönüşür. Bu beyaz cesed kamerî beyazlık boyasını kabul etmiş temiz bakırdır ki bu, beyazlatıcı iksirin ortaya çıkarılmasının şartlarından biridir. Bu temiz cesed iksirler arasında yeni cesed makamındadır. Kırmızı renkli cesed arıtıldığında altınla sırr-ı mîzân üzere karıştırılır. Eğer bu temiz, kırmızı cesed, damıtılmış sirke ile süblime edilmiş kartal ile zencâr edilmeye çalışılırsa ortaya yüksek kalitede bir zencâr çıkar. Ve eğer bu zencâr yumurta boyası ile arıtılırsa bütün vasıflarıyla altına benzer bir cesed ortaya çıkar. Yine bu cesed, dörtte biri kadar zaç ve demir safranından damıtılmış saç boyası¹⁸⁴ ile mumlanırsa merzene gümüşünü altın gibi boyayan zencâr oluverir. Bu esnada sırr-ı mîzâna uygun hamlan işlemi gereklidir. Bundan daha iyi olanı ise temiz bakırı maşer suyunda çözdükten sonra ondan elde edilen zencârdır. Yumurta, saç, zaç, kartal ve baş suyu ile çözünmüş akrebin¹⁸⁵ her birinden, sırasıyla biri diğerinin çeyreği olacak miktarda¹⁸⁶ alınıp damıtılmasından elde edilen su ile mumlandığında bu mumlanmış zencâr tam iksir gibi boyayıcı hale gelir. Maden cevheri halindeki bakırdan çarşı kartalı yardımıyla elde edilen zencârın, kirlerin çözünmeye ve tam şekilde karışıma engel olmaları sebebiyle bir faydası yoktur.

Akıllar, bakırın kirlerinin temizlenmesi hususunda şaşkın kalmaktadır. Bu bağlamda kavim -el-kimyacılar- birçok işleme işaret etmişlerdir. Bu işlemlerin umdesi -en iyisi-,

¹⁸⁴ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı nüshasında ifade "kabuk boyası" şeklindedir.

¹⁸⁵ El-Kimyacıların maddelerin renklerini, uçuculuklarını ve başka özelliklerini ifade etmek için bazı canlıları simge olarak kullanmaları hakkında daha önce bilgi vermiştik. Bkz. 144 numaralı dipnot. Manfred Ullmann ise akrep ile kastedilen şeyin kükürt olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Manfred Ullmann, *Die Natur - und Geheimwissenschaften im Islam* (Leiden/Köln: Brill, 1972), s.267-268. Yine Ullmann, Astroloji'de ayın evrelerinden hareketle akrep burcunun karşılığının "iklîl", "döndürme işlemi" ve "arıtma işlemi" olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Manfred Ullmann, a.e., 352. İklîl ise "taç, çelenk, buket" gibi anlamlara gelmekle beraber "biberiye" bitkisinin Arapça'daki karşılığıdır. Yine iklîl'in "sarı taşyoncası" isimli bitki anlamında kullanıldığı da bilinmektedir.

¹⁸⁶ Bahsi geçen düzen, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan TY7034 numaralı nüshasında ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan 3621/2 numaralı nüshasında şu şekilde açıklanmaktadır: "Yumurtadan 64 dirhem, saçtan 16 dirhem, zaçtan 4 dirhem, kartaldan 1 dirhem alınarak damıtılır."

son derece temizlenene kadar tuzların içinde defalarca kızdırmak ve soğutmaktır. Bu işlem bakırın temizlenmesinin ilk evresidir. Bundan sonra siyahlığın hükemâ rûbâsı ile giderilmesi gelir ki bu da ikinci evredir. Sonrasında siyahlığı; eritilip dökülüp, yıkanıp, boraks, barut, kalya tuzu ve tenkârdan ¹⁸⁷ elde edilen ilaçla tatlandırılır ki bu da kirlerin temizlenmesinde üçüncü evredir. Son olarak siyahlığının hükemâ boraksı ile yıkanıp defalarca arıtılması gelir. Bu ise bakırın temizlenmesinin dördüncü evresidir ve böylece bakırın temizlenmesi tamamlanır. Ancak bütün bu işlemlerden sonra çözücü keskin sularla çözünürse en üst seviyede saflık elde edilir.

Eğer zencâr edilirse üstün bir cevher olur. Bu üst seviyeli zencâr arıtıldığında ondan, kendisinde herhangi bir gölge olmayan, mihenkte ayarı otuz altı kırata denk gelen ferferî altın çıkar. Bu -ferferî- altın, kâmil ayarlı madenî altınla karıştırıldığında dışı hâlis altın, içi bakır gibi kırmızı olur. Onun kendine has pek çok özellikleri ve ilginç tılsımları vardır ki, bunları ayrıntıları ile beraber *Dürretü'l-Ğavâss fî Esrâri'l-Havâss* isimli kitabımızda anlattık. Bu kitapta Fâzıl Cildekî'nin *Kenzü'l-İhtisâs* ¹⁸⁸ isimli eserinde anlatmadığı faydalı bilgileri zikrettim.

İmâm Cabir *Kitabu'z-Zühre* isimli eserinde şunları söylemektedir: “*Bakırı saflaştırmanın en iyi yolu; onu ince levhalar haline getirip, kızdırıp, kalya suyunda çözülmüş sirkeye daldırmakla başlar. Sonra onun üzerine kırmızı şam seramiği,* ¹⁸⁹ *yeşil zaç, zencâr ve şap eklenir. Levhalar ilaçlarla kaplanır ve toprak sepetin içine konur. Orada kurutulur ve ateşin üzerinde bir gün bir gece bırakılır. Sonra levhalar çıkarılıp üstüne örtülen ilaçlar giderilir. Sonra bu ağırlığının yarısı azalana kadar bu işlem tekrarlanır. Kalanlar eritildiğinde harika bir cesed olur. Gümüşle karıştırıldığında onu siyahlaştırmaz aksine altuni sarıya boyar. Eğer bu levhaların onda biri* ¹⁹⁰ *ile üç dirhem miktarı gümüş ateş üzerinde karışıma sokulur ve bu karışım altınla karıştırılırsa ortaya illetsiz son derece saf altın çıkar.*” İmamın sözleri burada son bulur.

¹⁸⁷ Tenkâr, tinkâr, tenekâr isimleriyle ifade edilen madde borakstır. Bkz. Feza Günergün, a.g.e., 21; Zeki Tez, Acayip Sözlük, 285.

¹⁸⁸ Cildekî'ye ait olan “*Kenzü'l-İhtisâs ve Dürretü'l-Ğavvâs fî Ma'rifeti Esrâri 'İlmi'l-havâs*” isimli eser.

¹⁸⁹ Eserin ilerleyen kısımlarında açıklandığı üzere “seramik”le kastedilen “tere otu tohumu”dur.

¹⁹⁰ “Levhaların on tanesi” de olabilir.

Şeyh bakırın saflaştırılmasını ta'lik işlemi ile ifade etmiştir ki bu işlem daha önce zikredilenlerden daha kolaydır. “*Şam seramiğinden kırmızı parça*” diyerek kastettiği şey seramik parçasının toz haline getirilmesidir ki bu ta'lik işleminin ve harika saflığın rükünlerindendir. Fâzıl Cildekî, Şeyh'in -İmam Câbir- sözlerini şu şekilde açıklamaktadır: “*Şam seramiği, tere otu tohumudur. Kırmızı renklidir ve “Babil seramiği” olarak da isimlendirilmektedir. Sıcak, kuru, içinde boya olan, yakıcı, parçalayıcı, cilalayıcı ılaçtır.*” Mezkûr seramik -tere otu tohumu yerine kullanılan rumuzlu ifade- ile -olağan- seramik arasındaki farkı bilmeyen hikmetin ârifi olamaz. Bu ârif zat -Fâzıl Cildeki- titizliği sebebiyle İmam Cabir'in birçok yerde açıkladığı şeyleri gizlemiş, üstünü örtmüştür. İmam'ın sözlerinde “*hükemâ ta'liki*” diye işaret ettiği şey kavmin gizlediği şeylerdendir.

Seramik, ateş gibi kırmızı, altını derecede kuru ve sıcaktır. “*Rütbetü'l-Hekîm*” isimli eserin müellifi¹⁹¹ onun “şâdenç” olduğunu, Fâzıl Cildekî ise “*Nihâyetü't-Taleb*” isimli eserinde onun “birtakım kırmızılaştırıcı boyalar” olduğunu ifade etmişlerdir. “*Kavmin ta'liki*” cesedlerden bir şey eksiltmez, ancak “*hükemâ ta'liki*” ile arzulanan şey bakırın tutyâlarını gidermek ve onu “havâss ta'liki” ile saflaştırmaktır. Bunu iyice kavra ve asla “*hükemâ ta'liki*” ile “*havâss ta'liki*” arasındaki farktan gafil kalma! İmam'ın “*bir gün ve bir gece*” ifadesiyle kastettiği şey “*bakır levhalarının içine konduğu sepete -kaba- ateş ışıklarının uğraması -sepetin ısıtılması- ve soğuması- soğutulması-*.” Nitekim Şeyh birtakım kitaplarında bu manaya “*cesedlerin bir gün ve bir gece kuvvetli ateş üzerinde kızdırılması*” diye işaret etmektedir. Zaç ile şapın ve zencârın bakırın cesedini yakması ve gündüzün çeyreği kadar ateşte bırakılması durumunda onu bozması -korozyona uğratması- buna delildir. İmam burada her ta'likten sonra bileşimin eritilmesi gerekliliğini, bu ilmin talibinin zekasına güvenerek zikretmiyor. Nitekim aksi durumda -eritilme işlemi yapılmazsa- ta'likin tekrarlanmasından hiçbir fayda elde edilemez. Daha önce zikredilen parçaların -zaç, şap, zencâr- narin parçacıklar haline gelene kadar ufaltıldıktan sonra sirke ile ıslatılması gerekir. Eğer bu yapılmazsa cesed zaçın kükürtlüğü sebebiyle kireçleşir. Ta'lik işleminin etkili olması için ateşin yakıtının odun

¹⁹¹ Ebü'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Farazî el-Mecrîtî (ö. 398/1007). Hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, “Mecrîtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 02 Temmuz 2021).

olması gerekmektedir. Bu inceliklerden gafil kalma çünkü tecrübe şerhlerin ve şüphelerin defedilmesinde keskin kılıç gibidir. Şeyh, temiz bakırın mîzânına işaret ettiği halde altının mîzânını zikretmemiştir. “Onun onda bir kadarı karıştırılır” cümlesinde belirsizlik kipi kullanmıştır. “Ondan” ifadesinin faili zikredilmemiştir ve sondaki “hu – ء” zamiri bakıra işaret etmektedir. Onda bir “العشر” ifadesinde elif-lam takısı bu ölçünün kavim arasında bilinen bir ölçü olmasına işaret eder ki buna göre -altından- bakırın -daha önce belirtildiği üzere onda birinin- altıda biri kadarının karışıma sokulması gerekir. “Bütün parçalar altınla karıştırılır” ifadesi bu rumuzun açıklanmasına atıftır. İrab kurallarını uygulamak suretiyle kullanılan rumuzlar hakkında kavmin sözlerinden habersiz olma!

İmam -Câbir- Kitabı’z-Zühre isimli kitabında Mîzân ilminden fayda elde etmek için ilginç özelliklerden -inceliklerden- bahsetmektedir: “Sarı kükürt ve acı tuzdan birer cüz alınır. Tuzun yarısı kadar zaç ve zencâr eklenir. Hepsi sirke ve içme suyuyla¹⁹² kaynatılır. -Kaynama esnasında- üzerine birer birer kükürt ilave edilir. Sonra ateş üzerinde kurutulur. Sonra ufaltılarak toz haline getirilir ve yumurta sarısı yağıyla¹⁹³ mumlandıktan sonra gümüşün üzerine ilave edildiğinde bütün gölgelerini giderir. Altın ile karıştırıldığında ise elbette rengi değişmez ancak ikisinin parlaklığı artar. İkisini de ikisinin rengine benzer şekilde boyar. Bu babı iyice gözden geçir ve hakkında tefekkür et. Eğer hakkında iyice fikir yürütürsen -bu babda- görünürde birbirine çelişkiliymiş gibi görünen, aslında çelişkili olmayan havâssın fiillerini bulacaksın.”

Ben derim ki bu ermiş Şeyh herşeyin hocasıdır¹⁹⁴ ve onun hükemâ arasında Sokrates ve Belinas’tan başka bir dengi de yoktur. İmam bu noktada -yukarıda Kitabı’z-Zühre’den alıntılanan kısımda- Mîzânî özelliklere ait ilahi sırlardan birini açıklamıştır. En uzak yol,

¹⁹² Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY7034 ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshalarında “sirke veya içme suyu ile” şeklinde ifade edilmiştir.

¹⁹³ Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY7034 ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshalarında bulunan açıklayıcı ifadesi sebebiyle tercümede “yağıyla” ifadesi tercih edilmiştir. Bununla beraber kelimenin Arapça’daki karşılığı olan “دهن” kelimesi “boya” anlamına da gelmektedir ve bu anlam da metnin bağlamına uygundur.

¹⁹⁴ “Küllî’lerin üstadıdır” şeklinde de tercüme edilebilir. İbn Sînâ’ya göre küllî, bir şeyin ne olduğunun ve niçin olduğunun bilgisini veren bir kavramı ifade etmektedir. Hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, “Küllî”, *DİA*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), s. 539-540.

madeni cevherin alınıp tedbirsiz -düzensiz- şekilde işlenmesidir. Ancak bakırın oldukça kuru ve cesedindeki kirler sebebiyle bozulmaya yakın olması şüphesiz bir gerçektir. Bu yabancı şeylerin, bakırın cesedinden sadece ateşin kuvveti ile çıkarılması mümkün değildir. Çünkü -bakırın- kükürdü onu ateşin şiddeti ile birlikte yakıp hurdaya çeviriyor. Bu kükürtlükle bakırın arasını ayırmak, arıtma işlemlerinin sayısını artırmakla da mümkün değil, çünkü kükürtlük bakıra tam mizaç üzere oldukça şiddetli şekilde karışmıştır. Bu sır sebebiyle kükürtle kireçleşmiş bakır, bu kükürtten -rûbâs olmazsa- bin defa eritse bile kurtulamaz. Kirlerin temizlenmesi için en yakın yoldan arıtma işlemine ve iksire benzeyen ilaca ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ilaç ise Mîzân ilminde en uzak yolda olan iksirin cevheri gibidir. İmam “acı tuz” demekle bakıra ait olan tuzu kastetmiş, yakın rumuz kullanmıştır. “Tümü” diyerek kastettiği ise kükürt hariç diğerleridir çünkü kükürdün bu üç parça ile kaynatılmasında bir fayda yoktur. “Sirke ve su ile - بالخلّ و الماء -” sözleri ile kaynatma işleminin tekrarlanmasını murad etmiştir. Burada “vav - و” harfi hükümde çokluk veya çeşitlilik anlamındadır, düzen ifade etmek için değildir. -Ancak unutulmamalıdır ki- bu parçaların çözülüp katı topraksılarının ayrılmadan kaynatılmalarında hiçbir fayda yoktur. Ateş, yumuşak olan ile katı olanı birbirinden ayırdıktan sonra içinde yumuşak parçalar olan mahlul suyu saflaştırılır. Topraksı kısımlar ise içindeki saklı kükürtlük zencâr olana kadar kaynatılır. Sonra topraklığı giderilir, mahlul sirke ile saflaştırılır. Mahlulun suyu uçup kuruduktan sonra üzerine ilave edilir. Sonra kükürt bahsi geçen mahlullerle yavaş yavaş sulanır. Şeyh bu sulama işlemine “üzerine kükürtten azar azar eklenir” cümlesiyle işaret etmiştir, yani su ve sirke ile kaynatılmış bütün, kükürdün üzerine ilave edilir.

“Kükürtten” ifadesi mecrur zamiri açıklamıştır. “Birer birer - شيءًا بعد شيء -” ifadesindeki “şeddeli ye”¹⁹⁵ harfi “bir şeyin kömür ateşinin üzerinde kızarmış et gibi defalarca kızartılması” manasındadır. “Sonra ateş ile kurutulur” ifadesi “kükürdün, mahlul haline getirilmiş parçalar ile karıştırılması”na işaretir. Kurutucu sıcaklık hiç şüphesiz kükürdü eritmekte ve bu durum onun karışıma girmesini kaçınılmaz

¹⁹⁵ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu’nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu’nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre ifade “şart be’si - الباء المشروطة -” şeklindedir. Ancak metni incelediğimizde, Kitabu’z-Zühre’den alıntılanan kısımda ne “şeddeli ye” harfine ne de “şart be”sine rastlanmaktadır.

kılmaktadır. Sonra bu -karışım- kendi ağırlığı kadar yumurta sarısı yağıyla -beraber- yumuşatılır ¹⁹⁶ ve onunla mumlanır. Şeyh işlemin -karışımın doğru şekilde hazırlanmasının- göstergesi olarak şu şartı zikretmiştir: “*Karışımından gümüşe ilave edildiğinde onu boyar*”. Eğer bu cevher gümüşü boyamazsa bu durum, işlem görmüş karışımın henüz ham olduğuna -olgunlaşmadığına- veya işlem esnasında yandığına delalet etmektedir. Anlatılan bu işlemde yukarıda mezkûr boyanın işlemi istisna olmakla herhangi bir gizli nokta yoktur. Ve ben onun -boyanın- nasıl işleneceğini “*Keşfü’l-Esrâr fî Hetki’l-Estâr*” isimli eserimde açıkladım. Bu kitabımdan gafil kalma çünkü onda sır hazineleri mevcuttur.

Üstad -Câbir b. Hayyân- boyanın derecesini ve cinsini, el-kimyacıların usullerinde zaten bilinen “*Gümüşü zaç sarartır, zencâr kızartır, kükürt karartır.*” kaidesine dayanarak zikretmemiştir. Boyanın mîzâna hiçbir faydasının olmadığına işaret etmiştik. Çünkü mîzândan murad nakıs cesedlerin, gümüş veya altın özüne doğru değişimidir. Boya ise değişim ve dönüşüm esnasında hiçbir etkiye sahip değildir. Aksine cesedi aslî mizaçtan çıkarıp arızî -sonradan ortaya çıkan- mizaca geçirmesi sebebiyle karışımın tam olarak gerçekleşmesine engeldir. “*Gümüş ve altın ile karışma sokulduğunda*” ifadesindeki işlemin şartı beyazlatma ve gölgenin -kirlerin- çıkarılmasıdır. “*O ikisini değiştirmez – لم يغيرهما*” ve “*aksine artırır ve boyar – بل يزيد و يصنع*” ifadelerindeki gizli zamirler, “ilave edilen ilacın” yerine geçmektedir. Mıknatısın demiri çekmesi gibi karışımdaki herşeyin basit olmaları durumunda boyanın etkisinin olduğu şüphesizdir. Bu sebeple Şeyh “*hakkında tefekkür et, onu havâssın yollarında bulacaksın.*” demiştir. Bu ifade mezkûr kısmın -bilgilerin- kıymetli ve faziletli şahsiyetler olan havâssın yollarında -metotlarında- olduğuna işarettir.

“*Görünürde birbirine çelişkiliymiş gibi görünen*” ifadesi ile; “*ikisini de ikisinin rengine benzer şekilde boyar*” ve “*elbette rengini değiştirmez*” cümleleri arasında açıkça görülen çelişkiye işaret etmektedir. “*Eğer iyiye fikir yürütürsen öyle olmadığını -görürsün-*” ifadesi bu çelişkinin ortadan kaldırılmasına işarettir. Şöyle ki boyalar iki çeşittir:

¹⁹⁶ Tercümede “سحق” fiilinin metnin bağlamına daha uygun olan “yumuşatmak” anlamı tercih edilmiştir.

- 1- Galebe boyası¹⁹⁷ (صبغ الغلبة) ki; safrandan elde edilen beyaz gibi gözüken boya çeşididir.
- 2- Dönüşüm boyası ki; bir cevherin başka cevhere dönüşümünde¹⁹⁸ ona rengini veren, onun görünüşünü değiştirip kendisi gibi giydiren boyadır.

İşlenmiş ilaç, karışımın rengini değiştirmez çünkü galebe boyasının bir etkisi yoktur. Etkinin sırrı ikinci çeşit boyadadır ve bu oldukça gizli bilgidir. Bu sebeple bu sırra ikinciye iyice düşün diye işaret etmiştir. Bu esrarengiz sırrın açıklaması şudur ki; kir, karışımın boyayı kabul etmesi önünde engeldir ve ilacın ateşin kuvvetiyle gölgeleri çıkardıktan sonra ruhânî yükselişe gücü kalmaz. İmamın sözlerinin açıklaması hakkında söz uzandı çünkü Fâzıl Cildekî “Burhan”ında İmamın -bu konuda- sözlerini rumuzlar, sırlar, gizliliklerle tefsir etmiştir. Bu anlatılanları her iki tefsiri -Cildekî’nin ve Fazıl Ali Bey el-İznîkî’nin tefsirleri- birlikte okumadan anlamak mümkün değildir. Bundan sonra bize kıyamete kadar gece ve gündüz dua edin. Bu faziletli şahıs -Cildekî- ilahî bilgiler hususunda benim üstadımdır. Ben onun vasıtasıyla hükemânın rumuzlarını açmaya ve İmam’ın -Câbir’in- kitaplarının inceliklerine vakıf olabildim. Ancak şu kadar var ki ben ona -Cildekî’ye- Mîzân ilmindeki deneylerimin fazlalığı, -ulaştığım- delil ve kanıtlar sebebiyle üstün geldim. Nitekim bu ilimde İmam’dan ve Belinâs’tan başka beni geçen bir zât da yoktur. Bu, Allah’ın lütfudur, onu dilediğine verir. Allah büyük lütuf sahibidir.

2.4.6. Altıncı Makale: Cıvaya İlişkin Mîzân Hakkında

Belinas, Sırru’l-Halîka isimli eserinde şunları söylemektedir: *“Eriyebilen cesedlerin en yumuşak olanı ve bütün cesedlerin aslı -özü- cıvadır. Cıva, madeninde uzun süre durmuş su iken sıcaklık sebebiyle ısınarak yukarıya doğru kaçmaya başlayan latif ruhânî buhara*

¹⁹⁷ Eserin Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshasında ifade “yüce boya - صبغ عليه” şeklindedir.

¹⁹⁸ Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY7034 ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshalarında “dönüşüm – استحالة” kavramı şu şekilde açıklanmaktadır: *“İstihâle -dönüşüm- herşeyin bir halden -başka- bir hale dönmesidir. Yani bakırlıktan mutlak gümüşlüğe ve gümüşlükten mutlak altınlığa dönmektir. İstihâlenin manası mutlak gümüş ve mutlak altın elde etmek ve -elde edilenlerin- imtihandan geçmesidir. Gümüşün imtihanı iki çeşittir: Rûbâs ve Mâu’l-Fârûk. Altının imtihanı ise dört çeşittir: Rûbâs, Mâu’l-Fârûk, Kükürtle dökülmek ve Halâs’tan gelmek. Eğer bir cesed sırr-ı istihâle ile değiştirilmemiş olsa bu imtihanlara dayanamaz, helak olur. Mutlak altının mihenkte 24 kıratlık kâmil ölçüye ulaşması gerekir. Boyanın ise imtihanı olmaz çünkü tahammülü yoktur.”*

dönüşür. Son dereceye kadar yükselmesine rağmen madeninden çıkış yolu bulamadığı için olduğu yerde -sırasıyla- buhar olarak kalır, pıhtılaşır, sıcaklığın kaybolmasıyla soğur, sertleşir, parçaları biraraya toplanır, katılaşır, tekrar suya dönüşür. Ağırlığı sebebiyle aşağıya iner çünkü düşmek ağırlığın şanındandır -tabii sonucudur-. Eğer bir kaba konup ısıtılır ise sıcaklığın kendisini hareketlendirmesiyle hafifler ve yukarıya doğru uçar. Sonra kendisinde soğukluk meydana geldiğinde katı su şekline geri döner. Sıcaklık sebebiyle yükseldiğinde son derece latif ve berrak olur. Ateş üzerinde kızdırılması sonucu içindeki sıcaklık dışa çıkar ki; bu ilk yaratılışındaki suda bulunan mürekkep yağdır. Bu yağ, suyu engelleyerek taş olmasını sağlıyor. İçindeki sıcaklığın artıp dışarı çıkmasıyla sıcaklığı iyice kuvvetlenir ve soğukluk batınına geçer. Böylece sıcak yumuşak bir cesed olur. Çözme gücü artar çünkü sıcak ve yumuşak olan herşey çözücü kabiliyete sahiptir. Cıva, madeninde yumuşadığında kükürdü çözme kuvvetine ulaşır. Kükürt çözüldükten sonra cıvanın içine hapsolur. Böylece cıva ruh¹⁹⁹ olur ve rutubeti kuruluşunu hapseden bir cesede dönüşür. Ne zaman ki pişirilme veya sıcaklık sebebiyle kuruluşu rutubetinden kurtulur o zaman beyaz renkli, cıva adlanan mahlul cesed olur. Bu zaman dışı yumuşak, içi kuru, dışı beyaz, içi kırmızıdır. İşte bu o cıvadır ki, bütün eriyebilen cesedlerin aslıdır. Madeninde cesedi sıcak ve yumuşak, ruhu ise soğuk ve kurudur.” Belinas’ın cıva hakkında sözleri burada nihayete erdi.

Ben derim ki cıva, mahlul cesed olduğunda ve kendisinde kükürten kaynaklanan kirler kaldığında bu kirlerin tuzlu sularla veya diğer yıkayıcı şeylerle temizlenmesine ihtiyaç duymaktadır. Sonrasında cıvanın, cesedlerin ruhları ile pıhtılaştırılması gerekmektedir. Çünkü cıva ruhlardan başkasıyla veya iksirle pıhtılaştırılsa Mîzân ilmine dahil olmaz. Çünkü bu ilmin konusunun eriyebilir cesedler olduğu hususunda fikir birliği vardır. Bu cesed -cıva-, kalay, tutyâ ruhu, bakır, demir, hârsînî gibi nâkıs cesedlerle her birinin rayıhası gibi pıhtılaşır. Gümüşlük ve altınlık üzerine pıhtılaşması ise iksirle mümkün olur. Hükemânın sözlerinin zâhir manasına güvenme çünkü onların sözlerinin ekserisi rumuz ve işaretlerden ibarettir.

¹⁹⁹ “Ruh”un oldukça ince kimyasal sıvı olabileceği bildirilmiştir. Bkz. Reinhart Dozy, a.g.e., 1/605-606.

Cıvanın ismid,²⁰⁰ markazit ve bunlara benzer ufaltılıp toz haline getirilebilir cesedlerle pıhtılaşması da rayihalarıyla pıhtılaşmış hükmündedir. Aynı şekilde kükürtler ve zaçlarla pıhtılaşması da cesedlerin rayihalarıyla pıhtılaşmış hükmündedir. Bu mahlul cesed, temiz cesed rayihasıyla pıhtılaşsın son derece saf, yumuşak, rûhânî bir cesed olur. Bu - mahlul- cesed, kendisiyle beraber pıhtılaşan temiz cesedin tabiatındadır. Bu sebeple rûhânî cesedler altı çeşittir ve bu çeşitlerin sonuncusu cesedlerden -çözünme yoluyla elde edilen-, racrâc cıva -çalkalanmış cıva- olarak isimlendirilen mahlul cıvadır. Bu cıvanın hükemânın madenlerinde çokça çeşidi vardır.

Bu mahlul cesed, toz haline getirilebilen cesedlerle birlikte ufaltıldığında Terâkîb - terkipler- ilminin uhdesinde ele alınır, Evzân -ölçüler- ilminin kapsamına dahil olmaz. Yine bu mahlul cesedin, kükürt veya rahç²⁰¹ veya zırnık ile pıhtılaştırılması kurutma yolu yapılmalıdır çünkü o eritme ateşi üzerinde sabit kalmaz ve böylece murad hasıl olmaz. Nitekim kurutma onun kanatlarını kırarak ılık damıtma ateşinden uçmasına engel olmaktadır. Bu şekilde onun, cesedlerin rayihalarıyla pıhtılaşması oldukça kolay olur. Taliplerin çoğu zencefre'yi,²⁰² halkustan koparılan parçalarla ateşte gömerek pıhtılaştırmaya çalışmışlar ancak canlı cıvanın -zeybak-ı hayy- pıhtılaştırılmasına bu işlemle nâil olamamışlardır.

Râyihalar ile pıhtılaştırmanın gizlenmiş bir işlem olduğunu bilmek gerekir. Yine bu pıhtılaştırma sonrasında elde edilen şeyin dövülebilir ve eritme ateşine sabredebilir bir cesede dönüştürülmesi de esrarengiz sırlardandır. Müteahhirûn -sonradan gelen elkimyacılar- buna “*ruhların işlemleri*” diye işaret etmişlerdir. Ben bahsi geçen işleme hiçbir yerde, Belinâs'ın “*Esnâm – أَسْمَاء*” adlı kitabı istisna olmakla yakın rumuz görmedim. İmam Cabir -Allah onun kabrini kıyamete kadar nurlandırsın- bu işlem

²⁰⁰ İsmid, Usmud, Demirbozan, Kibrit-i antimon, Rastık taşı, Zorbozan, Sürme taşı, Timurbozan, Antimon trisülfür (Sb₂S₃) gibi isimlerle tanınan, doğada bulunan en önemli antimon mineralidir. Bkz. Feza Günergun, a.g.e., 36-37.

²⁰¹ Kızıl zırnık'ın (kırmızı zırnık, Arsenik bisülfür, As₂S₂) bir diğer ismi. Bkz. Reinhart Dozy, a.g.e., 1/562. El-kimya metinlerinde rahç kelimesiyle kızıl zırnık, sadece zırnık kelimesi ile ise akzırnıkın kastedildiğini söyleyebiliriz.

²⁰² Zencefre, Zencefr, Kibrit-i âhir-i zeybak, Sincefr, Cıva II sülfür (HgS). Zencefre tabiatı cıva, altın ve bakır madenlerinde bulunduğu gibi yapay olarak da elde edilebilir (zencefre-i ameli). Cıva ve kükürt oranlarına, arsenik ve antimon taşımasına göre zencefrenin; zencefre-i mısri, zencefre-i hindî, zencefre-i rûmî ve zencefre-i rummanî gibi çeşitleri vardır. Daha geniş bilgi için bkz. Feza Günergun, a.g.e., 43-45.

hakkında bazı yerlerde zihni maksada ulaştırmayan açıklamalar zikretmiştir. Eriyebilir cesedlerin cıvalarını çıkaramayan kimse pıhtılaştırılmış şeyleri cesed özüne çevirmeye vakıf olamaz.

Fâzıl Mecnûî mezkûr işleme Rûtbetü'l-Hekîm isimli eserinde işaret etmiştir ve açıklaması ileride gelecektir inşaAllah. Bu pıhtılaştırılmış şeyler, cesed özlere dönüştürülürse ve sonrasında çözünürse pıhtılaştırılmış şeylerin her biri cıvalığa geri döner. Bu tür cıvalar son derece latif ve olgun olmakla beraber rûhânî iksirlerin rûkûnlerindendir. Bu ilmin talibinin cıvayı, şaplarla ve tuzlarla yıkadıktan sonra saf, temiz, nâkıs cesedin rayihasıyla hükemâ tedbiri üzere pıhtılaştırması gerekir. Sonrasında bu akdî -pıhtılaştırılmış- mahlul tuzlarla -çözünmüş tuzlarla- ve yanmayan yağlarla²⁰³ sabit duruma gelene ve cesed halini alana kadar işlemleri gerekir. Devamında onu cesedlerin cıvalarının mayası ile kararlı hale getirmeleri gerekir. Bu pıhtılaştırılmış cesed, kurşun rayihasıyla pıhtılaştırıldığında -katılaştırıldığında- bu karışıma “Merkürî²⁰⁴ kurşun” denir. Eğer kalay rayihasıyla pıhtılaştırılırsa bu sefer “Merkürî kalay” olarak isimlendirilir. Tutyâ rayihasıyla pıhtılaştırılırsa ismi “Merkürî tutyâ” olur. Bakır rayihasıyla pıhtılaştırıldığında “Merkürî bakır”; hârsînî rayihasıyla pıhtılaştırıldığında “Merkürî hârsînî” şeklinde adlandırılır. Kurşundan elde edilen cıvaya ise “usrubî cıva” denir ki Merkürî kurşun’la, usrubî cıva arasında fark şu şekildedir: Merkürî kurşun’un dışı kurşun içi cıva iken; Zuhâlî²⁰⁵ cıva’nın dışı cıva içi kurşundur. Zuhâlî cıva bütün temizleri iksiriyet üzere pıhtılaştırılabilir. Ancak Merkürî kurşunda, içinde cesedlik kuvvetinin olmaması sebebiyle Zuhâlî cıvadaki tesir gücü yoktur. Bu sır sebebiyle Zuhâlî cıva cesedler için iksir hükmünde iken; Merkürî kurşun üzerine iksir ilave edilmiş cıva hükmündedir. Bu durum, rayihalarıyla pıhtılaştırılmış diğer cesedler için de geçerlidir. Bu pıhtılaştırmalar hakkındaki bilgilerden gafil kalma çünkü bu bilgiler terkipler ve ölçülerin temelleri niteliğindedir.

²⁰³ “Yanmayan boyalar” da olabilir.

²⁰⁴ El-kimyacılar göre gezegenler ile ecsâd arasında var olan ilişkiden daha önce bahsetmiştik. Nitekim el-kimyacılar Merkür gezegeni ile cıva metalini eşleştirmektedirler. Bkz. Zeki Tez, *Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi*, 75.

²⁰⁵ Zuhâl yani Satürn gezegeni ise kurşun metali ile eşleştirilmiştir. Bkz. Zeki Tez, a.g.e., 75.

Zaç, zencâr, demir ve bakırdan yapılmış murakkaş,²⁰⁶ isrenc, isfidâc,²⁰⁷ magnezya, ismid, mıknaş taş, markazit, şadenç, lacivert taşı, mertek, dehnec, iklimiya²⁰⁸ gibi cesedlerle, rayihalarıyla pıhtılaştırılan cıva iki çeşit olur: Ya kireçleşmiştir ki bu durumda terkipler ilminin (ilm-i terâkîb) konusu olur ya da dövülebilir hale gelmiştir ki bu durumda da ölçüler ilminin (ilm-i evzân) kapsamına girer. Bu işlemin en kısa yolu şu şekildedir: Öncelikle yukarıda zikredilen şeyler iyice arıtılır sonra yıkanmış cıvayla pıhtılaştırılır. Sonra bu pıhtılaştırılmış şey çözücü tuzlar ve yanmayan kararlı yağlarla²⁰⁹ cesed olana kadar işlenir. Sonra üzerine çözünmüş cesed ilave edilir ve ateşe dayanıklı eriyebilir cesed olur. Sonra bu pıhtılaştırılmış cesed murad hâsıl olana kadar işlenir.

Onun kırmızılaştırılması şu şekilde olur: Kırmızılaştırıcı kartal suyu ile çözünmüş zaç ile sulandığında nar zencefresi gibi kırmızı renkli olur. Sonra akrep yağı ile mumlanır ve merzene gümüşünün üzerine eklenirse halâsa kâim altın olur. Onun beyazlatılması ise şöyle gerçekleşir: Bakire sütü mumlandığında beyaz -beyazlatıcı- iksir olur. En uzun yol ise şöyledir: Çarşı cıvası, madeni cevherlerin cesedleri ile gömülerek sonrasında yedi tuzdan elde edilen saklı kurumla cesed olana kadar işlenir. Sonra zikredilen şeylerle temizlenir. Evzân veya terâkîb onunla işlenir -düzenlenir-.

Pıhtılaştırılmış şeylerden cıvanın elde edilmesi oldukça kolaydır. Ancak onun işlenmesi -düzenlenmesi- zordur, bunda bir fayda da yoktur. Günlerden bir gün Şam şehrinde Seyyid Şâfiî'nin yanına gittim. Kendisini oldukça hüzünlü buldum. Rayihaların pıhtılaştırılması -birbirlerine bağlanarak katılaştırılması- konusunda şaşkın kaldığını, bu işlemi gerçekleştiremediğini söyledi. Ona, bu işin tecrübeleri -deneyleri- çokça yapanlar için kolay olduğunu söyledim. “Allah’ını seversen bu işi ellerinle yaptın mı?” diye

²⁰⁶ Sözlükte süslemek, bezemek, karmaş dolaş hale getirmek gibi anlamlara gelen “رَقَش” fiilinden türetilen “المَرَقَش” kelimesinin anlamı “alacalı, benekli” şeklindedir. Bununla beraber kelime ile hangi maddenin kastedildiği hususunda kesin bilgiye sahip değiliz. Yine de eserin 9.makalesinin son kısımlarında murakkaşın yakıcı özelliği hakkında bilgi verilmektedir.

²⁰⁷ Üstübeç, Fahmiyet-i Esreb, Sefidâb, Bazik kurşun karbonat. Boyacılıkta kullanılan beyaz renkli kurşun karbonat. Formülü: $2 \text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb(OH)}_2$. Daha geniş bilgi için bkz. Feza Günergun, a.g.e., 33-34; Zeki Tez, *Acayip Sözlük*, 149.

²⁰⁸ İklimiya (Kalimiya) adı eski yazarlar tarafından çeşitli minerallerin, bilhassa bakır, çinko, gümüş ve altının eritilmesi sırasında meydana gelen cürufa (posa) verilen bir isim olmakla beraber, daha çok çinko oksit için ve değişik dönemlerde başka anlamlarda da kullanılmıştır. Bkz. Feza Günergun, a.g.e., 41.

²⁰⁹ “Yanmayan kararlı boyalar” da olabilir.

sordu. Bu işlemi defalarca yaptığımı söyledim. Bu işlemi ona öğretmemi istedi. Kurşundan 50 dirhem ile cıvadan 1000 dirhemi rayihasıyla pıhtılaştırıp birbirine bağladım. Bu faziletli şahıs öğrendikleri sebebiyle ferahladı ve “Yavrum, hacr-i mükerrrem olsa olsa bu abd -karışım- olur, başkası olamaz.” dedi. Dedim ki: “Efendim, cıvayı pıhtılaştıran şey dediğiniz sıfata daha layık iken sözünüz bir delile dayanmadan nasıl doğru olabilir?” Şaşırdı, beni övdü ve kendisini şüphe ve kuşkulardan kurtardığımı söyledi. Sonra kendisine hacrin -hacr-i mükerrrem- öğelerini -karışımında bulunanları- gösterdim ancak inanmadı ve bu bilgiden mahrum şekilde vefat etti. Allah onun kabrini kıyamete kadar nurlandırsın.

Bu anlatılanlardan şunlar anlaşılmaktadır: Pıhtılaştırılmışlar, hacrin -hacr-i mükerrrem- rükünlerinden değil, onun öğelerindendir çünkü bunlarda dönüşüm sırrı bulunmaz. Pıhtılaştırmanın gerçekleşmesinin şartlarından biri; abd ile cesed arasında karışımı engelleyecek, bununla beraber cesedin içinden çıkan dumanın abd’a ulaşmasına engel olmayacak perdenin bulunmasıdır. Bu duman pıhtılaştırma işlemine sokulan yavaş eriyen cesedleri kırar. Duman kuvvetli ateşle ortaya çıkar ve cıva onun çıkmasından önce kısıp ateşle kaçmış olur. Uçuşun engellenmesi olmadan pıhtılaştırma işlemi gerçekleştirilemez. Ateşin tesiriyle cıva kenarlara nazaran daha ılık olan ortaya kaçır. Daha sonra pıhtılaştırılanın perdesinin yırtılıp, keskin sularla kirleri yıkanarak damıtılmış cıva ve kartalla mumlanması gerekir. Bu nüktelerden gafil kalma çünkü bu bilgiler, karışımların ve ölçülerin temelleri mahiyetindedir. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.

2.4.7. Yedinci Makale: Tutyâ’ya İlişkin Mîzân Hakkında

Bil ki tutyâ -çinko oksit-, bakıra ya da kalaya mensup olmakla iki çeşittir. Bakıra mensup olan tutyâya “*hasta -zayıf- tutyâ*”, kalaya mensup olana ise “*tutyâ ruhu*” denir. Bakıra mensup olan tutyâ; madenî -doğal, tabii- ve iklimiyadan elde edilmek suretiyle sunî -yapay- olarak ikiye ayrılır. Her ikisi de bakırı altın rengine benzer şekilde boyar ve onu altın hükmüne ulaştırır. Şöyleki bakırı, tam ölçülü altın gibi, tuzlar ve asitler vasıtasıyla zencâr olmayacak, kükürt sebebiyle yanmayacak seviyeye ulaştırır. Bu tutyâ -bakıra mensup olan- bakırın dumanıdır. Bu sebeple borakslarla eritilip dökümü

yapıldığı esnada kendisinden yeşil²¹⁰ bakır çıkar ve kendisi bakır madenlerinde bulunur. Bu sebeple hükemânın bir kısmı “*Bakır, hacerin -hacer-i mükerrem- ögesidir.*” demişlerdir ancak durum onların zannettiği gibi değildir. Çünkü hacerin ögesi hızla cıvaya dönüşme kabiliyetindedir ancak bakırın dayanıklılığı buna engeldir. Bununla beraber bakırın tam arıtma ve çözünme sonrası iksiri oluşturan esas öğelerden biri olması mümkündür.

“Tutyâ ruhu” ise madeninde iksirlik üzere pıhtılaşmış; cıva, kükürt, bakır ve kalayın karışımından oluşmuştur. Kendisinde bulunan kalaylığa delil; cıvanın onun rayihasıyla pıhtılaşmasıdır. Oluşumundaki bakırlığa delil; demir, gümüş ve altınla karışıma giremediği halde bakırla ayırlamayacak şekilde karışım oluşturmamasıdır. Kükürtlüğünün delili ateşte kükürt gibi tutuşmasıdır. Tutyâ ruhunun müşterî -kalay- ile pıhtılaştırılması esnasında alevlenmemesi ve ateşte yanmaması esrarengiz sırlardandır. Kendisinde cıvalığın bulunmasının delili ise potada ateşin etkisiyle sabit duramamasıdır. Bu cevher rûhânî iksirlik üzere pıhtılaşmıştır. Bakırı hiçbir işlem olmadan altına benzer şekilde boyar ki bu karışıma şibh-i ifrincî -ifrince benzer- derler. Bu karışım altına o kadar çok benzer ki maharetli kuyumcu bile onun mihenkteki ayarını bilemez ve deneme işlemine sokmadan -altın olup olmadığı- hakkında hüküm veremez. Bu cevher iksirin burhanıdır ve onun mevâlîd-i selâse²¹¹ içinde bir dengi de yoktur. Bu cevher terâkîb ve evzânda tam iksirdir. Ondan bir dirhem miktarı, yüz miskâl miktarının üzerine herhangi bir düzenleme veya işlem olmaksızın ilave edilebilir ve bunda şaşılacak bir şey yoktur. Hükemâ bu cesedi araştırmamış, ona sadece şu sözleri ile işaret etmişlerdir: “*İksirin cevheri, madeninde Allah’ın yaratmasıyla oluşur. Ona büyük fazilet sahipleri ve yüce evliyâlardan başkası ulaşamaz.*” Hiç şüphe yoktur ki bu cevherin herhangi bir işlem olmaksızın -cesedlerin- üzerine ilave edilmesi olağanüstü, kerametlere özel bir durumdur. Bu cevherin işlenmesi; fekk-i hicâb -perdenin kaldırılması- edip, kırmızı çözücü sularda tutup sonrasında iksiri çıkarma işleminde gerekli olan şartlarla atılması şeklindedir.

²¹⁰ Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY7034 ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshalarında “sarı bakır” şeklindedir.

²¹¹ Üç çocuk; dört unsur (su, hava, toprak, güneş) birleşmesinden meydana gelen madenler, bitkiler ve hayvanlar. Bkz. İskender Pala, “Kün”, *DİA*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), s. 552-553.

Cabir -Allah ona rahmet etsin- bu işlemi Nihayetü'l-Edeb isimli eserinde şu şekilde tarif etmiştir: *“Bil ki tutyâ, bakırın dostu ve onu boyayan en iyi ilaçtır. Bakırdan, halâsa kâim altın çıkaracak işleme sahiptir. Şöyleki yeşil kalkant,²¹² haşlanmış yumurta iliği²¹³ gibi mısır zacı, kalkandis diye isimlendirilen beyaz zaç, kırmızı şap, saf beyaz nışadır ve haşlanmış yumurta sarısının her birinden 20 (yirmi) dirhem; eriyen kırmızı balıdan yarım rıt alınır. Zaçlar ayrı kapta kuru, narin hale gelecek şekilde ezilir. Sonra zaçların üzerine bal ilave edilir ve zaçlar bir araya toplanana kadar karıştırılır. Sonra bu karışımın üzerine yumurta sarısı ilave edilir ve hepsi birbiriyle karışıp iç içe geçene kadar karıştırılır.”*

Ben derim ki; bu karışım, topraktan yapılan kulpsuz bardaklara konur, ağzı kapatılarak ocağa konur, sonra üstüne ve altına gübre konup ocağın kapısı sürgülenir. Sonra çatısında serçe parmağı kalınlığında veya daha ince bir menfes açılır ki dumanı oradan çıksın. Ateşte dumandan eser kalmayana kadar bırakılır. Böylece bu karışım; erimiş, kırmızıya çalan siyah renkli bir cesed olur. Şeyh -Cabir- bu işlemi gizlemiştir.

İmam Cabir yukarıdaki sözlerinin devamında şunları söylemiştir: *“Karışımı şişeye koy, üzerine alkol sirkesi²¹⁴ dök. Karışımı dört hafta boyunca sirkenin içinde bırak. Sonra şişeyi güneşlendir. Kış aylarında isen şişeyi alçılıp belirtilen süre boyunca kül içinde bırak. Külün miktarı ilaç²¹⁵ kadar olsun ve altında ateş yak. Eğer güneşlendireceksen yaz mevsiminde 10 (on) gün süresince sıcak derecede güneşlendir. Eğer tencerede, şişede ya da külde pişireceksen ateşin sıcaklığı yengeç burcundaki güneşin sıcaklığı seviyesinde olsun. Daha kısa sürmesini istersen bu işlemi üç gün üç gece boyunca yapmanda bir sıkıntı yoktur. Onu pişirsen de güneşlendirsen de sonrasında soğumaya bırak. Sonra sirkeyi çöküntüden ayır. Tortuyu ateşe dayanıklı kaba koy. Tortuyu kısık*

²¹² Zaç'a (demir sülfat) verilen bir diğer isim. Ancak “kalkant” ifadesinin hemen devamında “zac-ı mısırî” ismiyle bir zaç türünden daha bahsediliyor. Feza Günergun'un ifade ettiği üzere bazı Arapça ve Türkçe kimya metinlerinde zaç kelimesi bakır sülfat anlamında da kullanılabilir. Bkz. Feza Günergun, a.g.e., 46-47. Metnin mütalaası ve ileri çalışmalar esnasında bu farka dikkat edilmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

²¹³ “Yumurta beyi” ya da “yumurta iliği” gibi anlamlara gelen “مخ البيض” tabirinin neyi ifade etmek için kullanıldığını bilememekteyiz.

²¹⁴ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Carullah Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshasına göre ifade “kırmızı sirke” şeklindedir.

²¹⁵ Sirke kastediliyor olabilir.

ateşte bir gece ve gündüz süresince kızarttığında şakayık bitkisi²¹⁶ gibi kırmızı renkli oluverir. Tortuyu ayrı bir yere koy. Sonra iyice saf hale gelmiş merâzî tutyâyı²¹⁷ kırmızı rusahtecle birlikte ez. Sonra onları elekten geçir. Sonrasında her ikisi uçana kadar onları tekrar tekrar ez. Sonra tutyâ ve rusahtecden birer rıtl miktarı al ve ayrı yere koyduğun kırmızı tortudan otuz dirhem miktarı ile karıştır. Bütün parçaları uçana kadar ezerek ufalt. Sonra onları güneş veya güneş sıcaklığına yakın derecede terbiye ettiğin sirke ile sula. Karışımından çıkan bakırı al, dirhem inceliğinde levhalar haline getir. Levhaları ısıtıp, güneşlendirdiğin sirkeye daldır ve bu işlemi yirmi defa tekrarla. Sonra onları eritip dökümünü yap. Sonra her yirmi dirhemine üzerine önceden işlemini yaptığın ilaçtan iki dirhem ekle. Hakkında şüphe edilmeyen altın oluştuğunu göreceksin.” İmamın sözleri burada nihayete erdi.

Şeyh “zaçlar” demekle zaç ve zencârdan elde edilen mamullere işaret etmiştir: “Bu, bakırın rusahtec, zencâr ve tutyâ ile işlemlerinin açıklamasıdır. Şöyleki zencâr hem madeninde bulunur hem de tuzlar ve asitler vasıtasıyla elde edilir. Aynı şekilde kankant da hem madenî hem de yapay olarak elde edilir. Kudemâ -eskiler- bu eriyebilir cesedleri birbirinden elde etmişler ve “Altın doğru sıcaklıkla ısıtmaya devam ederse cıva olur. Cıva da doğru sıcaklıkla ısıtmaya devam edildiğinde altın olur.” demişlerdir. Herşeye gücü yeten Allahu Teâlâ için bir şeyin başka bir şeye doğru değişiminde hiç bir zorluk yoktur.” İmamın sözleri burada bitmiştir. Kim ruhları çözünmüş şeyler vasıtasıyla sabitleştirebilirse -kalıcı hale getirebilirse- iksire kısa sürede ulaşır. Bundan daha fazlasını açıklamak helal olmaz. Allah en doğrusunu bilendir.

2.4.8. Sekizinci Makale: Gümüşe İlişkin Mîzân Hakkında

Belinas, Sırru'l-Halîka isimli eserinde şunları söylemektedir: “Ay kendi cirminde - haddizâtında- Güneş'tendir ve ışığı dahi Güneş'in nurundan kaynaklanmaktadır. Aynı

²¹⁶ Dügün çiçeğigiller familyasından, çeşitli renkte (özellikle pembemsi renkli) güzel çiçekler açan, her çeşit toprak ve şartta yetişen, süs bitkisi olarak yetiştirilen otsu veya odunsu bitki.

²¹⁷ Yukarıda “hasta tutyâ” diye tercüme ettiğimiz “التوتيا المراضى” ifadesi metnin bu kısmında “التوتيا المرآزي” şeklinde geldiği ve bu yazım şekli Carullah koleksiyonunda bulunan nüshadaki yazım ile desteklendiği için “merâzî tutyâ” ifadesini değiştirmeyi uygun görmedik. Marâz, eski kimya metinlerinde çivit (indigo) bitkisinin karşılığı olarak kullanılmaktadır ki bu bitki koyu mavi renklidir. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 2.cilt, s.157. “Merâzî tutyâ” veya “hasta tutyâ” ifadeleri bakıra mensup olan tutyâyâ işaret etmektedir.

şekilde gümüş de altındandır ve ikisinin cirimleri dahi birdir. Şu kadar var ki Ay'da beyazlık, rutubetinin fazlalığı ve dumanının azlığı sebebiyle kırmızılıktan daha çoktur. Ay'da ışık karanlıktan daha çoktur ve karanlık beyazlıkla kırmızılık arasında gizlenmiş durumdadır. Ay'da ekşilik tatlılığın altındadır. Siyahlık soğukluğunda, yeşillik tabiatlarının arasında, sıcaklık yüzündeki boyasında, kırmızılık sıcaklığındadır. Beyazlığı rutubeti ile beraber, kuruluşu ise siyahlığındadır. Altınlık tabiatı, içinde gizli durumdadır ve ince işlemle onu ortaya çıkarmak mümkündür. Gümüş olmasaydı altın olmazdı. Şöyleki Ay olmasaydı Güneş'in ışığını aleme yansıtacak bir şey olmadığı için evren aydınlanmaz, kâinat harap olur ve evrendeki herşey bozulurdu. Ay Güneş'le karşı karşıya geldiğinde Güneş'in ışığı ile aydınlandığı gibi Güneş de sevinir -rahatlar-. Çünkü Ay, Güneş'teki ateşlerin sıcaklığını almakla kardeşinin hizmetkârıdır. Aldığı sıcaklıkla -ışınlarla- yumuşaklığını, soğukluğunu yakar ve kendisindeki karanlıkları aydınlatır. Biz filozoflar topluluğu, Ay'dan daha üstün gezegen bilmeyiz çünkü o kardeşlerine doğru yönelir, geri döner, farklı yönlerle doğru deveran eder. Feleklerin²¹⁸ hareketiyle cesedlerin ruhlarla karışımı, mevâlîdin doğumu ve geceyle gündüzün değişimi gerçekleşir.” Belinas'ın sözleri burada nihayete ermiştir.

Bu faziletli şahıs yukarıdaki sözleriyle Mîzân ilmine dair kendisinden önce hükemâdan kimsenin işaret etmediği ilginç sırları ortaya çıkarmıştır. Nitekim sözlerinden gümüşün çiğ altın olduğu anlaşılmaktadır. Şöyleki gümüşün parlaklığı altınlığından, beyazlığı ise rutubetinin fazlalığı ve dumanının azlığından kaynaklanmaktadır. İş bu sebeple gümüş, altın ile saflık ve yumuşaklık üzere karışıma girmektedir. Karışma işleminden sonra ortaya çıkan karışımın parlaklığındaki eksikliğin sebebi gümüşün kırmızılığı ve beyazlığı arasında gizli olan siyahlıktır. Altınlık özü gümüşte mevcuttur. Şöyleki altının içi gümüşün dışı gibi soğuk ve rutubetli, dışı ise gümüşün içi gibi sıcak ve kurudur. Altınlık gümüşün içinde gizlenmiş haldedir aynı bakırda altınlığın dışta, gümüşlüğün içte olması gibi. Bu sırdan dolayıdır ki bu üçü -gümüş, altın, bakır- tam bir karışım oluştururlar ve kurşunla birlikte altın madeninde bulunurlar. Yine bunlar altın madeninden çıkarılan cevherin maden erbâbı tarafından işlemleri vasıtasıyla

²¹⁸ Felek: Her birinde bir gezegenin bulunduğu kabul edilen gök katlarından her birine verilen isim.

ayrıştırılarak elde edilir. Bundan dolayıdır ki bu dört şey -altın, gümüş, bakır ve kurşun- Mîzân ilminin dört rûknü olarak kabul edilirler.

İmam Cabir Nihayetü'l-Edeb isimli eserinde şu sözleri söylemektedir: *“Ruhları ve kendi cinsinden karışıma sokulduğu her şeyi zapt etmek onun -bakırın-²¹⁹ özelliklerindendir. Nitekim uçucu ruhları kavrayıp pıhtılaştırır ve karışımında beraber bulunduğu şeyleri ateşe karşı kararlı hale getirir. Bu onun en önemli ve insanlara büyük fayda sağlayan özelliğidir. Bu sebeple Sokratis onu “ilk nesne” olarak adlandırmıştır.”*

Ben derim ki zapt etmek gümüşün özelliğidir ancak gümüşün tabiatından değildir. Çünkü zapt etmek tatlılığın altında gizlenen kavrayıcı ekşilikten kaynaklanır ki bu ekşilik gümüşün içinde gizlenmiş bakırlıktır. Bundan dolayıdır ki gümüş aynı bakır gibi tuzlarla zencâr olur. Bakırın kaçanları tutması ve ruhları zapt etmesi tecrübelerle sabittir. Bu özellik gümüşte de ortaya çıkmaktadır. Şöyleki gümüş, çözücü tuzlu sularla mumlandıktan sonra kartal boyasıyla²²⁰ çözüldüğünde ruhları bir araya getirir, onları rayihalarıyla pıhtılaştırır ve bakırlığın kükürdü ile zapt eder. Böylece ateşin sıcaklığı ile her ikisi güçlü şekilde karışır ve asla ayrılmaz. Fâzıl Belinas mezkur tutucu kükürtlüğe *“sıcaklık yüzündeki boyasında, kırmızılık sıcaklığındadır”* sözüyle işaret etmiştir. *“Kırmızı boya”* ifadesi ile gümüşteki saklı bakırlığa işaret etmiştir. Bazı kimseler ona *“yanmayan boya”* demiş, yine başka bir kısım onunla *“tamamı mumlanmış kırmızı kibrit”*i kastetmişlerdir. Emîr Hâlid ona *“el-bedrü'l-münîr”* -parlak dolunay- şeklinde işaret etmiş, Merrâkuşî ise onu *“ferferî altın”* olarak açıklamıştır. Oysaki o tam olarak mumlanmış gümüşten başkası değildir.

Belinas'ın *“Gümüş olmasaydı altın olmazdı”* sözünde esrarengiz sırlara işaretler vardır. Bu sırların ilki şudur ki; nâkıs cesedler temizlikte, parlaklıkta ve saflıkta gümüş seviyesine ulaşamadıkları sürece onların altına dönüştürülmesi mümkün olmaz. İkinci sır; altın iksirinin, madenden elde edilen gümüşe ve beyaz iksir²²¹ vasıtasıyla nakıs

²¹⁹ Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan TY7034 ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan 3621/2 numaralı nüshalarında “onun” ifadesinin tercümesi “bakırın” şeklindedir.

²²⁰ “Kartal yağı” da olabilir.

²²¹ Beyazın iksiri, beyazlatıcı iksir.

cesedlerin dönüştürülmesi ile oluşturulan gümüşe ilave edilebileceğidir. Üçüncü sır şudur ki; beyaz iksir, altın iksirinin mayasıdır. Yani beyaz iksir olmadığı sürece altın iksirini elde etmek mümkün değildir. Dördüncü sır şu şekildedir; altının mîzânı gümüş olmadan imkansızdır. Çünkü mutedil gümüş dönüşüm sırrının anahtarıdır. Şöyleki gümüş mizacındaki soğukluk ve rutubetlilik dengesi sebebiyle dönüşüm esnasında gerekli olan dengeleme ve birbirine bağlama işlemlerinde yeri doldurulamayacak şekilde görev almaktadır. Beşinci sır şudur ki; hükemânın altınının -ister çıkarma²²² ile ister mîzân sırrı ile olsun her iki halde de- 28 (yirmi sekiz) kırat ayarında olması gerekir. Altının bu ayara gümüşle karışıma girmeden ulaşması mümkün değildir. Kendisine işaret edilen altıncı sır ise; madenî altının, altın madeninden gümüşle karışım halindeyken çıkarılıp sonradan ayırıcı su ile ayrıştırılmasıdır. Gümüş olmasaydı kâninatta madenî altın olmazdı. Yedinci sır ise şu şekildedir; madenî altının mîzânının tam ayarda olması gerekir ancak mevcut madenî altınların ekseriyetinin ayarı nâkıstır. İş bu sebeple hakîm -bilge- kimsenin bu nâkıs altını gümüşle karışıma sokup, sonrasında kurşunla rûbâs edip, son olarak ayırıcı su ile ayrıştırması gerekir. Görüldüğü üzere gümüş olmasaydı tam ayarlı altın elde etmek mümkün olmazdı çünkü altının mîzânı her zaman tam ayarda olmamaktadır. Faziletli hakîm iki kelime ile bu yedi faydaya işaret etmiştir. Bu faydalı bilgilerin altında bir gizli sır vardır ki o da şu şekildedir: Altının çözünmesi, çözünmüş gümüşle²²³ mümkün olur. Gümüş²²⁴ olmaz ise kavmin mîzân ve iksir yöntemleri ile altın elde edilemez. Bu sırlardan gafil kalma çünkü bu bilgiler milyonlarca kitapta dahi bulunmaz.

Hakimin -Belinas- “*Altınlık tabiatı onun içinde gizlenmiştir ve latif işlem onu ortaya çıkarır*” cümlesinde geçen “*latif işlem*” ifadesinden kasıt içtekinin dışa çıkarılması ve dıştaakinin içe çekilmesidir ki bu en yüce anahtarın parmaklarından biridir. Kavim ona “*rutubetli ay*”, “*parlak dolunay*” ve “*hilal*” diye işaret etmişlerdir. Nitekim Fâzıl

²²² “Dökme” de olabilir.

²²³ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu’nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu’nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre ifade sadece “gümüş” şeklindedir.

²²⁴ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu’nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu’nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre ifade “Çözünmüş gümüş” şeklindedir.

Belinas da onun hakkında “gümüş olmasaydı altın olmazdı” demiştir. Çözünmüş gümüşün hâlis madenî gümüşle kızdırılmadığı sürece içindeki saklı altınlık kırmızısının dışarıya çıkmayacağı kesindir. Bu kırmızılık madenî altından daha iyidir çünkü temiz nâkıs cesedler altınlığa madenî altın vasıtasıyla dönüşmezler. Onları altına dönüştüren gümüşte var olan -gümüşten elde edilen- altındır ki bu gümüşî altın dönüşüm sırrının anahtarıdır. Bu gümüşî altın madenlerde bulunmaz, sadece gümüş kavminin latif işlemi ile elde edilir. Bu sebeple hakim “gümüş olmasaydı altın olmazdı” demiştir.

Fâzıl Cildeki Nihayetü't-Taleb isimli eserinde gümüşten altın elde etme işlemini şu şekilde anlatmaktadır: “İnce gümüş levhaları al, onları kirlerden temizlenmiş yanmayan kırmızılaştırıcı boyaların bir kısmı ile karıştırdıktan sonra kurumaya bırak. Devamında her levhanın üzerine hükemâ boraksından bir miktar serpiştir. Sonra levhaları üst üste koy, yumurta sarısı yağına ve hükema boraksına daldırılmış bezle birbirine sağlam şekilde bağla. Devamında felsefe kili ile sıva ve bir gece gömülü şekilde bırak. Onları çıkarıp güzelce erittiğinde birbirinin içine geçip karışır ve birbirine yapışır. Bu eritmenin sonrasında altunî boya gözükür ve kırmızılık ortaya çıkar. Bu karışımdan kısa parçalar almak istersen istediğin miktarda altını, altın ayarında kalacak şekilde kullan. İstersen üzerine iksir dök çünkü iksir onu hızlıca dönüştürür. Vesselâm.”

Fâzıl Cildekî'nin “bazı kırmızılaştırıcı boyalar” ile kastettiği çözücü sularla çözünmüş gümüştür. Kendisi “el-Burhân fî Esrâri 'İlmi'l-Mîzân” isimli eserinde şunları söylemektedir: “Ayın sağlamlaştırılması ve kuvvetlendirilmesi babında söylenenlerin çoğu muhâl ve yanıltıcıdır. Ben burada bu işlemi kıyas üzere olmakla ve açıklayıcı üslupla izah edeceğim. Şöyleki işlenmiş zaçtan bir cüz, semizotu tuzundan bir cüz, kalya tuzundan bir cüz, salmiak²²⁵ boyasından üç cüz, saf natrondan bir cüz, zencefreden iki cüz, temiz bakırdan elde edilmiş zencârdan iki cüz,²²⁶ kabuk kirecinden yarım cüz, saf

²²⁵ Salmiak'ın nışadır olduğu ifade edilmiş ve taşları beyazlatma özelliğine dikkat çekilmiştir. Bkz. Manfred Ullmann, *Die Natur - und Geheimwissenschaften im Islam* (Leiden/Köln: Brill, 1972), s.142, 409.

²²⁶ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı ve Carullah Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshalarına göre ifade “bir cüz” şeklindedir.

beyaz günlükten²²⁷ bir cüz, kireçleştirilmiş zaçtan bir cüz alınır ve hepsi iyice ezilir. Ezilip toz haline getirildikten sonra eriyip akana kadar kartal boyasıyla mumlanır. Ayı eritme esnasında onu mercimek tanesi gibi küçük parçalar şeklinde hazırladığın ilaçla besle. Erime bir saat sürsün ve besleme her iki derecede ilaçtan bir tane olmakla otuza tamamlansın. Son olarak içine yumurta sarısı boyası dökülsün. Ayı sağlamlaştıran, latif, olgun ve mizaça kâbil hale getiren işlemler hakkında zikrettiklerimizi anla. Bu anlattıklarımızı arzun ve hedefin gerçekleşene kadar deneylerle tekrarla. Vesselâm.”

Cabir -Allah ona rahmet etsin- “Kitabu’s-Seb’în” isimli kitabında ayın -gümüşün- sağlamlaştırılması için gerekli latif işlemi şu şekilde anlatmaktadır: “Ay, zaç²²⁸ ve saç -kıl- ile defalarca beslenip sonrasında yumurta yağına daldırılırsa altın kıvamında gümüş olur.” İmam’ın bu sözleri gerçektir ve işlem hakkında herhangi bir rumuz kullanılmamıştır. Bununla beraber işlemin anlaşılması için terimleri bilmeye ihtiyaç vardır. Şöyleki “saç” ifadesi ile çözünmüş gümüş kastedilmektedir. Bu gümüş aynı saç gibi işlemle uzar. Bu gümüş, saçın boya çeşitleri ile renklenmesi gibi bütün renkleri kabul eder ve saçın keskin kafa suyunda çözünmesi gibi keskin sularla çözünür. “Cam”²²⁹ ile kastedilen kalya tuzudur. İçinde bir cüz bulunduğu için boraks diye rumuzlanmıştır ve ona Fâzıl Belinas işaret etmiştir. Mîzân ilminde besleme yöntemi gömme yönteminden daha faydalıdır. Nitekim bizzat bunu tecrübe ettim. Şöyleki işlenmiş kararlı nışadıyla ve işlenmiş tuzla mumlanmış kireçleştirilmiş temiz bakırdan elde edilmiş zencâr alınır ve ay -gümüş- eritildikten sonra bu zencârla beslenir. Sonrasında gümüşte zencârdan iz kalmayana kadar kaynatılır. Bu işlem gümüş tam ayarlı altın olana kadar tekrarlanır. Bu yöntem gümüşün sağlamlaştırılmasının en iyi yoludur. Bu işlemde gümüş ne artar ne de eksilir. Aksine bu işlemde gümüş mumlanır, içinde gizli olan kırmızılık dışarı çıkar ve halâsa kâim altına dönüşür. Bundan fazlasını

²²⁷ Günlük ağacının tütsü olarak kullanılan ve nefese rahatlık veren reçinesi. Metnde ifade “لبان الذكر” şeklindedir ancak eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan TY7034 ve Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan 3621/2 numaralı nüshalarında mezkûr ifadenin tercümesi “günlük” şeklinde olduğu için tercümemizde bu anlam tercih edilmiştir.

²²⁸ Metinde ve incelenen diğer nüshalarda ifadenin “زاج” şeklinde olması sebebiyle tercümede “zaç” anlamı tercih edildi ancak ilerleyen kısımda Fazıl Ali Bey, Cabir b. Hayyân’ın cümlesini açıklarken aynı kelime için bu sefer “cam” anlamına gelen “زجاج” ifadesini kullanmıştır.

²²⁹ 228 numaralı dipnotta her iki ifade şekli belirtilmiştir. Metnin bağlamına daha uygun olması hasebiyle “zaç” ifadesinin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

açıklamak helal olmaz. Bununla beraber arzu edileni sana açıklıyoruz. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir ve kendisinden yardım istenendir.

2.4.9. Dokuzuncu Makale: Altına İlişkin Mîzân Hakkında

Bil ki altın, madeninde temiz -halde bulunan- ceseddir; bütün cesedlerin²³⁰ berraklık, parlaklık ve saflık yönünden efendisidir. Dışı sıcak ve kuru, içi ise denge üzere soğuk ve rutubetlidir. Kavim tarafından kullanılan “denge üzere sıcak ve rutubetli olan altın” ifadesi ile kastedilen tam ayarlı altındır. Bu altın; soğuk, rutubetli, hâlis gümüşle karışım halindedir. Gümüşün rutubeti altının kuruluşunu kırar, böylece altın denge üzere sıcak ve rutubetli hale gelir. Varakçılarının²³¹ ta’lik işlemi esnasında 10’dan -on dirhemden- 1 -bir dirhem- miktar azalır. Ta’lik işlemi kendisinden 3 -üç dirhem- azalana kadar devam ettirilirse altın, bakırımsı kırmızı renkli, denge üzere sıcak ve kuru olur. Bu sıcaklık ve kuruluk tam hâlis altının cesedliğindedir -zahirindedir-; cesedliğinin içinde ise gizli gümüşlük cisimi vardır ki o da denge üzere soğuk ve rutubetlidir. Bu cismin içi, oluşumunun başlangıcından itibaren kurşunluk üzere donmuş -katılaşmış- cıvadır ve bu cıva denge üzere soğuk ve kurudur. Bu sır sebebiyle “altının içi kurşunun dışı, kurşunun içi altının dışıdır” denmiştir. Yine bütün cesedlerde üç tabiatın; nefis, ruh ve cesedlik tabiatının bulunması ve bu tabiatların her birinin diğerlerinden farklı özelliklere sahip olması hususunda görüş birliğine varılmıştır. Altının ruhu, altının işlemle kurşunî cıvalığa döndürülmesi ile ortaya çıkar ki bu döndürülme işlemi altının rayihasıyla, erimiş kurşunun rayihası gibi uçucu²³² ruhların pıhtılaştırılması ile gerçekleştirilir. Altının ruhunu ortaya çıkarmak, cesedliğini yıkmadan mümkün değildir. Sonra kireçleştirilir, işlenmiş tuzlardan elde edilmiş keskin sularla eriyene kadar mumlanır ve levhaların üzerine akıtılır. Böylece altın beyaz, latîf ve beyaz gümüş gibi bütün renkleri kabul edebilen cisim olur. Bu sebeple zencâr olur, isrenç ve isfîdâc olur. Eğer onu, mayasını aldıktan sonra faal -aktif- boyada çözünmüş bakire sütü ile çözersen; ferferî

²³⁰ Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Carullah Koleksiyonu’nda bulunan 2065/3 numaralı nüshasına göre ifade “cesedlerin ve taşların berraklık, parlaklık ve saflık yönünden efendisidir” şeklindedir.

²³¹ Altın parçalarını döverek çok ince yapraklar hâline getiren zanaatkârlar. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı, 2010), s.1307.

²³² Eserin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu’nda bulunan 431 numaralı nüshasında ifade “temiz olan ruhların” şeklindedir.

kırmızı cıvaya dönüşür. Cevherlik üzere pıhtılaştırılırsa, kırmızı renkli üstün iksir oluverir. Bu iksirden merzene gümüşüne ilave edildiğinde onu rûbâs ve halâs işlemlerine kâim, üstün altına dönüştürür. Bu anlatılanlar, altınla ilgili terkîbler hakkında bütüncül bilgiler vermektedir. Binaenaleyh büyüklerin ve küçüklerin iksirlerinin usulünü veren bu bilgilerden gâfil olma!

Mîzân ilminde, altının cesedinin, kendisine karışık halde bulunan gümüşten kurtarılması gerekir. Bunun için karışım halindeki altın, kavmin ta'liki denen işlemde 36 (otuz altı) kıratlık ayara ulaşana kadar defalarca geçirilir. Bu işlem sonucunda ağırlığından hiçbir şey eksilmez ve dönüşüm sırasında iksir gibi kırmızılaştırıcı altın elde edilir. Özleri döndürmek bu altının karakteridir. Nitekim Fâzıl Belinas altının bu özelliğine şu cümlesi ile işaret etmiştir: *“Altın, cevherlerin en kırmızısıdır, cesedleri döndürür, onları kendi rengiyle boyar, onların cevherlerini kendi cevherine döndürür.”* Bu faziletli şahsiyetin ifadelerinde mîzânla ilgili mâlûmatlar var. Doğru ve derin düşünme yoluyla onları elde etmek senin sorumluluğundadır. Bahsi geçen kırmızı altın, iksirin beşte biri gücündedir. Şöyleki kırmızılaştırıcı iksir, gümüşten 10 (on) parçayı²³³ altına dönüştürürken; kırmızı altın gümüşten 2 (iki) parçayı altına dönüştürür. İki ise hesapta onun beşte biridir. Bu sebeple mayanın alınması işleminde iksir bulunmaz ise kırmızı altından 5 parça, iksirin 1 parçası yerine kullanılabilir.

Kırmızı altından 5 (beş) miskal alınıp, üç veya dört parmak miktarı levha haline getirilip göğüs üzerine, kalp hizasına bağlandığında Allah'ın izniyle, sara hastalığı, kalp çarpıntısı, göğüs ağrıları ve hüzn hastalıklarına karşı faydalı olur. Bu faydalar âdî -sıradan- altında yoktur. Aynı şekilde kırmızı altından mil²³⁴ yapılır ve bu mil sürme kullanılmadan hasta gözlere dokundurulursa gözleri güçlendirir, nurunu ve ışığını artırır, maddelerden ve belalardan korur. Bu özellikler madenî -madenden çıkarılan- altında kavmin özel işlemleri ile ortaya çıkar. Tabiatında bulunan iksirlik işlemle zuhur ettirilir ve onun bir parçası gümüşün iki parçasını tam ayarlı altına döndürür.

²³³ Cüz – dirhem dengesini 166 numaralı dipnotta açıklamıştık. O bilgilere dayanarak kırmızılaştırıcı iksirin 15 gram gümüşü, kırmızı altının ise 3 gram gümüşü altına dönüştürebildiğini söyleyebiliriz.

²³⁴ Göze sürme çekmek için kullanılan ince uzun alet.

İmam Cabir “el-Havâss el-Kebîr” isimli kitabının sonunda şunları söylemektedir: *“Efendimin²³⁵ hakkına and olsun ki mîzân -denge- iki parçadan ibarettir: Yarısı altın, geriye kalan 5 (beş) parça ise gümüşdür.”* İmamın altın demekle kastettiği işlenmiş altın; gümüşle kastettiği ise merzene gümüşüdür. Bu ikisinden mîzân elde etmek oldukça güçtür ve son derece maharet talep etmektedir. Bu zorluğa dikkat çekmek sebebiyle İmam mîzân hakkında bilgiyi yemin ifadesinden sonra zikretmektedir. Yemin ifadesinin bulunmasının bir diğer sebebi de; gümüşün altın özüne dönüştürülmesinin sadece iksir ile mümkün olduğu konusunda ârif olan talibin kalbini tatmin etme hedefidir. Yine *“mîzân, 3 (üç) özlü ve 4 (dört) keyfiyetli iksir gibi 3 cesedden oluşmuştur”* dediler. Hakikat, İmam’ın iksir ve mîzâna ilişkin esrarengiz hikmet sırları hakkında dediği gibidir. İşlenmiş altında iksir gibi değiştirme gücü, merzene gümüşünde ise dönüşmek gücü vardır. Bu ikisinin tam karışımla bir araya getirilerek gümüşün mîzân sırrı ile altın özüne döndürülmesi gerekir. En kısa yolla ulaşılabilen altın mîzânı altın, gümüş ve bakırda olur. En kolay olanı gümüşte, kurşunda ve altında mevcuttur. En zor olanı ise demir, gümüş ve altında olandır. Kurşun, demir, bakır, gümüş ve altında bulunan ise oldukça güç ve mükemmeldir. Kalay, demir, bakır, gümüş ve altında olan da aynı şekildedir. Hârsînî, demir, kurşun, bakır, kalay, cıva, tutyâ ruhu, gümüş ve altında bulunan altın mîzânı ise nihâî seviyede bulunan altın mîzânıdır. Bu mîzâna ulaşmanın yolu şu şekildedir: Önce hârsînî demir ile birlikte eritilir. Sonra bu ikisinin erimiş hali kalayla eritilir. -Ayrı bir yerde- Kurşun, cıva ve tutyâ ruhu ile eritilir. Sonra bütün bu eritilenler bir araya getirilip bakırla birlikte eritilir. Nihâî olarak bütün erimiş maddeler gümüş ve altınla birlite mîzân sırrı üzere eritilir. Ölçüler ise *“erkeğe iki dişinin payı kadar”*, *“anne babaya altıda bir”* ve *“eşine -bayana- sekizde bir kadar”* şeklindedir.²³⁶ Ferâiz²³⁷ taksiminden habersiz kalma çünkü bu taksim ölçüler ilminin temelidir. Babanın, annenin, erkek kardeşin, kız kardeşin, oğulun, kızın, erkeğin, dişinin ve

²³⁵ Ca’fer es-Sâdık, Ebû Abdillâh Ca’fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynîl’âbidîn (ö. 148/765).

²³⁶ Ölenin terikesinde mirasçılara ait payların oldukça ayrıntılı bir şekilde açıklandığı Kur’ân-ı Kerîm’in en-Nisâ suresinin 11 ve 12. ayet-i kerimelerinden alıntılanarak ölçüler ortaya konmuştur.

²³⁷ İslâm miras hukukunun en önemli kısmını oluşturan miras hukukuna “paylar ilmi” anlamındaki ilmü’l-ferâiz denmekte ve konu fıkıh kitaplarında “kitâbü’l-ferâiz” başlığı altında ele alınmaktadır. Bu konuda uzmanlaşan âlimlere fâriz, ferâizî, farazî denmektedir. Bkz. Ali Bardakoğlu, “Ferâiz”, *DİA*, c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), s. 362-363.

ikicinslinin ne olduğunu -hangisinin hangi cesede tekabül ettiğini- bilmen gerekir. Doğrusu bunları bilmek kolaydır ve bu bilgiler ıstılahları -terimleri- öğrenmekle elde edilir. Bunları bildikten sonra cesedlerin ıslâhı²³⁸ gerekir ki toplu halde veya ayrı ayrı altın yapısında olabilsin. Cesedleri ıslâh ettikten sonra, mîzân üzere alınmalarının yolu, birlikte eritmeleri ve ateşin kuvvetinin miktarı hakkında bilgileri bilmek gerekmektedir. Yine dönüşümden sonra gümüşün ve altının eritilip dökülmesi hususunda mahâret -ustalık- sahibi olunması zarûrîdir. Talep edilen nihâî seviyedeki bu mahâret, sultanlara mahsus darphanelerde mevcuttur. Ancak şunu bil ki yeterli seviyede tecrübe -deney- etmiş tâlip darphanelerde çalışanlardan daha yüksek seviyede bilgiye sahiptir. Bu ilimle meşgul olurken eritip dökme işlemi hususunda şaşkınlığa düşen kimselerin, bu işlemi deneylerle iyice kavrayan insanlarla istişare -fikir alış veriş- etmeleri gerekmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki kuyumcular, talibin -el-kimya ilminin talibinin- düşmanlarıdır ve çoğu dalâlet üzeredirler.

Altının mîzânına ulaşmanın en uzun yolu şu şekildedir: Madenî cevherler alınır, kurşun kalay ile, hârsînî demir ile, gümüş altın ile ve cıva tutyâ ruhu ile bir araya getirilir. Bütün bu cesedler, özel ölçüler üzere bakırla bir araya getirildiğinde toprak madeninden elde edilen cevher gibi altın cevheri oluverir. Bu işlemin devamında hâlis altının karışımından; ya rûbâs işlemi ya ta'lîk işlemi ya da hâlis altından başka bütün cesedleri yakan murakkaş, kibrit, zencefre, dehnec, imbiikten çıkarılmış -damıtılmış- cıva, barut, zaç çeşitleri ve keskin tuzların damıtılması ile elde edilmiş sular kullanılarak ayrılması gerekir. Bu işlemin sonunda altın elde etmek için evzân -ölçüler- ilmüne göre dönüşüm sağlanmalıdır, aksi takdirde altının elde edilmesi muhaldir -imkansızdır-. Doğrusu, madenî cevherlerin evzânına ulaşabilmek mîzânî hikmetlerin nihâî mertebesidir. Ona ulaşmak, esrarengiz sırlara ve eksanterik bilgilere vâkıf olmakla mümkün olur. Bu sır ve bilgilerin toplamından yumuşatma işlemlerinin sırları öğrenilir ki bu sırların en iyisi; damıtılmış ruhlarla, boraks ve camların eritilmesi ile çözünmüş zencârdır. Bundan daha iyi olanı ise kavmin ta'lîk işlemidir ki bu kitapta daha önce açıklanmıştır. Allah en doğrusunu bilendir.

²³⁸ Islâh kelimesi; düzeltmek, onarmak, aralarını bulmak, sertliği kırmak gibi anlamlara gelmektedir.

Hâtîme

Allah seni berhudar etsin. Bil ki Fâzıl Cildekî -Allahu Teâlâ ona rahmet etsin- “el-Burhân fî Esrârî’l-Mîzân” isimli eserinin hâtîme kısmında şunları söylemiştir: “Ey kardeşim! Allahu Teâlâ bizi ve seni kendisinden bir ruh ile desteklesin. Allahu Teâlâ seni bu ilimde başarılı kılar ve sen kitabımızı okursan, bu ilmi sana kolaylaştırdığı için Allah’a şükret. Çünkü biz, senin için uzun zaman boyunca nefsimizi yorduk, gecelerimizi uykusuz geçirdik, çokça kitap okuduk, ömrümüzün büyük parçasını tecrübelerle ve işlemleri yazmakla geçirdik. Bütün bunların sonunda Allahu Teâlâ bizi bu ilimde başarılı kıldı ve bizden başkasına açmadığı sırları bize açtı. Biz de bu ilmi -teorik yönü- ve işlemlerini -pratik yönü- hakikatlerine vararak bu kitabımızda senin için kaleme aldık ki, okuyasın, anlayasın, öğrendikten sonra onunla amel edesin. Ne olurdu, senin kim olduğunu ve kim olacağını bilseydim! Umulur ki sen Allahu Teâlâ’nın ilminde idrak sahibisin ve bu idrak -anlayış gücü- sana, anne baban arasında bir nutfe olmandan önce bahşedilmiştir. Yine umulur ki sen dokuzuncu yüzyılda geleceği müjdelenen, ilimlerimizin vârisi olan o kişisin.²³⁹ Senin için bu kitabımızda yazdıklarımızı iyice kavra ki bu ilimde bütün hazinelere ulaşasın ve böylece yolunu kesecek sır kalmasın. Hayatım üzerine yemin ederim ki bu kitapta önemli açıklayıcı bilgiler var ki onlarla ilim ve irfanda yüksek mertebelere ulaşabilirsin. Allahu Teâlâ’nın dediği gibi: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”²⁴⁰ Eğer Allah’ın sana öğrettiklerini öğrenebilirsen, bu dünyada büyük mülk sahibi olursun. Allahu Teâlâ seni fazlı ve keremiyle fakirlik ve yoksulluktan müstağni kılar. Allah’tan başkasına muhtaç olmaz, ondan başkasından istemez, helalle yetinir ve kazanç elde edersin. Bütün eksikliklerden münezzehe olan Allah’a hamd et, O’ndan bağışlanma dilemeyi sürekli hale getir ve sana bahşettiği sırların hakikatine vukufiyet nimetini geri almamasını iste. Sana verilen bu ilmi, hak eden faziletli kardeşlerimizden başkasına açıklama! Allahu Teâlâ’ya ibadete yönel ve O’ndan başkasına ulaştıran her şeyi terket. Çünkü Allahu Teâlâ seni üstün kılmakta - sana lütuf ve ihsanda bulunmakta- ve hesapsız olarak çokça rızıklandırmaktadır.”

²³⁹ Bu cümlelerin müellifi Ali Aydemiroğlu Cildekî h.8. yy’da yaşamıştır ve ifadelerinden anlaşıldığı üzere el-kimyacılar arasında h.9.yy’da gelmesi beklenen özel şahsiyet vardır.

²⁴⁰ Kur’an-i Kerîm, Zümer suresi, 9.ayet.

Ben derim ki; açıkça gözüken izlerle sabittir ki dokuzuncu asırda gelmesi müjdelenen kardeş bu hakir fakirdir. Nitekim Fâzıl Cildekî'den sonra hiç bir insan ve cinin temas etmediği hazineleri açıklayan kimse gelmedi. Ben, geçmişten günümüze hükemânın kitaplarında bulunan gizli ve rumuzlu cevherlerin tamamını açıkladım. Üzerinizde Allah'ın fazl-ı keremi olmasaydı uzun zamanlardan beri gelen defterlerdeki bilgileri parlak yıldızlar gibi aydınlatan bu kitapların sayfalarındaki cevherleri göremez, onlardan mahrum kalırdınız. Bu kitaplardan gafil kalma çünkü onlar, ekinsiz vadide şaşkınlık ve susuzluk içinde yoluna devam eden kardeşlerin yollarını aydınlatan yıldızlar gibidir.

Allah hidayet veren ve kendisinden yardım istenendir.

Rabbim kolaylaştır zorlaştırma, Rabbim hayırla sonuçlandır.

2.5. ESERDE AÇIKLANAN RUMUZLU İFADELER

2.5.1. Çalkalanmış cıva

Çalkalanmış cıva diye tercüme ettiğimiz “الزبيق الرجراج” ifadesi el-kimya metinlerinde anlatılan işlemlerde en çok kullanılan maddelerden biridir. Fâzıl Ali Bey el-İznîkî, incelediğimiz eserin birinci makalesinde çalkalanmış cıva ile ilgili şu bilgileri zikretmektedir: “*Kurşun soğukluk sebebiyle pıhtılaşmış cıvadır. Sıcaklık kullanılarak çözünmesi sağlanabilir ve böylece en aşağı işlem ile çalkalanmış cıva olur. Bu şekilde çalkalanmış cıvayı elde etme metodu taşların rükünlerinden biridir.*”

Müellif eserin beşinci makalesinde, çalkalanmış cıvanın, bakırın çözücü sularla çözülmesiyle elde edilebileceğini anlatmaktadır: “*Eğer bu cesed -bakır- zaçî ve kükürdî kirlerden arınırsa gümüş olacak şekilde beyazlatılabilir ve altın olacak şekilde kırmızılaştırılabilir. Ve eğer çözücü sularla çözünürse çalkalanmış cıva olur. Bu şekilde elde edilen cıva fuzalâ tarafından övülmekte, “yeni cesed” makamında görülmekte ve “kavmin bakırı” olarak bilinmektedir.*”

Cıvanın mîzânı hakkında kaleme alınan altıncı makalede, çalkalanmış cıvanın ne olduğu hakkında şu ifadeler yer verilmektedir: “*Rûhânî cesedler altı çeşittir ve bu çeşitlerin sonuncusu cesedlerden -çözünme yoluyla elde edilen-, racrâc cıva -çalkalanmış cıva- olarak isimlendirilen mahlul cıvadır. Bu cıvanın hükemânın madenlerinde çokça çeşidi vardır.*”

Bu bilgilerden hareketle el-kimya metinlerinde çokça ismi geçen çalkalanmış cıvanın tek bir çeşidinin olmadığını, bakır ve kurşun gibi metallerin çözünmesi yoluyla elde edildiğini söyleyebiliriz.

2.5.2. İlâhî Su veya Bakire Sütü

İlâhî su (الماء الإلهي) ve bakire sütü (لبن العذراء) gibi ifadelerle el-kimya metinlerinde sık sık karşılaşmaktayız. Fazıl Ali Bey’in eserlerinden hareketle bu iki ismin aynı madde için kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu maddenin ne olduğu hakkında bilgiye yine müellifimizin eserleri vasıtasıyla ulaşmaktayız. Şöyleki bu madde ile ilgili olarak eserin ilk makalesinde şu bilgiler kaleme alınmıştır: “*Kurşun cesedinin kirleri temizleyici sularla giderilirse saf, temiz kurşun olarak adlandırılır. Ve eğer çözücü sularla çözünürse kendisinde cesedlik babından birşey kalmaz, ruh haline dönüşür; bu hali “ilahî su” olarak isimlendirilir. Bu ilahî su hükema arasında “bakire sütü” olarak bilinmektedir.*”

Eserin üçüncü makalesinin sonuna doğru ilâhî su -bakire sütü- hakkında şu bilgiler zikredilmiştir: “*Bu ilahî su, beyazlaşmış zırnıkla işlenmiş cıvadır ve zamk ruhu olarak adlandırılır. Bu suyu elde etmek son derece güçtür ve bunu yapabilmek hikmette büyük maharet olarak addolunur.*”

İlahî suyun elde edilme yöntemini Fazıl Ali Bey el-İzniki bir diğer eseri olan “*Cevâhiru'l-Esrâr fî Ma'ârifî'l-Ahcâr*”ın ikinci babında şu şekilde açıklamaktadır: “*Kurşun cıva ile çözüldükten ve imbikten ilk alınanların teklis edilmesinden sonra keskin sirke ile şeffaf bir su gibi olana kadar pişirilir. Sonra erimiş kalay suyu ile karıştırılır ve donmuş -katı- süt oluşur ki o yumuşaktır. Çözünme ve pıhtılaşma ile ılık ateş üzerinde kan gibi kırmızı bir su haline gelir. Sonra damıtılmış sirke ile kendi miktarı kadar çözünmüş kalay çıkana kadar tekrar tekrar damıtılır ve böylece geriye toplama kabının en altında çözünmüş mürekkep gibi bir kurşun kalır. Sonra (bu) alet-i sâbura içerisinde ateş*

üzerine koyulur ve pıhtılaşıp ve balmumu gibi bir erime ile eriyene kadar kuvvetli bir ateşe daldırılır. Böylece kıvam ve renkte zırnık mürekkebi gibi olur. Bu oluşan şey, “sanatçıların (el-kimyacıların) ruhu”, “ilahî su” veya “bakire sütü” şeklinde adlandırılır.”²⁴¹

Fazıl Ali Bey incelediğimiz es-Sirru’r-Rabbânî fî ‘İlmi’l-Mîzân isimli eserinin ilerleyen sayfalarında bakire sütü ile ilgili olarak “*Hükema arasında bu saf kurşuna “iki zamkın ruhu” ve “bakire sütü” diye işaret edilmektedir.”* ve “*Bakire sütü ile kastedilen kalya suyu ile çözünmüş kurşundur.”* demekle bir rumuzlu ifadeyi daha açıklığa kavuşturmaktadır.

2.5.3. Fildişi

El-kimya metinlerinde görülen bir diğer rumuzlu ifade “fildişi” (ناب الفيل) şeklindedir. Câbir b. Hayyân’ın Nihayetü’l-Edeb isimli eserinde kullandığı bu ifadeyi Ali Çelebî el-İznîkî incelediğimiz eserin dördüncü makalesinde şu şekilde vuzuha getirmektedir: “*Fildişi olarak ifade edilen şey kavmin istilahına dayalı bir rumuzdur. “Fil” imbib, “başının içinden dönüp gelen ve ağzında gözüken dişleri” ise Satürn’e -kurşuna-mensup damıtılmış -süblime edilmiş- nışadır.*”

2.5.4. Saç

“Saç” (الشعر) kelimesi el-kimya eserlerinde kullanılan bir diğer rumuzlu ifadedir. Fazıl Ali Bey bu ifadenin açıklamasını şu şekilde vermektedir: “*Saç ifadesi ile çözünmüş gümüş kastedilmektedir. Bu gümüş aynı saç gibi işlemle uzar. Bu gümüş, saçın boya çeşitleri ile renklenmesi gibi bütün renkleri kabul eder ve saçın keskin kafa suyunda çözünmesi gibi keskin sularla çözünür.”*

2.5.5. Cam

El-kimya metinlerinde kullanılan rumuzlu ifadelerin bir diğer örneği de “cam” (الزجاج) kelimesidir. Müellifimiz, incelediğimiz eserde bu ifadeyi “*Cam ile kastedilen kalya tuzudur.”* şeklinde açıklığa kavuşturmuştur.

²⁴¹ Merve Nur Gür, a.g.t., 91-92.

2.5.6. Parlak Dolunay

Fazıl Ali Bey'in açıkladığı bir diğer rumuzlu ifade “parlak dolunay” (البر المنير) ifadesidir: “Emir Halid *“parlak dolunay”* demekle ruh ile cesedi bir arada tutan nefse vurgu yapmaktadır. Bu *“dolunay”* kurşunun içinde gizli olan boyadır yani arındırma işlemi sonrası kurşunun döküntülerinden elde edilen kükürttür.” Bu açıklama sayesinde parlak dolunay'ın, kurşunun arıtılması sonrası elde edilen kükürt olduğunu öğrenmekteyiz.

2.5.7. Yüce Cesed

El-kimyacılar arasında “yüce cesed” (الجسد الكريم) adıyla bilinen karışımı Fazıl Ali Bey şöyle açıklamaktadır: “Kalay ve kurşundan birer cüz alınır ve beyaza meyilli tek bir cesed olana kadar eritilirler. Bu cesed hükema örfünde *“yüce -asil- cesed”* olarak isimlendirilir.”

2.5.8. Şam Seramiği

Fazıl Ali Bey incelediğimiz eserin beşinci makalesinde, el-kimyacılar arasında kullanılan bir diğer rumuzlu ifade olan “Şam seramiği”ni (الخزف الشامى) Ali Cildekî'den nakille şöyle açıklamaktadır: “Fâzıl Cildekî, Şeyh'in -İmâm Cabir- sözlerini şu şekilde açıklamaktadır: *“Şam seramiği, tere otu tohumudur. Kırmızı renklidir ve “Babil seramiği” olarak da isimlendirilmektedir. Sıcak, kuru, içinde boya olan, yakıcı, parçalayıcı, cilalayıcı ilaştır.”*

2.5.9. Yakın İşlem – Uzak İşlem

El-kimya metinlerinde “en aşağı işlem, en yakın işlem, en kısa işlem, yakın işlem” ve “uzak işlem, en uzak işlem” gibi ifadelerle sık sık karşılaşılmaktadır. Fazıl Ali Bey'in “Yakın” rumuzu ile kastettiği ise kolay yapılan işlemdir.” açıklamasından hareketle “en aşağı işlem, en yakın işlem” ifadesi ile kastedilenin, gerçekleştirilmesi kolay ve kısa süreli işlemler olduğunu düşünebiliriz. Dolayısıyla “uzak işlem, en uzak işlem” gibi ifadeler ise uygulanması zor ve uzun süre gerektiren işlemlere işaret etmektedir.

2.5.10. ‘Abd

El-kimyacılar arasında fazlaca kullanılan rumuzlu ifadelerden biri de “‘abd” (العبد) kelimesidir. Doğrusu bu kelimenin hangi anlamda kullanıldığı hususunda fikir birliği yoktur. Şöyleki ‘abd’ın cıva maddesinin karşılığı olarak kullanıldığı yaygın görüştür ve Fazıl Ali Bey el-İznîkî de Mecmû‘atü’l-Mücerrebât isimli eserinde cıvaya abd demiştir.²⁴² Ancak incelediğimiz eserde Ali el-İznîkî “abd” ifadesinin açıklaması mahiyetinde şu bilgileri bizimle paylaşmaktadır: “*El-kimyacılar demirin cesedine, cıvasının fazlaca yabancı kükürdî şeylerle katılaşması sebebiyle “kirli abd” diye işaret etmişlerdir.*”

Eserin ikinci makalesinde ise ‘abd kelimesi “kalay ve cıva karışımı” anlamında kullanılmıştır diyebiliriz: “*Kalay terkiblerinin en iyisi bu şekildedir: Kalay kepçede eritilir. Devamında kalay donana -katılaşana- kadar kepçe soğuk suya konur. Sonra kalay küle konur. Bundan sonra çarşı cıvasına konur ve cıva kalayın rayihasıyla donana -katılaşana- kadar bakırdan bir kaba kapatılır. Sonra bu pıhtılaşmış -katılaşmış- abd balçıkla sıvanmış şişede damıtılır ve şişenin dibinde oldukça beyaz kalay parçası kalır.*”

2.5.11. Kartal, Akrep

İncelediğimiz eserde “kartal” (العقاب), “akrep” (العقرب) gibi rumuzlu ifadeler açıklanmasa da tercüme esnasında bu kelimelerin muhtemel anlamlarını el-kimya metinleri ile ilgili kaleme alınmış günümüz eserlerinden bulduk ve okuyucunun istifadesine sunduk. Kısaca tekrar etmek gerekirse “kartal” ile kalomel bileşiminin, “akrep”le kükürdün kastedildiğinin muhtemel olduğunu söyleyebiliriz.

2.5.12. Açıklanması Müellif Tarafından Tercih Edilmeyen İfadelere Örnekler

Bütün bu açıklamalarına rağmen Fazıl Ali Bey’in eserleri sayesinde el-kimya ilminin ezoterik niteliği ortadan kalkmış ve bu ilim kamusal özellik kazanmıştır diyemeyiz. Çünkü müellifimiz, eserin bazı yerlerinde belirttiği üzere birtakım maddeleri ve işlemleri bilerek açıklamamıştır. Örneğin eserin dördüncü makalesinin son kısımlarında bazı bilgileri gizlediğine şu şekilde işaret etmektedir: “*Fil, Satürn’e mensup hayvandır.*

²⁴² Uğur Uzunkaya, “Eski Kimya Hakkında Türkçe Mensur Bir Eser: ‘Ali Çelebi’nin Mecmû‘atü’l-Mücerrebât’ı”, 223.

“Âdem kemiği” -insan kemiği- ifadesi de Fâzıl Cildeki’nin kullandığı rumuzdur. Şöyleki Âdem, Satürn’ün ilk devrinde ortaya çıkmıştır ve Âdem’in sayısı ile Zuhâl’in -Satürn- sayısı hesapta aynıdır. Daha önceden zikredilen, nışadının üzüm suyu ile kireçleştirilmesi işlemine gelirsek; kavmin kelimünden “nışadır”ın ve “Satürn’e mensup olan”ın ne demek olduğunu bilmen gerekir. Bu noktada daha fazlasını açıklamak helal olmaz.”

Müellif tarafından açıklanmayan bir diğer işlem ise “ruhların sabitleştirilmesidir”. Bu bağlamda Fazıl Ali Bey şu ifadelerle yer vermektedir: *“Kim ruhları çözünmüş şeyler vasıtasıyla sabitleştirebilirse -kalıcı hale getirebilirse- iksire kısa sürede ulaşır. Bundan daha fazlasını açıklamak helal olmaz.”*

3. BÖLÜM: ES-SİRRU'R-RABBÂNÎ FÎ 'İLMÎ'L-MÎZAN İSİMLİ ESERİN TAHKİKİ

3.1. TAHKİK ÇALIŞMASINDA TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Tahkik çalışmasında üç nüsha kullanılmış ve bu nüshaların her biri birer harfle gösterilmiştir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan 6247 numaralı nüsha için (ا) harfi kullanılmış ve tahkik süresince bu nüsha esas alınmıştır. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı nüsha (ب), aynı kütüphanenin Carullah Efendi Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüsha ise (ج) harfleriyle gösterilmiştir. Nüsha varaklarının (a) yüzü için (ر), (b) yüzü için (و) harfleri kullanılmıştır. Varak yüzlerinin ilk kelimelerinden önce köşeli parantez içinde varak numarası ve hangi yüzü olduğu belirtilmiştir. Örneğin Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan nüshanın 13. varağının (b) yüzü belirtilirken, ilk kelimenin önüne [ب 13 و] yazılmıştır.

Tahkik süresince esas kabul edilen metinde bulunmayıp diğer nüshalardan birinde veya ikisinde bulunan bir ifade için dipnotta o nüshayı/nüshaları temsil eden harf/harfler belirtildikten sonra (+) işaretiyle beraber ifade belirtilmiştir. Örneğin dipnottaki (ب + في) ifadesi, esas kabul edilen Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshada olmayıp Hacı Beşir Ağa nüshasında bulunan bir (في) harfi cerrinin olduğunu göstermektedir. Yine esas metinde bulunduğu halde diğer nüsha/nüshalarda olmayan eksik bir ifade, dipnotta o nüshanın/nüshaların harfinden sonra (-) işaretiyle beraber verilmiştir. Esas kabul edilen nüshadaki bir ifade yerine diğer nüsha/nüshalarda başka bir ifade geçiyorsa dipnotta o nüsha/nüshaların harfinden sonra (:) işareti kullanılmış ve farklı olan ifade yazılmıştır. Metnin içinde verilen başlıklar, kalın siyah renkli yazı ile belirtilmiştir.

3.2. ESERİN TAHKİKİ Lİ METNİ

[ا 1 ر / ب 1 ر / ج 1 ر] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي تقدّس²⁴³ ذاته عن²⁴⁴ مدارك²⁴⁵ الأوهام²⁴⁶ و تنزّه²⁴⁷ صفاته عن احاطة العقول و الأوهام²⁴⁸ و الصلاة²⁴⁹ على²⁵⁰ محمد²⁵¹ اظهر علوم الحقائق بالآيات الباهرة و كشف عنها حجب الشبهات بالمعجزات الظاهرة. و قال²⁵² أنا مدينة العلم وابن عمّي علي بابها. و اصحابي²⁵³ كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم رضوان الله تعالى²⁵⁴ عليهم اجمعين.

و بعد فاني لما وصلت الى حقائق العلم الإلهي، من كلام الإمام الهمام²⁵⁵ في²⁵⁶ 257 خطبة²⁵⁸ البيان²⁵⁹ على ما فسّره الفاضل الجلدكي في التقريب و البرهان. تحيرت²⁶⁰ خمسة عشر سنة في أسرار علم الميزان،²⁶¹ و ما ظفرت إليه لكثرة²⁶² التجارب²⁶³ [ب 1 و] و مطالعة²⁶⁴ الكتب الموجودة في هذا الزمان،²⁶⁵ حتى طالعت برهان الجلدكي عشرين مرّة بالقبول و الإذعان. ثمّ فتح الله تعالى²⁶⁶ سرّ الميزان الذي²⁶⁷ تحيّر²⁶⁸ عقول²⁶⁹ عن ادراكه²⁷⁰ بالدلائل و البرهان من كتاب الخواصّ الكبير المنسوب للإمام جابر بن حيان روح²⁷¹ الله تعالى²⁷² روحه بالرحمة و الغفران.

²⁴³ ب / ج: تقدّست.

²⁴⁴ ج + عن حدّ.

²⁴⁵ ج: ادراك.

²⁴⁶ ب: الأفهام.

²⁴⁷ ب: تنزهت.

²⁴⁸ ب / ج: الأفهام.

²⁴⁹ ب / ج + و السلام.

²⁵⁰ ب / ج + سيدنا.

²⁵¹ ب / ج + الذي.

²⁵² ب / ج: قال رسول الله صلّى الله عليه و سلّم.

²⁵³ ج: و الاصحاب.

²⁵⁴ ب - تعالى.

²⁵⁵ ب - الهمام.

²⁵⁶ ب / ج - في.

²⁵⁷ ب / ج + المسمى.

²⁵⁸ ب / ج + بخطبة.

²⁵⁹ ب + لعلي بن أبي طالب كرم الله وجهه / ج + لعلي رضي الله عنه و كرم الله وجهه.

²⁶⁰ ب / ج + قد تحيرت.

²⁶¹ ج: في علم اسرار الميزان.

²⁶² ب / ج: به الا بكثرة.

²⁶³ ب / ج + و الامتحان.

²⁶⁴ ب / ج: طالعت.

²⁶⁵ ب / ج: علم.

²⁶⁶ ب / ج + لنا.

²⁶⁷ ب / ج: حتى.

²⁶⁸ ج: تحيرت.

²⁶⁹ ب: العقول.

²⁷⁰ ب / ج: ادراكها.

²⁷¹ ج: قدّس.

ثم وصلت بعد هذا الفتح²⁷³ إلى²⁷⁴ أسرار كنوز القوم²⁷⁵ المخزونة في دفائن²⁷⁶ الرموز و الإشارات. فأردت إظهار هذا السرّ الوحي²⁷⁷ الذي لم يشير²⁷⁸ إليه غير بليناس من الحكماء اليونان ابتغاءً لوجه الله تعالى حتى لا يتحير فيه الطالب المستحق من أبناء الزمان في كلّ وقت و آوان. و رتبته في هذا الكتاب المسمّى بالسرّ الرباني على مقدّمة و تسع مقالات و خاتمة²⁷⁹.

[ج 1 و] مقدّمة²⁸⁰

اعلم أنّ العلم المسمّى بالوحي²⁸¹ علم²⁸² متعلّق بالأجساد المعدنيّة. يعرف من اصول هذا العلم اقلاب عين هذه²⁸³ الأجساد²⁸⁴ إلى حدّ²⁸⁵ الكمال بسرّ الميزان²⁸⁶ من غير زمان.²⁸⁷ و حدّ²⁸⁸ الكمال في الأجساد المعدنيّة انقلابها²⁸⁹ إلى عين الفضة أو الذهب أو إلى جوهر²⁹⁰ يقلب الأجساد الناقصة إلى الفضة أو الذهب عند الإلقاء. و لذا²⁹¹ ينقسم علم الميزان إلى علم التراكيب و إلى²⁹² علم²⁹³ الأوزان. و موضوع هذا العلم الأجساد المعدنيّة و هي الذهب و الفضة و النحاس و الحديد و الخارصيني²⁹⁴ و الاسرب و الرصاص [ب2ر] و الزبيق الرجراج.

و أما الأجساد المنسحقة كالمغناطيس و المرقشيشا²⁹⁵ و المغنيسيا و الدهنج و اللازورد و الشانج العدسي و الفيروزج. فهي في حكم الأجساد المنطرقة لما يخرج عن كل واحد منها [ا 1 و] جسد ذائب منطرق بالإستنزال. و لا ريب أنّ التراكيب الميزانيّة انما يكون ألا من الأجساد المنطرقة بتدبيرهم الخاص و الأوزانية المسمّية بالميزان لا

²⁷² ب - تعالى.

²⁷³ ب - بعد هذا الفتح.

²⁷⁴ ب + إلى فتح.

²⁷⁵ ج - القوم / + المكتومة.

²⁷⁶ ب / ج: دفائن.

²⁷⁷ ب / ج + الخفي.

²⁷⁸ ب / ج: لم يشير.

²⁷⁹ ب / ج: و رتبته على مقدّمة و تسع مقالات و خاتمة و سمّيته بالسرّ الرباني في علم الميزاني.

²⁸⁰ ب: ثم شرعت في المقدمة.

²⁸¹ ب / ج + في علم.

²⁸² ب / ج + الميزان.

²⁸³ ب / ج - هذه.

²⁸⁴ ج + الناقصة.

²⁸⁵ ج: جسد (رتبة).

²⁸⁶ ج + متعلّق.

²⁸⁷ ب + و ان / ج + آوان.

²⁸⁸ ج: جدة.

²⁸⁹ ب / ج: انقلابها.

²⁹⁰ ب + الذي / ج + ثم.

²⁹¹ ب: لهذا.

²⁹² ب / ج - إلى.

²⁹³ ب - علم.

²⁹⁴ ب: الخارصيني / ج: الحارصني.

²⁹⁵ ب: المرقشيشا.

تكون ألا من الأجساد المنطرفة الغير المكلسة، لأنّ تكليسها مانع لاعتدال النيرين عند الإمتزاج و الإنطراق و لا مطلوب في الميزانية ألا هذا الإعتدال.²⁹⁶

و لهذا السر قال²⁹⁷ الحكماء إنّ الجسد المستنزل ان كان مكّلسا فصالح للتراكيب و ان كان منطرقا²⁹⁸ فصالح للميزان. و السر فيه ما قال الإمام جابر في السرّ المكتوم أنّ الأدوية الميتة صابغة كالحلقوس²⁹⁹ و³⁰⁰ الذهب المكّلس و المشتري المكّلس. فان كبريتيّة الجسد تبرز³⁰¹ إلى الظاهر بنار التكلّيس فيصبغ³⁰² الجسد بكبريته الصابغة كالكبريت الأحمر من الأكسير. و أما الجسد الحيّ فليس فيه صبغ زائد يؤثر في الآخر لكون جسدانيّته مانعة [ج 2 ر] للانبساط. و لهذا السرّ قال³⁰³ الحكماء صيّروا الاجساد لا اجساد³⁰⁴ لها و اشاروا به إلى تكليسهم³⁰⁵ الخاص. و لا تغفلوا³⁰⁶ عن هذا فإنه من أسرار الخواص. و البرهان على³⁰⁷ ذلك أنّ الحلقوس³⁰⁸ يحمر الاسرب، و الزنجار يصفرّ الفضّة، و النحاس المنطرق يمتزج بكلّ واحد منهما ولا يؤثر فيهما صبغ النحاس و ألا لكان الاسرب [ب 2 و] الممتزج بمثله من النحاس قائما على النار كالاسرب المحمّر بمثله من الحلقوس³⁰⁹ بشدّة النار و كذا الفضّة يبقى³¹⁰ اصفر³¹¹ بعد انفصال النحاس بالخلاص.³¹²

فإذا عرفت أنّ موضوع³¹³ علم³¹⁴ التراكيب الميزانية الاجساد المكلسة بالتدبير، و موضوع³¹⁵ علم³¹⁶ الاوزانية المسمّية بالميزان الاجساد³¹⁷ المنطرفة القابلة للامتزاج، فاعلم أنّ الاسرار الميزانية في الاجساد الناقصة القابلة للإنحلال فإنّ بعضها في حكم الزبيق و بعضها في حكم الكبريت. فيمكن ان يتولد منهما في معدن نار الحكمة جسد الفضّة أو الذهب أو جوهر الأكسير كما يتولّد هذه الجواهر الثلاثة في معدنها من الزبيق و الكبريت. ألا³¹⁸ ان³¹⁹

²⁹⁶ ب / ج: و لا ريب أنّ التراكيب الميزانية أتما تكون من الاجساد المنطرفة الغير المكلسة لان تكليسها مانعة لاعتدال الجزين بالاستنزال و الانطراق و ما (ج: لا) مطلوب في الميزانية الا هذا الاعتدال.

²⁹⁷ ب: قالت.

²⁹⁸ ب / ج: – فصالح للتراكيب و ان كان منطرقا.

²⁹⁹ ب: كالحرقوص / ج: كالخلقوص.

³⁰⁰ ب / ج: + هو.

³⁰¹ ب / ج: + الصبغ من الباطن.

³⁰² ب: و تصبغ / ج: و يصبغ.

³⁰³ ب / ج: قالت.

³⁰⁴ ب: جَسَادَ / ج: جسامًا.

³⁰⁵ ب / ج: تكليس.

³⁰⁶ ب: فلا تغفل / ج: و لا تغفل.

³⁰⁷ ج: عن.

³⁰⁸ ب: الحرقوص / ج: كالخلقوص.

³⁰⁹ ب: الحرقوص / ج: الخلقوص.

³¹⁰ ب: تبقى.

³¹¹ ب: مصفرة / ج: مصفرا.

³¹² ب + و الله اعلم بالصواب و إليه المرجع و المآب.

³¹³ ب / ج: موضع.

³¹⁴ ب / ج: – علم.

³¹⁵ ب / ج: موضع.

³¹⁶ ب / ج: – علم.

³¹⁷ ب: للأجساد.

³¹⁸ ب – الا.

³¹⁹ ب + و أنّ.

طريق الابدع ان يتولد هذه الجواهر الثلاثة³²⁰ من الغباط. و الطريق الاقرب تولدها³²¹ من الاجساد المطهرة بالتطهير التام.

و أما الشمس و القمر فهما جسدان كاملان معتدلان في المزاج³²² و مراتبهما بين الاجساد كمراتب القطبين النيرين في كواكب الافلاك. ولهذا السر³²³ انهما³²⁴ لا يدخلان في عالم الموازين الا لسرّ التكوين و الرونق [ا 2 ر] و الصفاء.

و الصفاء و هما كالخميرة في استحالة الاجساد الميزانية إلى أحد النيرين في كمال الاعتدال. الا أنّ الفضّة ناقصة عن رتبة الذهب و اكسير البياض.³²⁵ و الذهب [ب 3 ر] ناقص عن رتبة اكسير الحمرة في الصبغ.³²⁶ و أما الأقرب في الصبغ [ج 2 و] الزبيق الرجراج و النحاس و الرصاص و هذه الثلاثة في مرتبة الاكسير بين الأجساد. و أما الاسرب³²⁷ في حكم الذهب بالثقل و الرزانة، و الحديد في حكم الفضّة بالقيام على الروباس،³²⁸ و الخارصيني³²⁹ في حكم الزرنخ المرصص. و لذا³³⁰ يذيب الحديد كالرصاص. و أما الروح التوتيا فزبيق معقود³³¹ على الاكسيريّة و لذا³³² يبيض النحاس³³³ و يصفره³³⁴ كالذهب و يقلبه إلى كيان الذهب. و لذا لا تحرقه³³⁵ الكبريت³³⁶ في السبك النيران³³⁷. و لا تغفلوا³³⁸ عن صبغ التوتيا فإنه اساس في علم الميزان. لأنّ صبغ الذهب الذي بين الصفرة و الخضرة المائلة إلى الحمرة إنّما يوجد في التوتيا المدبّرة. و من اقتدر على إثباتها فقد ملك ملكا عظيما.³³⁹

المقالة الأولى في الميزان المتعلق بالاسرب

قال بليناس³⁴⁰ في³⁴¹ سرّ الخليقة أنّ الابار أول الأجساد التي تولدت من الزبيق، و انما تغيرت هذه الأجساد في موضعها³⁴² بقدر البقاع و الأماكن و بقدر إختلاف الطبائع في نشوها و إنما ابتدأت الأجساد في أول نشوها لتكوين

³²⁰ ب - الثلاثة.

³²¹ ب / ج: يتولد.

³²² ج: المزاج.

³²³ ج + يعني.

³²⁴ ج + الشمس و القمر.

³²⁵ ج - و اكسير البياض.

³²⁶ ب / ج + التام.

³²⁷ ب + فائه.

³²⁸ ب / ج: الروباس.

³²⁹ ب: الخارصيني.

³³⁰ ب: لهذا.

³³¹ ب / ج + في معدنه.

³³² ب: لهذا.

³³³ ب / ج + قمرًا.

³³⁴ ج: تصفره.

³³⁵ ب / ج: يحترق.

³³⁶ ب + بالكبريت.

³³⁷ ب: في نيران السبك / ج: في سبك النيران.

³³⁸ ب: فلا تغفل / ج: و لا تغفل.

³³⁹ ب + و الله اعلم بالصواب.

³⁴⁰ ب / ج + الحكيم.

³⁴¹ ب / ج + في بيان.

ذهبا.³⁴³ و لكن عرضت فيها الأعراض من بعدها استمرّ فيها الجرم على الذهبيّة. فلمّا عرضت فيها الأعراض قلبت لونه و ريحه لا جرمه. فجرم الأجساد ذهب³⁴⁴ و جوهرها [ب 3 و] مثل جوهره ألا أنّها اختلفت³⁴⁵ بالأعراض التي عرضت لها. فاعتدتها عن الذهبيّة بالألوان و الطعوم و الأرواح³⁴⁶ لا بالجواهر.

و الظاهر من كلام هذا الحكيم الفاضل³⁴⁷ أنّ في كلّ جسد جوهرًا ذهبيًّا كجواهر الذهب. و هذا الجوهر جزء ذهبيّ معتدل المزاج.³⁴⁸ و هذا الجوهر جرم لطيف نورانيّ كالروح³⁴⁹ في الأجساد المختلطة بالأعراض الغريبة. و هذا الجرم النوراني كالروح السّارية³⁵⁰ في قطار الجسد الكثيف. و هذا الجرم الذهبي [ج 3 ر] ليس بذهب بل مثل جوهر الذهب في الاعتدال الذهبيّ. و هو حار رطب قريب إلى الاعتدال. و هذا الجرم النوراني يسمّى روح الجسد و³⁵¹ باطنه³⁵² كما يسمّى الجسد الكثيف جرم الجسد و ظاهره³⁵³.

[ا 2 و] و قد اشار بليناس إلى ما ذكرنا بقوله أنّ الابار أنّما ابتداء في أوّل نشوه لكثرة الحرارة و اليبس.³⁵⁴ و ذلك أنّ الزيتق الذي كان في معدنه كان³⁵⁵ شدة³⁵⁶ الطباخ فاجن جوفه كبريتا كثيرا³⁵⁷ فلمّا افطرط الكبريت و طال عليه الطباخ استعلّى على اليبس فحصر رطوبته و انقطعت عنه مادّة حرّ الطباخ فلم يستمر³⁵⁸ إلى حرّه³⁵⁹ من حرّ الطباخ³⁶⁰ فصار ظاهره باردًا يابسًا و هو جرمه و باطنه حارًا يابسًا³⁶¹ و هو روحه و انما صار ليّنًا في الاذابة لكثرة لين روحه. و قد اراد هذا³⁶² الفاضل بالجرم الجسد [ب 4 ر] الظاهر الكثيف و اراد بالروح الجوهر الذهبيّ الساري في اقطار الجسد الظاهري.³⁶³ و هذا الجوهر النوراني اذ اخلص عن ادران الجسد الاسربي³⁶⁴ بالمياه

³⁴² ب / ج: مواضعها.

³⁴³ ب / ج: و انما تغيرت هذه الأجساد في مواضعها بقدر البقاع و الأماكن و بقدر إختلاف الطبائع في نشوها لتكون ذهبا.

³⁴⁴ ب / ج: و لكن عرضت فيها الأعراض قلبت لونه و ريحه لا جرمه فجرم الاجساد ذهبًا.

³⁴⁵ ب / ج: اختلفت.

³⁴⁶ ج: الأزواج.

³⁴⁷ ج + بالالوان و الطعوم قال.

³⁴⁸ ج: المزاج.

³⁴⁹ ج + السائرة.

³⁵⁰ ج: السائرة.

³⁵¹ ب / ج - و.

³⁵² ب / ج: الباطنة.

³⁵³ ب / ج: الظاهر.

³⁵⁴ ب / ج: اليبوسة.

³⁵⁵ ب / ج - كان.

³⁵⁶ ب / ج: بشدة.

³⁵⁷ ب / ج: كثيرة.

³⁵⁸ ب: يستمد.

³⁵⁹ ب / ج: حر.

³⁶⁰ ب / ج + فبرد.

³⁶¹ ب / ج: ليّنًا.

³⁶² ج - هذا.

³⁶³ ب / ج: الظاهر.

³⁶⁴ ج: جسد الاسرب.

المطهرة يسمّى بالاسرب الطاهر النقي. و إذا انحلّ بالماء الحلال رجع³⁶⁵ إلى الروحانية و لا يبقى فيه أثر الجسدانيّة أصلاً فيسمّى بالماء الالهي و هو لبن العذراء الجواني في عرف الحكماء.

و طريق الأقرب في تطهير الاسرب تكليسه بالمياه الحادّة الحلالّة أو بالاملاح المدبّرة ثمّ استنزال³⁶⁶ المكلس بالزيت و النظرون. و لا بد من تكرير العمل حتى يستنزل من المدبّر فرخة بيضاء كالفضة في الرونق و الصفاء في غاية الرزانة. و هذا الاسرب الطاهر ظاهره ابيض و باطنه احمر كالفضة الخالصة الخارجة عن المعدن الذهب.³⁶⁷ فإنّ هذه الفضة ذهب نيّ و في باطنها ذهب خالص [ج 3 و] كامل العيار.³⁶⁸ و لهذا السرّ أنّ الاسرب الطاهر النقي يرى في المحك اسود في غاية السواد³⁶⁹. و هذا الاسرب³⁷⁰ بالجسد³⁷¹ الظاهري³⁷² فضّة بالقوة. و بالروح³⁷³ الباطني ذهب كامل بالقوة. و لكن روحانيّة الاسرب غالبية على جسدانيّته و لهذا ثقله في ثقل الذهب و اقرب إلى الذهبيّة من سائر الأجساد.

و لا شك أنّ باطن الاسرب احسن من الذهب المعدني من وجوه:

أحدهما: أنّ الاسرب زبيق معقود بنوع من الجمود فيمكن انحلاله [ب 4 و] بنوع من الحرارة فيصير بادني تدبير زبيقا رجراجا. و هو أحد أركان الحجر. و لا يمكن هذا في الذهب الخالص لكمال نضجه و انعقاده على الذهبيّة بالمزاج³⁷⁴ التام.

و ثانيها: أنّ في³⁷⁵ باطن الاسرب نوع من الكبريت الاحمر ينعقد به الزبيق على الاكسيريّة كما يدلّ عليه عقد³⁷⁶ الروائح³⁷⁷ بالاسرب³⁷⁸ الغبيط. و هذه الخاصيّة لا توجد في الذهب³⁷⁹ [ا 3 ر] قبل القاء الاكسير.

و ثالثها: أنّ صبغ الاسرب الطاهر أكثر من مقدار جسده³⁸⁰ لما³⁸¹ في باطنه صبغ³⁸² زائد³⁸³ و لذا يحمرّ بالنار فيصير اسرنجاً احمرّاً و هذا لا يوجد في ذهب العامّة.

³⁶⁵ ب: رجّعه.

³⁶⁶ ب: استنزل.

³⁶⁷ ب / ج: الذهبي.

³⁶⁸ ب: فإنّ هذه الفضة ظاهره ابيض و باطنه ذهب نيّ كامل العيار / ج: فان هذه الفضة ظاهرها فضة و باطنها ذهب نيّ كامل العيار.

³⁶⁹ ب / ج: و لهذا السرّ أنّ الاسرب الطاهر النقي النورانيّة لكّته في المحك اسود في غاية السواد.

³⁷⁰ ب / ج - الاسرب.

³⁷¹ ب / ج: الجسد.

³⁷² ب / ج: الطاهر.

³⁷³ ب / ج: و الروح.

³⁷⁴ ج: بالمزاج.

³⁷⁵ ب - في.

³⁷⁶ ب: عقده.

³⁷⁷ ب: بالروائح.

³⁷⁸ ب: الاسرب.

³⁷⁹ ب / ج + العامّة.

³⁸⁰ ب: الجسد.

³⁸¹ ب: كما.

³⁸² ب / ج: صبغاً.

و رابعها: أنّ في باطن الاسرب كبريت³⁸⁴ يظهر هذا³⁸⁵ الكبريت عند الذوب بحرّ النار. فيزيد³⁸⁶ كلما يلاقيه من الأحجار و الأجساد بشدّة حرارة كبريته. و لذا³⁸⁷ في حكم الكبريت بين الأجساد و هذا لا يوجد في ذهب العامّة أصلا.

و خامسها: أنّ الاسرب يقبل الاصباغ³⁸⁸ أكثر من الذهب³⁸⁹ لما³⁹⁰ في باطنه³⁹¹ صبغ³⁹² كامن. و لذا³⁹³ يحمرّ الاسرب بالزاج و لا يحمرّ به الذهب³⁹⁴ أصلا.

و الطريق الاقرب في استنباط الروح من جسد³⁹⁵ الاسرب³⁹⁶ تكليسه أولاً بمقدار سدسه من الزبيق العامّة. فإنّ الزبيق [ج 4 ر] عند³⁹⁷ العامّة³⁹⁸ بالاسرب³⁹⁹ يغوص في جسده و يسرى في اقطاره و يمتزج بروحه. فيرخى جرم الاسرب بما في الزبيق من الرطوبة المائيّة. ثمّ يجمد⁴⁰⁰ الزبيق بما⁴⁰¹ في الاسرب من الكبريت [ب 5 ر] المتجمّد.⁴⁰² و لذا ينسحق في غاية النعومة و يذوب باسير النار. ثمّ يكلس هذا الاسرب المكلس باحد الاملاح المدبّرة.⁴⁰³ ثمّ يوضع في آلة التصعيد و يُصعدّ مرارا و تردّ الاعلى على الاسفل في كلّ تصعيد بالسحق التام. و علامة النهاية في هذا التدبير ان⁴⁰⁴ يصعد المدبّر أحمرّا كالسيلقون. ثمّ يوضع المصعد في نداء البخار حتى ينحل ما فيه من الملحّة الصاعدة بشدّة النار⁴⁰⁵، ثمّ يقطر الملح⁴⁰⁶ المحلول بالمناخل و يؤخذ الاسرب المصعدّ مع الزبيق. فيُجعل في آلة التشميع بعد سحقهما⁴⁰⁷ بقدر عشرهما من الملح الحلال، و هو الملح المدبّر الحار⁴⁰⁸ الذي يجعل

383 ب / ج: زائداً.

384 ب / ج + لأنه.

385 ب / ج - هذا.

386 ب / ج: فيذيب.

387 ب: و هذا.

388 ب / ج: الصبغ.

389 ب / ج + العامّة.

390 ب / ج: كما.

391 ب - باطنه.

392 ب: صبغه.

393 ب: كذا.

394 ب / ج + العامّة.

395 ب: الجسد.

396 ب - الاسرب.

397 ب / ج - عند.

398 ب: العامّة / ج - العامّة.

399 ج - بالاسرب (موجود و لكن محذوف).

400 ب / ج: يجمّده.

401 ب / ج: كما.

402 ج: المتجمّد.

403 شرح: و هو ملح القلي.

404 ب / ج - ان.

405 ب - النار.

406 ب - الملح.

407 ب: سحقها.

408 ب: الحاد.

الاجساد قابلة الانحلال بايسر النار زيقا رجراجا. ثم يوضع الآلة مع المدبر على النار المعتدلة حتى يشمع⁴⁰⁹ و يصير ماء رائقا كالشمع المذاب. ثم يخرج عن⁴¹⁰ النار و تترك⁴¹¹ حتى تبرد⁴¹² و يجمد⁴¹³. ثم يؤخذ هذا المشمع و يسحق و يوضع في آلة الحل حتى تنحل⁴¹⁴ اللطيف الروحاني و ينفصل عنه⁴¹⁵ الكثيف الجسداني. ثم يؤخذ⁴¹⁶ المحلول و يحفظ و يذاب الكثيف بالبورق⁴¹⁷ مرارا كثيرة حتى يصير جسدا حيا في غاية الصفاء. و هذا الجسد ذهب روحاني⁴¹⁸ زيق جسداني⁴¹⁹ كبريت نوراني⁴²⁰ اسرب في المنظر⁴²¹ روح⁴²² في المخبر و هذا الجسد خمير الخمير في التراكيب الاسريبة.

و قد اشار⁴²³ خالد بقوله "و من شمس⁴²⁴ قسم الاناث⁴²⁵ فريضة" [ب 5 و] و قد اشار [ا 3 و] "بالكيوان العالي" إلى الاسرب المحلول. و قد أشار هذا الأمير⁴²⁶ بالبدر المنير إلى النفس [ج 4 و] الجامعة بين الروح و الجسد. و هذا البدر⁴²⁷ الصيغ الكامن في الاسرب و هو الكبريت⁴²⁸ المستخرج عن توبال الاسرب بعد التطهير التام. و هذا الكبريت ظاهره أبيض و باطنه أحمر فرفرى. و قد أشار إليه المراكشي بحرق اللجين، حيث قال "فخذ جزء من الذهب المصفى و مثليه بحرق اللجين،⁴²⁹ و مثل الكل اسربك المصفى بملح القلى من كدر و شين." و انما قال اسربك لان الاسرب المحلول⁴³⁰ المدبر الماهر⁴³¹ و لا يوجد عند غيره أصلا. و هذا الاسرب المصفى هو المشار إليه بروح الصمغتين في عرف الحكماء و هو لبن العذرا الجواني. و قال هذا الفاضل في تفسير كلام الامير الخالد المراد بالبدر المنير الذهب الفرير.⁴³²

⁴⁰⁹ ب: تشمع.

⁴¹⁰ ج: على.

⁴¹¹ ب / ج: يترك.

⁴¹² ب / ج: يبرد.

⁴¹³ ج: يتجمد.

⁴¹⁴ ب / ج: ينحل.

⁴¹⁵ ج: عليه.

⁴¹⁶ ب: يوضع.

⁴¹⁷ ب / ج: البوارق.

⁴¹⁸ ج: روحانيًا / ب / ج + و.

⁴¹⁹ ج: جسدانيًا / ب / ج + و.

⁴²⁰ ج: نورانيًا.

⁴²¹ ب / ج + و.

⁴²² ج: روخا.

⁴²³ ب / ج + إليه الأمير.

⁴²⁴ ج: الشمس.

⁴²⁵ ج: الاناس.

⁴²⁶ ب - الامير.

⁴²⁷ ج + المنير.

⁴²⁸ ب / ج + المبيض.

⁴²⁹ ب / ج: من الحرق اللجين.

⁴³⁰ ب / ج + هو الاسرب.

⁴³¹ ب / ج: الطاهر.

⁴³² ب / ج: الفرير.

و قد اشار⁴³³ هرمس المثلث بالحكمة بالاحمر الناقص و اراد به الصبغ و هو الكبريت الاحمر. و هذا الكبريت الاسرب المحمر بخلاصة الزاج في معدن الحكمة الالهية. و تدبير هذا الصبغ كالتدبير المذكور في الاسرب المحلول. ألا انّ الصبغ يكلس بالنار وحده ثم يكلس بالاملاح ثم يحلّ بالماء الحلال. و التركيب الأول من⁴³⁴ هذه الثلاثة ان يؤخذ⁴³⁵ من الجسد و جزئين من الصبغ و ثلاثة [ب 6 ر] أجزاء من⁴³⁶ الروح المحلول. و لا يمكن انحلال هذه الأجزاء و امتزاجها بالمزاج التام بدون الملح المدبر المحلول. و هذا الملح يشمّع هذه الأشياء و يحلّلها بأدنى حرارة حتى يصير المجموع بعد الانعقاد جوهرًا واحدًا جسديًا. و يفصل بالطبع⁴³⁷ عن الملح المحلول. [ج 5 ر] و لا بدّ بعد هذا الانعقاد ان لا يبقى في الجوهر أثر من⁴³⁸ الملح المدبر. ثم يشمّع بثلاثة أجزاء من الروح المحلول في ثلاث دفعات. و لا بد ان يزيد في كل تسقية وزن الجوهر⁴³⁹ الا⁴⁴⁰ في الثالث مقدار السدس. و يصير الجوهر بعد الثالث احمرًا فرفيريًا.⁴⁴¹ ثم يلقى جزء منه خمسة أجزاء من الذهب ثم يلقى جزء منه على القمر المرزّن مقدار بحسب قوة الاكسير، فيصير القمر ذهبًا كاملاً قائماً⁴⁴² على الخلاص.⁴⁴³ و أمّا التركيب القمري من الاسرب⁴⁴⁴ فجزء من الجسد و جزء من الروح و ثلاثة أجزاء من الاسرب المحلول. ثم يلقى بعد التشميع واحد منه على خمسة من⁴⁴⁵ المدبر و يلقى واحد منه على النحاس المنقى بحسب قوة الاكسير.

و (ا 4 ر) لا تغفل انّ الجزء الواحد⁴⁴⁶ من الروح النفساني صبغ البياض⁴⁴⁷ و الجزئين منها صبغ الحمرة في التراكيب. و أمّا الاوزان الاسريّة في الحمرة ان يؤخذ ثلاثة أجزاء من الاسرب المحمر و جزء من الشمس و جزئين من القمر و يذاب هذه الثلاثة بالبورق يخرج جسداً احمرًا ذهبيًا. ثم يذاب هذا الجسد بمثله من القمر المرزّن يصير [ب 6 و] المجموع ذهبًا كامل العيار. و السر في هذا الميزان⁴⁴⁸ تحمير الاسرب بالزاج المحمر حتى يكون احمرًا في غاية اللين كالنحاس. و لو كان هذا التركيب⁴⁴⁹ من الاسرب المحمر⁴⁵⁰ المكلس مع النيزين المكلسين على الوزن المذكور يخرج منه جوهر احمر في غاية الحمرة. يلقى واحد منه على عشرة من القمر المرزّن يخرج الجميع⁴⁵¹

⁴³³ ب / ج + إليه الحكيم.

⁴³⁴ ب / ج + تدبير.

⁴³⁵ ب / ج + جزء.

⁴³⁶ ب / ج + الملح المدبر يعني.

⁴³⁷ ب / ج: بالصبغ.

⁴³⁸ ب - من.

⁴³⁹ ج + فيكون.

⁴⁴⁰ ج - الا.

⁴⁴¹ ب: و لا بد ان يزيد في كل تسقية وزن الجوهر في الثالث احمر فرفير.

⁴⁴² ب - قائماً.

⁴⁴³ ج: الخلاصة.

⁴⁴⁴ ب / ج + فخذ.

⁴⁴⁵ ب / ج + القمر المرزّن.

⁴⁴⁶ ب / ج: جزء واحد.

⁴⁴⁷ ج + للبياض.

⁴⁴⁸ ب + ان يكون.

⁴⁴⁹ ب: هذه التراكيب.

⁴⁵⁰ ج: المتحمر.

⁴⁵¹ ب / ج: المجموع.

ذهباً كاملاً قائماً على الخلاص. و من اقدر⁴⁵² على تحمير الاسرب بالزجاج المدبر في عشر مرّات و لا بدّ ان يكون⁴⁵³ في المرتبة العاشرة اسوداً في [ج 5 و] غاية السواد اذ⁴⁵⁴ مكلسا كالزجاج فقد وصل إلى الاكسير الذهبي بدون التركيب. فانّ الدرهم⁴⁵⁵ منه يقلب عشرين مثقالاً من القمر المرّزن ذهباً خالصاً قائماً على الخلاص. و قد اشار إليه⁴⁵⁶ القوم بتحمير الذهب و ليس من شأن الذهب قبول الاصباغ. و قد اشار القدماء إلى⁴⁵⁷ ذكرنا بما⁴⁵⁸ قال سيّدنا موسى عليه السلام خذ الحجر المسمّى بالنسّطريس و العشرة الانواع التي ذكرها الحكيم زيسموس. و اعلم انّ الصمغة هي التي تجمد الكبريت و قد شهد⁴⁵⁹ جميع الحكماء على مثل ذلك فقالت⁴⁶⁰ ان ماء الكبريت لا يجمد⁴⁶¹ ابدا الا في تلك الصمغة و اجعلها⁴⁶² خمير الذهب الذي هو الصدا قد اختلط بالصمغة الى ان ينعد⁴⁶³ و يتحد⁴⁶⁴ فانك تجده ذهباً اطبخه إلى تجده فرفيراً. و المراد بالنسّطريس [ب 7 ر] الجسد الروحاني و المراد بالعشرة الانواع الاصباغ الداخلة في الجسد الروحاني. و ليس هذا الا تحمير الجسد بالاصباغ بدون الماء الالهي⁴⁶⁵ و هي الروح المحلول. و انما كشفت هذا السر المكتوم ابتغاء لوجه الله تعالى فاكتم ذلك و ادعو⁴⁶⁶ لمن باح لك بهذا السر المصون الذي لم يصرح به احد من الفضلاء⁴⁶⁷ إلى الآن.

و أما الطريق الابعد في التراكيب الاسريّة فان يؤخذ لبن العذراء من المرتك المبيّض المدبر بملح القلي و يضاف إليه العبد المصعد المحمر من خلاصة الزجاج المحمر و يضاف إليه جزء من الاسرب [ا 4 و] المكلس المحمر بالزجاج الابيض فيدبر هذا المكلس بالعبد المحلول بالملح الحاد و لبن العذراء حتى ينحلّ المجموع بالانحلال التام.⁴⁶⁸ و يصير جسدا لطيفا نورانيا مائلا إلى السواد. و ان دبّرت هذا الجوهر [ج 6 ر] باللبن وحده يصير جوهرًا للبياض و ان دبّرت هذا الجوهر باللبن المحلول فيه جزء من العبد المحمّر يصير جوهرًا للحمرة. ألا ان كلّ⁴⁶⁹ منهما يقلب

⁴⁵² ب / ج: اقتدر.

⁴⁵³ ب: يجي.

⁴⁵⁴ ب / ج: و مكلسا.

⁴⁵⁵ ب / ج: درهماً.

⁴⁵⁶ ب / ج - إليه.

⁴⁵⁷ ب / ج + ما.

⁴⁵⁸ ب / ج: كما.

⁴⁵⁹ ب / ج: شبيهه.

⁴⁶⁰ ب / ج + مارية.

⁴⁶¹ ج: يتجمد.

⁴⁶² ب: جعلها.

⁴⁶³ ب: يعقد.

⁴⁶⁴ ب: ينجمد / ج: يتجمد.

⁴⁶⁵ ب - الالهي.

⁴⁶⁶ ب: و ادع.

⁴⁶⁷ ب / ج + الزمان و حكماء قدماء الدوران.

⁴⁶⁸ ب: و أما الطريق الابعد في التراكيب الاسريّة ان يؤخذ لبن العذراء من المرتك المبيّض المدبر بملح القلي و يضاف إليه العبد المصعد المحمر من الاسرب المكلس يعني من خلاصة الزجاج المحمر و يضاف إليه جزء العبد المصعد بالزجاج الابيض فيدبر هذا المكلس بالعبد المحلول بالملح الحاد و لبن العذراء حتى ينحلّ المحمول بالانحلال التام. / ج: و أما الطريق الابعد في التراكيب الاسريّة ان يؤخذ لبن العذراء من المرتك المبيّض المدبر بملح القلي و يضاف إليه جزء من العبد المصعد المحمر و جزء من الاسرب المكلس المحمر بالزجاج و لبن العذراء حتى ينحلّ المجموع بالانحلال التام.

⁴⁶⁹ ب: كلّ.

قليلا من اعيان الاجساد الناقصة لكون هذه المدبرة من الجواهر الغبيطة⁴⁷⁰ البعيدة عن بسائطها الاولى. و لهذا يسمى هذا التدبير بالتدبير⁴⁷¹ الابعد في عرف القوم.⁴⁷²

و اما⁴⁷³ الاوزان الاسريّة من الطريق الابعد⁴⁷⁴ فان يوخذ ثلاثة اجزاء من الجسد⁴⁷⁵ الاحمر الخالص الخارج عن الاسرب الغبيط [ب 7 و] المكلس بالزجاج و جزء من الذهب و جزءان⁴⁷⁶ من القمر، و يذاب هذه الثلاثة بالزجاج⁴⁷⁷ المدبر المسحوق. يخرج جسدا احمر مقداره⁴⁷⁸ سبعة دراهم و الزائد من اوزان الاجساد خلاصة الزجاج⁴⁷⁹ المدبر⁴⁸⁰ و هي في حكم الحديد المذاب. و اذا علّق هذه السبعة بتعليق دار الضرب يخرج اربعة دراهم ذهبيا كامل العيار. و هذا عمل المرجوشى الاعمى رحمة الله تعالى عليه و على⁴⁸¹ استاده و قد اظهر عند الطالبين و لكن كتم تدبير الزجاج⁴⁸² في غاية الكتمان. و قد وصلنّ إليه بعد وصول التدبير إلينا احد تلاميذه بطول التجارب في الشهور و السنين⁴⁸³ و الايام. و اشكر ربّك الذي اظهر هذه الثمرة المباركة من شجرة اقلام الفضلاء من ذوى العرفان. و قد قالوا انّ اولاد الاسرب كنوز الحكمة الالهية⁴⁸⁴ دخل فيها فقد امن من الفقر و⁴⁸⁵ الغنا لما فيها⁴⁸⁶ الخزائن المملوءة بجواهر الغناء. ذلك فضل الله تعالى يؤتيه من يشاء، و يهديك الى صراط مستقيم.⁴⁸⁷

المقالة الثانية في ميزان المتعلق بالرصااص القلعي

قال [ج 6 و] الاستاد جابر بن حيان⁴⁸⁸ و عليه الرحمة و الرضوان⁴⁸⁹ انّ القلعي في طبعه⁴⁹⁰ حاررطب يجري مجري الذهب لولا زيادة رطوبة فيه و نقصان حرارة من مقدار حرارة الذهب. [ب 8 ر] و قد اشار هذا الامام بهذا

⁴⁷⁰ ب / ج + البسيطة.

⁴⁷¹ ب / ج: بالطريق.

⁴⁷² ب / ج: الحكماء.

⁴⁷³ ب + الطريق الاقرب من.

⁴⁷⁴ ب - من الطريق الابعد.

⁴⁷⁵ ب + الطاهر.

⁴⁷⁶ ب: جزئين.

⁴⁷⁷ ب / ج: بالزجاج.

⁴⁷⁸ ب / ج: بمقدار.

⁴⁷⁹ ب / ج: الزجاج.

⁴⁸⁰ ب / ج - المدبر.

⁴⁸¹ ب / ج - رحمة الله تعالى عليه و على.

⁴⁸² ب / ج: الزجاج.

⁴⁸³ ب / ج + و الأوان.

⁴⁸⁴ ب / ج + و من.

⁴⁸⁵ ب / ج + وصل.

⁴⁸⁶ ب / ج + من.

⁴⁸⁷ ب + بفضلته العميم.

⁴⁸⁸ ب / ج + الصوفي.

⁴⁸⁹ ب / ج: الغفران.

⁴⁹⁰ ب / ج: ان طبيعة القلعي.

القول ان باطن المشتري في طبع الذهب و انقص في الذهبية من الذهب بزيادة الرطوبة و نقصان الحرارة. ولذا اذا استنبط روح المشتري [ا 5 ر] بالتدبير لا يكون⁴⁹¹ بالفعل بل بالقوة.

و قال هذا الامام في كتاب السبعين انّ القلعي بارد رطب و انّ ظاهره رصاص و باطنه حديد. و قد اشار بهذا القول إلى ما قال الحكيم بليناس في سر الخليقة انّ الأنك جوهر معتدل إلى العذوبة و الحلاوة و الصفاء و الخفة⁴⁹² رطوبته كثيرة. فلذلك له صرير لأنّ صريره في رطوبته و ننته في سواده مع ييسه و ييسه مع برودته و برودته مع روحه لا مع جسده و هو نقي الجسد. فلذلك كرمت طبيعته لانه يرجع إلى اصله الذي ابتداء له باهون التدبير لمن عرفه و هو ادقّ كياناً و اصفى جوهرًا من الآبار. و لذا ارتفع عن كيان الحديد الذي هو من قسم المريخ و سفّل عن الآبار الذي هو من قسم زحل فصار وسطا بين ييس الآبار و حرّ الحديد. و الظاهر من هذا الكلام انّ في القلعي الذهبية و هي روحانية القلعي و بحديدية⁴⁹³ و هي جسمانية القلعي و الجسدانية و هي الرصاصية الظاهرة. و لهذا السر انّ الجسد القلعي اذا كان مطهرا عن اعراضه الظاهرية يكون هذا الجسد الطاهر الرصاص الطاهر النقي. و اذا حصل فيه لطافة [ج 7 ر] و بياض [ب 8 و] بعد الانحلال بالادوية المبيضة فصار جسما لطيفا مانلا في الرطوبة و البرودة إلى الاعتدال الفضي و هذا الاعتدال مماثل الاعتدال الحديد الطاهر الابيض المذاب. و لذا جزء منه و جزءان و ثلث من الحديد المبيض يصير ان جسدا واحدا قمرًا قائما على الخلاص.

فلذلك قال الشيخ الامام جابر⁴⁹⁴ و باطنه حديد. و قد اشار الفاضل بليناس إلى الفرق الدقيق بقوله و هو ادقّ كيانا و اصفى جوهرًا من الآبار و لذا ارتفع عن كيان الحديد الذي هو من قسم المريخ. و ذلك انّ كيان الجسد⁴⁹⁵ جسمانيته الكامنة في جسدانيته المختلطة بالاشياء الغريبة و رقة⁴⁹⁶ هذا الكيان لطافته و هي عبارة القوام⁴⁹⁷ الكائنة بكثرة الرطوبة. فيلزم بالضرورة ان يكون⁴⁹⁸ القلعي ألطف من كيان الحديد المائل إلى اليبس في المزاج. و قد اشار هذا الفاضل بقوله و اصفى جوهرًا من الآبار إلى روحانية الرصاص. فانّ الصفاء في الجوهر انما يكون لانحلال الكبريتية اللطيفة في المائية الكثيرة و انعقادها باليبس التام. فيكون اسفل عن رتبة [ا 5 و] روحانية الاسرب لخروجها باليبس عن الاعتدال. و لذا قال استاد المتأخرين جابر بن حيان⁴⁹⁹ في الكتاب التاسع من جملة السبعين انّ القلعي مختلف فيه فانّ بعضهم قالوا انه حار رطب و بعضهم قالوا انه بارد رطب. و رجّح القول الأوّل. [ب 9 ر] و قد اشار إلى نقصانه عن رتبة الذهبية انه بارد رطب و اشار إلى تمامه بالتدابير بقوله و رجّح القول الأوّل⁵⁰⁰ [ج 7 و] فانّ الترجيح بلا مرجّح امر محال و هذا المرجح تدبير روحانية الرصاص بالاشياء المحمرة. فانه لا يمكن ان

491 ب / ج + ذهبًا.

492 ب: الحقته / ج + لكن.

493 ب / ج: الحديدية.

494 ب / ج + عليه الرحمة.

495 ب / ج: الحديد.

496 ب / ج: دقة.

497 ب: القوم + عن دقة / ج: عن دقة القوم..

498 ب / ج + كيان.

499 ب / ج + الصوفي.

500 ب / ج + فلزم الترجيح بلا مرجح.

يصل⁵⁰¹ الرصاص إلى الذهبيّة⁵⁰² بدون العلاج. و قد اشار إليه الامام جابر في نهاية الادب أنّه ان ادخل عليه الادوية المبيضة⁵⁰³ ابيض. و ان ادخل عليه الادوية المحمرة⁵⁰⁴ احمر. لكن ابطاء⁵⁰⁵ من البياض و ذلك لأنّه يكاد ان يكون معتدلا بين الذهب و الفضة بالقوة⁵⁰⁶ و اخراجهما عن⁵⁰⁷ القوة إلى الفعل بعلاج البياض و الحمر. و اشار إلى لزوم الاعتقاد لما ذكر بقوله و القول فيه قريب رمز إلى التدبير القريب المسهل⁵⁰⁸ المرام.

و الطريق الاقرب في تطهير الرصاص ان يكلس بملح القلى في النار المعتدلة ثم يغسل بالماء العذب ثم يذاب بالزيت و النطرون. ثم يعمل كذا⁵⁰⁹ حتى يصير الرصاص طاهرا من جميع الاوساخ. ثم يكلس الاملاح⁵¹⁰ الدهنيّة⁵¹¹ و يكلس⁵¹² بها الرصاص الطاهر⁵¹³ في اتون الحكمة في قدرة فخار⁵¹⁴ ثم يستنزل في آلة الاستنزال فأنه يخرج ابيضا كالفضة البيضاء⁵¹⁵ و الا⁵¹⁶ يعاد التدبير حتى يكون ابيضا كالثلج و⁵¹⁷ العاج. و الرصاص في هذه المرتبة [ب 9 و] يسمى بالحديد المبيض التام. و هذا الجسد الابيض مماثل للفضة⁵¹⁸ الخالصة في النقاء و ازيد منها في الجسمانيّة اللطيفة. و لذا يمتزج الفضة⁵¹⁹ و يجعلها سريعة الذوب بكبريتة المدبّرة. فيحتاج إلى جزء من الحديد المبيض القائم على النار حتى يكون المجموع [ج 8 ر] فضة خالصة قائمة⁵²⁰ على الروباص. ولو لم يكن هذا الرصاص المبيض مماثلا للحديد فيمتنع امتزاجها بالمزاج التام. فافهم و لا تغفل عن هذه الدقيقة فأنها من احد الاصابع في مفاتيح الميزان. و هذا الرصاص اللطيف يقوم مقام خمير الخمير في اكسير البياض. و اذا شمع هذا المدبر بعد تكليسه بالمياه الحلاة يصير زيبقا سيّلا. فاذا اخذت [ا 6 ر] جزءا منه و جزءا من الفضة و جزءا من الملح المشمع و دبّرت هذه الثلاثة بالنار المعتدلة حتى يصير جوهرًا مشتمعًا في غاية الانحلال.

501 ج: بصير.

502 ب: الذهبيّة.

503 ب / ج + فهو.

504 ب + فهو / ج + فهي.

505 ب: ابطا / ج: ابطي.

506 ب / ج + و القول فيه قريب و هذا الفاضل اشار إلى ما في الرصاص طبع الذهب و الفضة بالقوة.

507 ب: من.

508 ب / ج: السهل.

509 ب + مرارا.

510 ب + بالاملاح.

511 ب: الذهبيّة.

512 ب: المكلسة.

513 ب - بها الرصاص الطاهر.

514 ب / ج: من الفخار.

515 ب / ج - البيضاء.

516 ج: لا.

517 ج: او.

518 ب / ج: الفضة.

519 ب / ج + بالفضة.

520 ب / ج + على النار و.

فيلقى واحد منه على عشرة من النحاس المدبّر يقوم فضة خالصة على الروباص. فاذا اخذت جزءا من الرصاص المشمع بالماء الحلال⁵²¹ و دبّرت به بلبن العذراء و هو الاسرب المحلول بماء القلى و لا بدّ من اللبن مقدار ثلاثة امثال الرصاص المدبّر بصير المجموع جوهر ابيض كالرخام. يلقي واحد منه على خمسة من القمر الخالص ثم يلقي واحد منه على عشرة من النحاس يقوم على الروباص. و ان دبّرت هذا الجوهر بالكبريت الاحمر المحلول بلبن العذراء حتى يصير احمر مائلا إلى السواد. و يلقي واحد منه على خمسة من الذهب الخالص. ثم يلقي واحد منه⁵²² [ب 10 ر] على خمسة عشر فضة مرزنة يقوم ذهباً⁵²³ على الخلاص.

و اما الطريق الابدع في الرصاص بان يأخذ جزء من الرصاص و عشرة أجزاء من الفضة الخالصة فيصغر أجزائهما بعد ذوبهما معاً بالمبرد. ثم يكلس بالملح المكلس في اتون الزجاج. ثم يغسل الملح بالماء العذب حتى لا يبقى في الجسد المكلس أثر الملح اصلاً. ثم يشمّع المدبر بالعقاب البلّوري [ج 8 و] حتى يذوب كالشمع بايسر النار. ثم يؤخذ منه العقاب ببخار الماء حتى يبقى جوهر خالصاً من أثر الاملاح. ثم يلقي واحد منه على النحاس المنقى يقوم فضة خالصة على الروباص. و احسن منه في التراكيب الرصاصية ان يؤخذ⁵²⁴ الرصاص و يذاب في المغرفة ثم يوضع هذه المغرفة على الماء البارد حتى جمد⁵²⁵ الرصاص فتوضع على رماد الرصاص⁵²⁶ حين جموده.⁵²⁷ زبيق سوقي⁵²⁸ و يغطّى بظرف من النحاس حتى يجمد⁵³⁰ الزبيق برائحة الرصاص. ثم يصعد هذا العبد المعقود بالنار القوية في القرع المطين⁵³¹ يبقى منه تحت القرع قطعة من الرصاص في غاية البياض. واذ القيت جزء منه على عشرة من الفضة يلقي واحد منها⁵³² على عشرين من النحاس المدبّر يقوم على الروباص. و هذا العبد المعقود رصاص في الصورة اكسير في الحقيقة. و لو القيت جزءا منه على خمسة⁵³³ من⁵³⁴ الروباص [ب 10 و] يقلبه إلى عين الفضة في الرونق و الصفا و لا يبقى فيه أثر الصرير و السواد. و لو القيت جزءا منه على عشرة من القمر ثم دبّرت به بما ذكر فيكون الجوهر المشمع في غاية القوّة و اللطافة و الصفاء.

و أما الاوزان الرصاصيّة للبياض فان يؤخذ جزء من الرصاص [ا 6 و] و جزء من الاسرب و يذاب احدهما بالآخر حتى يصيرا جسدا واحدا مائلا إلى البياض. و هذا الجسد يسمّى بالجسد الكريم في عرف الحكماء. و هذا الجسد اذا

521 ب - فيلقى واحد منه على عشرة من النحاس المدبّر يقوم فضة خالصة على الروباس. فاذا اخذت جزءا من الرصاص المشمع بالماء الحلال.

522 ب / ج: واحد من هذا الجوهر.

523 ج + خالصا.

524 ج + منه.

525 ب / ج: يجمد.

526 ب: فيوضع الرصاص على الرماد.

527 ب + ثم يوضع.

528 ب / ج: سوقي.

529 ب / ج + بمكان الرصاص.

530 ب: يجمد / ج: يتجمد.

531 ب / ج: القرعة المطبنة.

532 ب / ج: منهما.

533 ج + عشر.

534 ب / ج + المشتري يطلع.

قام بالحديد بعد تببيضها بصابون الحكمة في روباص الحكماء يكون جسدا ابيضاً قمرياً قائماً على الروباص.⁵³⁵ و اذا احمر بالزاج الاحمر يصير جسدا ذهبياً قائماً على الخلاص.

و اما كون الجسد القمري فضة خالصة⁵³⁶ بالفعل انما يمكن⁵³⁷ باضافة الفضة بسر الميزان الذي [ج 9 ر] تحير العقول في ادراكه. لما يوجب هذا السر الميزاني⁵³⁸ اقلاب العين في ربع الساعة من الزمان. و قد اشار إليه الامام جابر بسدس العشر. و هذا القدر يقوم مقام الاكسير في الميزان. و هذا المقدار من الفضة كالانفخة و الخمير في سر الاستحالة. و لذا لا يوجد الاستحالة بدون هذا المقدار في الميزان.⁵³⁹

و اما كون الجسد الذهبي ذهباً بالفعل قائماً يكون باضافة الشمس⁵⁴⁰ النورانية في الاعتدال كالملاح في الطعام. و قد اشار إليه الامام⁵⁴¹ نسبة الكلّ و الخمسة⁵⁴². كما قال الحكماء⁵⁴³ ربع الجسد⁵⁴⁴ يعقد كل الماء و لو زاد هذا المقدار او نقص لا يمكن [ب 11 ر] سر الاستحالة و هو المراد. و مثاله الزعفران فانّ المقدار المعلوم منه يخرج المشيمه⁵⁴⁵ لوقتتها. و لو كان أكثر منه او اقلّ لم يعمل هذا العمل اصلاً. فلا⁵⁴⁶ يكون تأثير الزعفران في اخراج المشيمه⁵⁴⁷ بالتعليق على بطن الانثى الا بمجرد المقدار. و قد اشار القوم إلى القدر المعلوم بالحملان و هو خمس العشر او سدسه. و قد جربته بالثمن بالقياس إلى مقادير الاكليل فصار سر الاستحالة في غاية الكمال. و هذا نهاية الكشف في سر الميزان الذي لم يصل إليه⁵⁴⁸ أكثر الفضلاء. حتى انكره الطغرائي و من تبعه مع كمال فضلهم في الاسرار الالهية لقصورهم في الخواص الميزانية الحاصلة بكثرة التجارب في البرانيات. و لذا صرفوا⁵⁴⁹ كلام القوم فيها إلى رموز اسرار الحجر المكرم⁵⁵⁰ على وجوه حكمية⁵⁵¹ تحير العقول في ادراكها. و لو جاؤا بعد الفاضل الجلدكي و اطلعوا على الاسرار المذكورة في كتبه المبسوطه لكانوا من تلاميذ هذا الاستاد العارف في علم الميزان. و بالله الذي لا شريك له هذا الكتاب احسن من كتب هذا الفاضل لما فيه تصريح [ج 9 و] ما اوحى إليه⁵⁵² هذا

⁵³⁵ ب / ج: على الخلاص.

⁵³⁶ ب / ج - خالصة.

⁵³⁷ ب: يكون.

⁵³⁸ ب: بسر الميزان.

⁵³⁹ ب / ج: و قد اشار إليه الامام جابر رحمة الله عليه بسدس العشر و هذا القدر يقوم مقام الاكسير في سر الاستحالة بدون هذا المقدار في الميزان.

⁵⁴⁰ ب - الشمس.

⁵⁴¹ ب - الامام.

⁵⁴² ب / ج: بنسبة الكل إلى خمسة.

⁵⁴³ ب / ج: الحكيم.

⁵⁴⁴ ب / ج + من النار.

⁵⁴⁵ ب / ج: البشيمة.

⁵⁴⁶ ب - فلا.

⁵⁴⁷ ب: البشيمة.

⁵⁴⁸ ب + احد يل.

⁵⁴⁹ ب: صرحوا.

⁵⁵⁰ ب: المكتوم.

⁵⁵¹ ب / ج: حكمته.

⁵⁵² ب: إلى.

الفاضل⁵⁵³ بالرموز و الاشارات. و لا تغفل عن كتابي هذا فَنَهْ خزائن الاسرار المكشوفة [١ 7 ر] بدون الطلسمات. و الله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم.

المقالة الثالثة في الميزان المتعلق بالحديد

[ب 11 و]⁵⁵⁴ جسده اسود لاحتراقه بالأجزاء الكبريتية المختلطة بجسد الحديد عند مكوناته⁵⁵⁵ في المعدن. و أما الجسم اللطيف الكامن في جسده جوهر ابيض قريب إلى الاعتدال الفضّي في المزاج.⁵⁵⁶ و باطن هذا الجسد اللطيف جوهر احمر روحاني قريب إلى الاعتدال الذهبي في المزاج.⁵⁵⁷ و قد اشار القوم إلى جسد الحديد بالعبد الوسخ لانعدام زيبقه بالاشياء الغريبة الكبريتية الكثيرة.⁵⁵⁸ و لذا⁵⁵⁹ خفيف⁵⁶⁰ الوزن متخلخل الاجزاء و يصير قشورا يفسد⁵⁶¹ احتراق اجزاء⁵⁶² الكبريتية بشدة النار. و انما لا يذوب بالنار مع كثرة الكبريتية المذيبة فيه لعدم وصول النار إلى الداخل انقباض منافذه⁵⁶³ بشدة اليبوسة عند الانعقاد. و لذا يحتاج في⁵⁶⁴ الاذابة إلى المعين كالبورق و الاملاح. و هذا الجسد مع شدة اليبس و الصلابة⁵⁶⁵ يتزجر برطوبة الهواء و الحموضات. و السر فيه انّ بين⁵⁶⁶ اجزاء الحديد⁵⁶⁷ اجزاء مكلّسة بورقية. فاذا وصل إليه الهواء و الحامض يصير رطوبتهما ماءً حاداً حلاًلاً لانحلال البورقية فيها و حدوث الحدة في الرطوبة المنحلة فيها البورقية عن النارية الكامنة في كلسية الاجزاء المحترقة. فيفرق⁵⁶⁸ هذه الرطوبة الحلوة⁵⁶⁹ اتصالات الواقعة [ب 12 ر] بين الاجزاء الحديد تحلّ اجزاء البورقية و يقطع الاشياء الغريبة من الادران [ج 10 ر] فيظهر الصفرة الكامنة في الحديد بعد انحلال اجزائه فيصير شيئاً ناعماً في لون الزعفران. و البرهان على كلسية الحديد انّ برادة⁵⁷⁰ اذا القيت على زنجار الحكماء يحدث من هذه البرادة برطوبة النوشادر حرارة نارية كما يحدث من اجتماع كلس⁵⁷¹ القشر بالعقاب. و اما البرهان على الاجزاء البورقية فانّ طعم الحديد حامض. و الحموضة من اجتماع الملوحة بالحلاوة. انّ الحموضة ليست من اصل الطعوم

⁵⁵³ ج + صريحا بدون.

⁵⁵⁴ ب + قال الله تعالى "و انزلنا الحديد فيه بأس شديد و منافع للناس" الآية، انّ الحديد / ج + ان الحديد.

⁵⁵⁵ ب / ج: التكوّن.

⁵⁵⁶ ب / ج: فاما جسم الحديد لطيف كامن في جسده جوهر ابيض قريب إلى الاعتدال الفضّي في المزاج.

⁵⁵⁷ ب / ج: و باطنه لطيف جوهر احمر روحاني قريب إلى الاعتدال الذهبي في المزاج

⁵⁵⁸ ب / ج + المقدار.

⁵⁵⁹ ج + يصيره.

⁵⁶⁰ ب / ج + في الوزن.

⁵⁶¹ ب / ج: بعد.

⁵⁶² ب: اجزائه.

⁵⁶³ ب / ج: منافذه منقبضة.

⁵⁶⁴ ب / ج + وقت.

⁵⁶⁵ ب / ج: و الانقباض.

⁵⁶⁶ ب: لين.

⁵⁶⁷ ب + لا يكون الا الحديد.

⁵⁶⁸ ج: فيغرق.

⁵⁶⁹ ب / ج: الحادة.

⁵⁷⁰ ب / ج: برادته.

⁵⁷¹ ب - كلس.

بالاجماع. و اما الملوحة في الحديد فلانّ الاجزاء اليابسة المحترقة فيه مرّة و الرطوبة الزببقية فيه عذب. و اذا انكسرت المرارة بالعذوبة قامت الملوحة كماء البحر عند الحكماء.

و الطريق الاقرب في اصلاح الحديد غسيله بالخل⁵⁷² و ماء الملح مرارا. ثم يوضع في بودقة و يجعل هذه البودقة في النار الشديدة. [ا 7 و] فاذا استرخى الحديد يلقي عليه الهليلج المسحوق بملح القلي حتى يذوب و يجرى. فيلقى عليه المرتك المسحوق بملح القلي حتى يكون سريع الذوب كالرصاص. ثم يسبك بالزجاج مرارا كثيرة حتى يكون جسدا ابيضاً. ثم يربص⁵⁷³ في العظم المحرق⁵⁷⁴ حتى لا يبقى فيه رائحة المرتك. و هذا عمل مجرب لا رمز فيه.⁵⁷⁵ و لكن يحتاج إلى صنعة السبك [ب 12 و] و شدة النيران. و اذا اخذ برادة هذا الجسد الطاهر و الغم البرادة مع الزبيق بواسطة النوشادر و الخلّ في مغرفة الحديد ثم يصعد الزبيق و يذاب البرادة في غاية اللين و الصفاء. و لا بدّ في الذوب بالحديد⁵⁷⁶ من بورق الحديد و هو بورق الصاغة و ملح القلي و الزنجار و النظرون و العقاب [ج 10 و] معجونه⁵⁷⁷ بدهن البيض و لكلّ منها وزن السدس. و هذا المعجون يلين جميع الاجساد. و قد كتّمه الحكماء⁵⁷⁸ غاية الكتمان.

و اقرب ممّا ذكر قطع البرادة باحد المياه الحادة ثم ذوبها بالاشياء المذكورة حتى يكون جسدا طاهرا في غاية البياض. و اقرب منه ان تذاب البرادة بقدر ربعها من الزرنخ اوّلا ثم يذاب الجسد المذاب ثانيا بملح القلي و المرتك ثم يكرر استنزاه بالنظرون و الزيت. ثم يذاب ببورق الحديد حتى يكون جسدا ابيضاً مازجا للقمر في غاية النقاء. و من الاسرار المكتومة ان يختلط⁵⁷⁹ برادة⁵⁸⁰ بقدر ربعها من برادة الشبه قبل التدبير. فانّها تجمع اجزاء الحديد بسرعة الذوب و تنظفها⁵⁸¹ بالخاصية الباقية في الشبه من التوتيا. ثم يدبر بالاشياء المذكورة حتى يصير جسدا ابيضاً كالقمر في الرونق و الصفاء. و هذا الجسد⁵⁸² اكسير المشتري يقيمه على الروباص⁵⁸³ و يمتزج بالقمر الخالص [ب 13 ر] على سر الميزان فيصير فضة خالصة قائمة على الروباص. و هذا الحديد⁵⁸⁴ الطاهر يقوم مقام الجسد الحديد في الباب⁵⁸⁵ الاقصر من الاكسير. و اما الحديد الطاهر في باب الحمرة فان يكلس الحديد⁵⁸⁶ بالملح المكلس في اتون الحكمة. ثم يفصل عن الملح بالماء الحارّ ثم يشمّع بالزنجار الحكماء المتخذ من النحاس المطهر حتى يكون اصفرا

572 ب / ج: بالملح.

573 ب / ج: يُرْوَبَص.

574 ب: المحروق / ج: المحترق.

575 ب / ج + اصلاً.

576 ب / ج - الحديد.

577 ب / ج: معجونة.

578 ب / ج + في غاية.

579 ج: من تخطيط.

580 ب / ج + الحديد.

581 ب / ج: تنظفها.

582 ب / ج + المذكور.

583 ب - على الروباص.

584 ب / ج: الجسد.

585 ب: النار.

586 ب - الحديد.

كالزعفران. ثم يؤخذ منه النوشادر بالماء الحارّ حتى لا يبقى منه اثر في الزعفران ثم يذاب بالبورق. يستنزل⁵⁸⁷ منه⁵⁸⁸ جسدا احمرًا منطرقًا مائلًا [ا 8 ر] إلى الذهب في الصفرة و الصفاء. و هذا الحديد يسمّى بالمريخ⁵⁸⁹ المحمّر و ليس فيه ظلّ اصلا.

و اقرب منه ان يغمس صفائح الحديد في الزيت الحار بعد حميتها⁵⁹⁰ في النار.⁵⁹¹ و الشرط فيه ان يكون الزيت في الاواني المتعددة و تغمس الصفائح في الزيت بالسرعة حتى تطفئ هذه الصفائح المحمية في اواخر تلك الاواني فيمكن في الحميّة⁵⁹² الواحدة [ج 11 ر] عشرة تغميسات بل اكثر منها فيبلغ عدد التغميس إلى المائة في عشرة حميات فيرتقى عدد الغمس إلى الألف في مائة حميّة. و لا بدّ من تبديل الزيت اذا اسود بالاوساخ. ثم يدبّر⁵⁹³ الراسخت بهذا التدبير و يستنزل بالنطرون و البورق فيخرج نحاسا اصفرًا. ثم يؤخذ جزء من الحديد فجزاء من النحاس المدبّر و يذاب⁵⁹⁴ [ب 13 و] بالبورق. فيخرج منها جسد اصفر ثم يربص⁵⁹⁵ بالاسرب حتى يبقى الحديد في وزنه. ثم يربص⁵⁹⁶ بالروباص اليابس⁵⁹⁷ حتى لا يبقى فيه رائحة الاسرب. ثم يحمى هذا الجسد و يطفى في الزيت مرارا حتى يخرج منه ما بقي من الوسخ و السواد. ثم يعاد السبك و يرجم بالشمع و البورق يخرج جسدا ذهبيا في غاية النقاء.⁵⁹⁸

و اقرب منه ان يؤخذ جزء من النحاس و جزءان⁵⁹⁹ من الشبه ثم يربص⁶⁰⁰ بعد ذوبهما بالاسرب. ثم يدبّر الجسد الخارج من الروباص بالغمس في الزيت او في الخل الذي فيه بورق و ملح قلى بعد حميه مرارا حتى يصفو من جميع اوساخه فيصير جسدا اصفرًا كالذهب في الصفاء.

و اقرب منه ان يؤخذ اوقية من برادة الحديد و ثلاثة اواق من الزنجار السوقي و ستة دراهم من العقاب البلوري و رطل من الخلّ الحاد⁶⁰¹ او ماء الليمون يترك الحديد بهذه الاجزاء ثلاثة أيام ثم يغسل و يسبك الحديد⁶⁰² بالسهولة يخرج جسدا احمرًا ثم يذاب بالبورق و يغمس في الزيت حتى يصير جسدا طاهرا في غاية النقاء.⁶⁰³

⁵⁸⁷ ب: فينزل / ج: ينزل.

⁵⁸⁸ ب / ج - منه.

⁵⁸⁹ ب: بالحديد.

⁵⁹⁰ ج: حميتها.

⁵⁹¹ ب / ج + الشديدة كالنار.

⁵⁹² ب + بالسرعة.

⁵⁹³ ب: و تدبير.

⁵⁹⁴ ب / ج: يدوّبان.

⁵⁹⁵ ب / ج: يُروّص.

⁵⁹⁶ ب / ج: يُروّص.

⁵⁹⁷ ب / ج: الثاني.

⁵⁹⁸ ج + الصفاء و النقاء.

⁵⁹⁹ ب / ج: جزء.

⁶⁰⁰ ب / ج: يُروّص.

⁶⁰¹ ج: الحاذق.

⁶⁰² ج - الحديد.

و اقرب منه ان يؤخذ جزءاً من الحديد و جزءاً من النحاس و يوضعان في الماء الفاروق على وجه لا يبقى منهما اثر الجسدانية اصلاً. ثم يجفف⁶⁰⁴ ارضية الماء اسوداً⁶⁰⁵ كالتراب⁶⁰⁶ ثم يستنزل هذه الارضية بالبورق يخرج منها⁶⁰⁷ جسد اصفر في غاية الصفاء. ثم يذاب⁶⁰⁸ بالبورق و يغمس مراراً⁶⁰⁹ في دهن البيض يصير في غاية النقاء. و ان كان بدل الماء الفاروق الماء المعشّر لكان احسن في الصفاء. و قد اشار الفاضل الجلكي إلى هذا بقوله في نهاية الطلب [8 و] فان اقتدر مقتدر على استخراج الماء الحاد الحلال بحيث أنّه اذا القى فيه [ب 14 ر] شيء من النفوس و الارواح و الاجساد و البرادات ينحلّ و يتفرق اجزاؤها فأنه يصل ذلك ان كان عالماً إلى استخراج الجزء [ج 11 و] الصالح منها و زوال العرض الفاسد⁶¹⁰ في اسرع وقت و اقربه و اذ قد انتهى بنا التعليم إلى حد لا يحلّ اكثر منه في الايضاح و كشف الاسرار. و اذا وصل الطالب إلى الحديد المحمّر الطاهر فله اوزان كثيرة في الحمرة. و اقربها ان يمازج بالذهب بواسطة القمر المرّزن. و لا بد فيه من سر الميزان حتى ينقلب الحديد إلى عين الذهب بالاستحالة التامة. و هذه الاستحالة بدون الاعتدال الذهبي في حدّ الامتناع. فسرّ الميزان ان يؤخذ من كلّ واحد من هذه الاجزاء الثلاثة مقدار معيّن يحصل عند تركيب هذه المقادير⁶¹¹ المزاج الذهبي و هو حار رطب في الاعتدال. و هذا الاعتدال لا يمكن بدون الاطلاع على الامزجة الموجودة في الحديد المدبّر و القمر المرّزن و الذهب الخالص و هذا في حد الاعتدال. فانّ الحكماء صرّحوا بامزجة الاجساد و لم يسيروا إلى انّ مزاج كلّ جسد⁶¹² في ايّ مقدار من هذا الجسد.⁶¹³

و قد أشار إليه الامام جابر في بعض المواضع بالاقوال المختلفة و الحق فيه بغير رمز انّ الذهب درهم منه [ب 14 و] جزء تام و الفضّة نصفه و النحاس ثلثه و القلي⁶¹⁴ ربعة و الاسرب خمسه فالحديد عشره و الخار⁶¹⁵ نصف العشر و هذا بحسب اوزان الغباط. و اما بعد⁶¹⁶ الطهارة فيعتبر بواطن الاجساد في الموازين. فانّ باطن الاسرب ذهب و باطن الذهب اسرب. فيؤخذ بعد التدبير جزء من الاسرب و خمسه من الذهب. هذا اذا ظهر بالتدبير⁶¹⁷ اسربية الذهب و ذهبية الاسرب. و اما اذا ظهر بالتدبير حديدية الذهب و نحاسية الاسرب فيؤخذ ثلث درهم⁶¹⁸ من

⁶⁰³ ب - و اقرب منه ان يؤخذ اوقية من برادة الحديد و ثلاثة اواق من الزنجار السوقي و ستة دراهم من العهقاب البلوري و رطل من الخلّ الحادّ او ماء الليمون يترك الحديد بهذه الاجزاء ثلاثة ايام ثم يغسل و يسبك الحديد بالسهولة يخرج جسدا احمرًا ثم يذاب بالبورق و تغمس في الزيت حتى يصير جسدا طاهرا في غاية النقاء.

⁶⁰⁴ ب / ج + يبقى.

⁶⁰⁵ ب / ج - اسودا.

⁶⁰⁶ ب / ج + الاسود.

⁶⁰⁷ ب / ج: منهما.

⁶⁰⁸ ب + بعد ذلك.

⁶⁰⁹ ب: برادته.

⁶¹⁰ ب: و ازالة الاعراض الفاسدة / ج: و زوال الاعراض الفاسدة.

⁶¹¹ ب: عند تركيب المقادير / ج: من تركيب هذه المقادير.

⁶¹² ج - كل جسد.

⁶¹³ ب / ج + و قد اشار إليه الاطباء في الادوية المفردة بمقدار الشربة. و هذه من جملة ما كتّمته الحكماء.

⁶¹⁴ ب / ج + من القلي.

⁶¹⁵ ب / ج: الحار.

⁶¹⁶ ب - بعد.

⁶¹⁷ ب - بالتدبير.

⁶¹⁸ ب / ج: ثلاثة دراهم.

الاسرب و عشر الدرهم⁶¹⁹ من الذهب المدبّر. فكلّ جسد من الاجساد [ج 12 ر] خواص الاجساد⁶²⁰ و هذه الخواص بواطن الجسد يظهر في كلّ جسد بحسب مراتب التدبير. و لذا في كلّ جسد اوزان جميع الاجساد بالقوّة فلذلك سرّ الميزان ان يعرف مراتب الاجساد المدبّرة بالفعل. و اخذ المقادير منها بالاوزان الباطنية حتى يوجد في المركب اعتدال⁶²¹ النيرين فينقلب إلى عينهما⁶²² بالاستحالة التام. و قد [ا 9 ر] كشفت في هذه المقالة ما كتبه الحكماء من الاولاد و الاصدقاء ابتغاء لوجه الله تعالى. فاشكر الله ربّك و ادع لنا بالغدوّ و الاصال.

و اما التراكيب الحديدية فان يكلس الحديد بالماء الحلال و هو احد اصابع المفتاح الاعظم و⁶²³ بالماء المقطر من الاملاح المنسوبة إلى المريخ. [ب 15 ر] ثم يشمّع بلبن العذراء حتى يكون جوهرًا لطيفًا فيقوم هذا الحديد المدبّر مقام الجسد الحديد. ثم يؤخذ جزء منه و ثلاثة اجزاء⁶²⁴ من الخمير فيشمع بالماء الالهي حتى يشرب ثلاثة امثاله. فيلقى واحد منه على الكثير من النحاس المدبّر اقامه على الروباص. و هذا الماء الالهي الزبيق المدبّر بالزرنينخ المبيض و لذا يسمى بروح الصمغتين. و تحصيل هذا الماء في غاية الصعوبة بل كمال المهارة في الحكمة.

رأيت يومًا في يد ولدنا الصغير⁶²⁵ شيء كثير من الماء الالهي فقلت له أين وجدت هذا. قال أخذت من العطارين للحرب. ثم دخلت على بايعه فسألته عنه. قال هذا الدواء يخرج من معدنه كذا كسائر المعادن و ليس فيه صنع و لا تدبير اصلا. فبعد هذا علمت بالحق اليقين أنّ جوهر الاكسير المدبّر يوجد في المعدن بصنع الله القادر الحكيم. و قد فرغت بعد هذا عن تدبير اركان الحجر و اخذت جميعها بالثمن القليل و لا فرق بينها⁶²⁶ و بين الاركان المدبّرة في الباب الاقصر في جميع الاحوال. و الله يهدي من يشاء إلى الصراط المستقيم. و هذا [ج 12 و] الجوهر المشمع بالماء الالهي بعد كونه اكسيرا للبياض. اذا شمع بالصبغ المحلول بالماء الالهي حتى يصير احمرًا فرفيريا يقيم الفضة المدبّرة ذهبًا كامل العيار الثابت على التعليق و الخلاص. [ب 15 و] و هذا من باب الاقرب الجواني في الحمرة و البياض.

و اما تكليس الحديد المبيض و تحميره بالاشياء المحمّرة كالزاجات المحلوّلة و الادهان المحمّرة كدهن البيض المستقطر بالكبريت حتى يصير زعفرانا مشمّعًا بايسر النار. فهذا من تراكيب الميزانية⁶²⁷ الجوانية يلقي واحده على عشرة من القمر المرزّن⁶²⁸ كالشمس. و يجيء من التعليق بالحملان. و لا فائدة من زعفران الحديد قبل وصول إلى الذوب القمري. فالصواب ان يتخذ من الحديد المذاب و ان انحلّ هذا الحديد⁶²⁹ بالماء المعشر يصير زعفرانا لطيفًا. و

619 ب / ج: عشرة دراهم.

620 ب / ج - خواص الاجساد.

621 ب / ج: في مراتب الاعتدال.

622 ب / ج: عينها.

623 ب / ج: أو.

624 ب: ثلث جزء.

625 ب / ج: ولد صغير.

626 ب / ج: بينهما.

627 ب / ج + البرانية.

628 ب / ج + يصبغ القمر.

629 ب / ج - المذاب و ان انحلّ هذا الحديد.

إذا شمع هذا الزعفران بالزنجار المحلول بدهن العقاب⁶³⁰ صفرة⁶³¹ فيصير [ا 9 و] جوهرًا صابغًا⁶³² في غاية الاستحكام. و هذا نهاية الكلام في هذا الباب. و الله اعلم بالصواب.

المقالة الرابعة في الميزان المتعلق بالخارصيني

إنَّ الخارصيني جسد حارّ يابس معادنه في بلاد الصين. و انما يذوب بالقلّي و البورق في اقرب من دوران الحديد في الزمان و يقاربه في الذوب النحاس. و اذا دبّره الحكيم اسرع في الدوران حتى يقارب ذوب الفضة ثم يدبر حتى يذوب في اسرع من الدوران الفضة. و اذا وصل إلى هذه المرتبة [ب 16 ر] يلين الحديد بالخاصية لأنّ هذا الجسد حارّ يابس في طبعه ييوسة عظيمة جدًّا مفرطة. فلا يمكن ان يلين الحديد الحار⁶³³ اليابس المفرطة الييوسة بالطبع بل تليينه⁶³⁴ الحديد من⁶³⁵ الخواص.

و قال الفاضل جلدكي في البرهان و يصنع⁶³⁶ منه آلات و مشارب و مرايات⁶³⁷ و غير ذلك من الاواني و يقبل البياض من القلعي كما يقبله⁶³⁸ النحاس و الحديد. و الظاهر من كلامه ان يكون بين الحديد و النحاس جنسًا⁶³⁹ آخر. و اخبر عنه [ج 13 ر] الامام جابر و غيره أنّه جسد ذائب و مخالف للاجسام⁶⁴⁰ القشفة⁶⁴¹ في قلّة الذوب. و مشابهة لها في سرعة التكسير و قلّة القبول للتطريق و للامتداد. و انما يستعمل المفرغ⁶⁴² بالسبك كالاسفيدروية و التبروية.⁶⁴³

و هذه الاوصاف انما توجد⁶⁴⁴ في المرات الصينيّة⁶⁴⁵ و في الاواني المجلوبة من بلاد الترك. فإنّ هذه الاواني يسحق بالحديد في السندان و يذوب بالذوب القريب إلى النحاس. و أمّا المرات الصينيّة⁶⁴⁶ فينكسر عند التطريق و لا يذوب بالذوب النحاس بل ابطاء من الحديد في الدوران و ليس في كلّ منهما اذابة الحديد بالخاصيّة قبل التدبير. و أمّا بعد الاستئزال بملح القلي مرارا كثيرة يخرج من الاواني المجلوبة من بلاد الترك جسد ابيض حديديّ يصلّب الرصاصين

⁶³⁰ ب / ج + ثم يشمّع بدهن.

⁶³¹ ب / ج + صفرة البيض.

⁶³² ج: صافيا.

⁶³³ ب / ج + بالحار.

⁶³⁴ ب / ج: يلين.

⁶³⁵ ب + قيل / ج + قبيل.

⁶³⁶ ب: يوضع.

⁶³⁷ ب / ج: المرات.

⁶³⁸ ب / ج + الحمرة.

⁶³⁹ ب / ج: حبّا.

⁶⁴⁰ ب: مخالف الاجساد.

⁶⁴¹ ج: السبعة.

⁶⁴² ب + منه المفروغ.

⁶⁴³ ب: التبروية / ج: البروية.

⁶⁴⁴ ب / ج + الا.

⁶⁴⁵ ب: الصافية.

⁶⁴⁶ ب: الصافية.

و يَلَيِّن الحديد⁶⁴⁷ كالرصاص. [ب16و] و علمت بعد العمل أنّ الحار الجسد المجلوب من بلاد الترك لا غير و هذا الجسد في معدنه نحاس حديدي مكلس الاسريّة القليل المقدار و لكون⁶⁴⁸ هذه الممازجة في هذا الجسد عند تكونه في معدنه نسبوه⁶⁴⁹ الحكماء بالكوكب الممتزج المسمى بالطارد. و هذا الجسد لكونه من المركّب المعدني ثم يعدّونه جمهور الحكماء من الاجساد المفردة. و هذا من [ا 10 ر] المعادن السبعة عند أهل الميزان.

و قد اشاروا بانتسابه إلى الطارد إلى أنّ هذا الجسد بين النحاس و القمر في اللطافة و الامتزاج. و لهذا السر أنّ النحاس الطاهر المكلس بالاسرب النقي القمري يصلّب الرصاصين و يَلَيِّن الحديد و يذّيبه في مقدار السبك القمري لما⁶⁵⁰ في هذا الجسد المصنوع طبع⁶⁵¹ الجسدين، و قد تدلّ عليه التجربة بالبرهان في اقرب الزمان. و انما وصلت هذا بعد الاطلاع على طبائع الاجساد و على اقلابها إلى أيّ جسد كان [ج 13 و] بسرّ الميزان. و قد فتح الله لنا ابواب كنوز الحكمة و نظمت جواهرها في خزائن كتبي.⁶⁵² و لا تغفل عنها فإنّ قليلا من الفضلاء قد وصل إليها و لم يظهر عُشرَ عاشرها الا بالرموز و الاشارات. و لا يخطر ببالك أنّ الحديد اذا لَان بالحار⁶⁵³ يصير فضة بيضاء ألين من النحاس بل انّما يكون حديداً ذاتياً كالقمر [ب 17 ر] مماثلاً له في المزاج. فاذا مزج بالقمر يحصل منهما⁶⁵⁴ الجوهر القمري و هذا الجوهر لا يكون فضة خالصة الا بعد الخروج عن روباص الحكماء و هذا من جملة ما كتّمه القوم.

و قد اشار إليه الامام جابر في نهايته حيث قال و ألاّ فأنّي اعجب من⁶⁵⁵ ان ناب الفيل. اذا سحق به الزبيق و النوشادر و القلعي المختلطة⁶⁵⁶ لأنّها لا تسود سواداً⁶⁵⁷ فاذا سحقنت بناب الفيل ابيضّت بسرعة. لو رام الانسان بياضها لم يتبيّض الا بعد التصعيد الكثير في الزمان الطويل. محمل⁶⁵⁸ هذا القوم على ان دبّروا العظام و اعتقدوا حجر القوم أنّه عظم و أنّه ليس غيره فكما بأنّ قوما رأوا أنّ حجر القوم هو القلي فدبّروه و اتبعوا فيه انفسهم و افنوا اعمارهم و زعموا أنّ العظام اذا كلّست حتى تبيض بالنار. ثم ادخل عليها القلي حمرها حمرة عجيبة ذهبية و كان ذلك اكسيراً صابغاً للفضّة ذهباً و للنحاس و الزبيق كذلك. قلت هذه الاجساد الثلاثة⁶⁵⁹ الفضّة و النحاس و الزبيق لا يصبغها هذا الاكسير بمفرده. لكنّ اذا خلطت و اختلطت اختلاطاً كلياً ثمّ سبكت و القى عليها هذا الاكسير الاحمر انصبغت ذهباً نادراً. فتدبّر هذا انتهى كلامه.

647 ب - الحديد.

648 ب / ج: لكنّ.

649 ب / ج: يسمّونه.

650 ب: كما.

651 ب + الخارصيني في الصورة و المزاج و هذا ظاهر مكشوف و انما الصعوبة في ميزان / ج + يكلس الخارصيني في الصورة و المزاج و هذا ظاهر مكشوف و انما الصعوبة في ميزان.

652 ب / ج: كثيرة.

653 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan TY7034 numaralı nüshada kelime "خارصيني" şeklinde geçmektedir. Nitekim bunun bağlama daha uygun olduğunu söyleyebiliriz.

654 ب: منها.

655 ب: و الحار شيء عجيب من بيان ناب الفيل / ج: و لا جاء بي شيء عجيب من بيان ناب الفيل.

656 ب / ج + فيه.

657 ب / ج + شديداً.

658 ب / ج: فيحمله.

659 ب / ج + يعني.

قال الفاضل الجلكي في شرحه اعلم أنّ عظم⁶⁶⁰ الفيل اعظم⁶⁶¹ اقوى العظام قوّة و اقوى عظامه [ا 10 و] [ب 17 و] قروونه التي هي نابيه. لأنّ الله تعالى جعل قروونه مقلوبة من داخل رأسه [ج 14 ر] و ابرزها في فمه نابيين بارزين. و في نشارة العاج منافع شتى و فيها تنقية للقلعي بمفرده و للزبيق بمفرده و للنوشادر و الارواح و الاجسام على انفرادها. و اما اذا كانت هذه المفردات مجتمعة و سحقّت بناب الفيل و اسودت فنّها تحتاج إلى تكرار التصعيدات و الاستنزال. لأنّ عظم الفيل الذي هو العاج يمكس الاوساخ⁶⁶² اسفل الاناء و يخرج الصاعد و يستنزل الباقي مع العاج فانه ينزل نقياً و ان بقي شيء من السواد فيعاد العمل.

اقول هذا الفاضل اظهر ممّا رمز⁶⁶³ الشيخ ان يوجد⁶⁶⁴ من المركب المذكور بتكرار التصعيد و الاستنزال شيء نقي لا سواد فيه. و لم يشر إلى الميزانية القمرية الكائنة⁶⁶⁵ من الزبيق و القلعي و النوشادر المسمى بالنحاس الكافوري المدبّر للبياض. و مراد الشيخ⁶⁶⁶ اصلاح هذه الميزانية بناب الفيل و تعليمه بالرمز القريب. و قد يدلّ عليه ذكره في مقابلة الميزانية الشمسية. و لا شك أنّ ناب الفيل وحده لا يكفي في تليين الجسد القمري و لذا اشار الشيخ قدس الله سرّه في ذيله إلى تدبير العظام بالقلي المدبّر. فافهم و لا تغفل عن تدهيشات القوم فانّها من مزلق⁶⁶⁷ الاقدام.

ثم قال الفاضل الجلكي⁶⁶⁸ و اما عظام السمك [ب 18 ر] فانّها تقارب⁶⁶⁹ عظام الفيل و كذلك الحلزون و الدنيلس⁶⁷⁰ ثم عظام الأدمي ثم عظام البقر و الغنم و المعز و سائر العظام و قشور البيض. و هذه الاشياء كلها اذا كلسّت و ابيضت بالنار ثم حلّت بماء العنب و عضت⁶⁷¹ حتى ينحلّ ثم قطرت ماءً رائقاً فانّها تنقيّ الاجساد الوسخة من ادناسها تنقيةً عجيبة. و اذا اضيف إليها القلي المدبّر و حلّت معه ثم عقدت كان دواء يشبهه⁶⁷² الاكسير في فعله. و لكنّه يدخل في علم الميزان لا [ج 14 و] في علم الاكسير. فاذا جمع بين النحاس و الفضّة و الزبيق ملغمة ثم الحفت في بوط من هذا الدواء مع الزجاج البكر و طين رأس البوط بطين الحكمة ثم يوانس بالنار ثم يسبك سبك النحاس فانّ النحاس يمازج الفضّة و ينقى⁶⁷³ من اوساخه و يقلبها إلى لونه احمرًا و يخرج غالب⁶⁷⁴ الزبيق مع بخار النار و يخرج الجسد الممتزج⁶⁷⁵ من الجسدين [ا 11 ر] بالميزان المعلوم ذهبًا نادرًا. فيمازج بالذهب⁶⁷⁶ مثلاً بمثلٍ بعد

660 ب / ج: عظام.

661 ب / ج - اعظم.

662 ب / ج + في.

663 ب / ج: رمزه.

664 ب / ج: يوخذ.

665 ب: الكامنة.

666 ب / ج + من.

667 ج: يزالق.

668 ب - ثم قال الفاضل الجلكي / ج + رحمة الله تعالى عليه.

669 ب: تقاربه.

670 ب: الدلنيس.

671 ب / ج: عفنت.

672 ب: يبيسه.

673 ب - ينقا.

674 ب - غالب.

675 ب / ج: الممزوج.

676 ب: الذهب.

امتحانه⁶⁷⁷ و ان بقي فيه شيء من السواد فيعاد عليه العمل حتى يصير جوهرًا في غاية الصفاء. فيمازج⁶⁷⁸ بالذهب ثم يسبكه ثم يكرّر عليه السبك إلى ان يقوم⁶⁷⁹ ذهبًا نادرًا و يكرّر عليه من طرح الدواء فأنّه يقيمه متمازجًا. فظنّ قوم بهذا التأثير أنّ الحجر المكرم من العظام و هو باطل. و أنّما هي افعال⁶⁸⁰ من الخواص الداخلة [ب 18 و] في عمل الميزان. و كذلك ظنّوا أنّ القلى حجر القوم ايضا باطل. و أنّما له خواص اذا دبّر بتدبير القوم فيصنع⁶⁸¹ من العظام المدبّرة و من القلى المدبّر دواء نافع يشابه الاكسير في فعله و تنقية الاجساد الوسخة لكأنّه لا⁶⁸² يقيمها و أنّما يقوم بسرّ الميزان. فهذه جملة مفيدة قد اوضحناها و كشفناها و هي من الاسرار⁶⁸³ فتدبّرها ترشد إن شاء الله تعالى. فاتينا فيها ما لم يذكر الشيخ و أنّما حققناها⁶⁸⁴ من الحواشي و المعاني و الحقائق و اللوازم ان فطنت لذلك فإنّ فيها بلاغ و غنى لمن يقنع. فافهم و اعمل بحقيقة ما يعمل. بالسلام⁶⁸⁵.

اقول هذا الفاضل اظهر قطعة كثيرة من علم الميزان بين الستر⁶⁸⁶ و الكتمان. فان عادة هذا الاستاد يبسط الفوائد في محلها مع ستر⁶⁸⁷ المهمات. و لا ريب فيه أنّ العظام بعد تكليسها و بياضها بالنار لا يقبل التعفين و الانحلال بماء العنب و غاية ما يلزم ان تحدث الحدة في ماء العنب تكليسها العظام و لا فائدة فيه اصلا عند السبك في النيران. فلا يظهر من ظاهر هذا الكلام نتيجة⁶⁸⁸ [ج 15 ر] اصلا بل نابّ الفيل رمز مبنيّ على اصطلاح القوم. فإنّ الفيل الانبيق و نابه القرون المقلوبة من داخل رأسه بارزة في فيه و هي النوشادر المصعد المنسوب إلى الزحل.

فإنّ الفيل من الحيوان المنسوب إلى الزحل. و قد رمز إليه الفاضل الجلدي بعظام الآدم فإنّ آدم أوّل ما ظهر في أوّل دور [ب 19 ر] الزحل و عدد⁶⁸⁹ ادم⁶⁹⁰ عدد زحل في الحساب. فالتدبير المذكور للنوشادر المكسّ بماء العنب الحادّ فلا بدّ لك⁶⁹¹ ان تعرف⁶⁹² النوشادر و⁶⁹³ المنسوب إلى الزحل من كلام القوم. و ألا لا يحلّ بكشفه اكثر من هذا في المقام. و المراد بالقلى الزجاج المصطلح فإنّ ماء القلى ماء الزجاج. و قد صرح به الجابر في رموز الاسماء و الزجاج⁶⁹⁴ جوهر المنسوب إلى الزحل⁶⁹⁵.

⁶⁷⁷ ب: امثاله.

⁶⁷⁸ ب: و يمازجه.

⁶⁷⁹ ب / ج: يكون.

⁶⁸⁰ ب: احوال.

⁶⁸¹ ج: فيصير.

⁶⁸² ب - لا.

⁶⁸³ ب / ج + العظيمة.

⁶⁸⁴ ب - ترشد إن شاء الله تعالى فاتينا فيها ما لم يذكر الشيخ و أنّما حققناها.

⁶⁸⁵ ب / ج: و السلام.

⁶⁸⁶ ب / ج: السرّ.

⁶⁸⁷ ب / ج: سرّ.

⁶⁸⁸ ب - نتيجة.

⁶⁸⁹ ب: بعد / ج: بعدد.

⁶⁹⁰ ب / ج + تمام.

⁶⁹¹ ج: بذلك.

⁶⁹² ج: يفرق.

⁶⁹³ ب / ج - و.

⁶⁹⁴ ب / ج + هو.

⁶⁹⁵ ب / ج + ايضا.

و قد [ا 11 و] اشاروا⁶⁹⁶ إلى المغنيسيا الزحلى لكون اصل تكون الزجاج من القلى و المغنيسيا و لكون الجوهر المنسوب إلى الزحل مقارنا بالزجاج في جميع الازمان. و لا شك أنّ هذا الجوهر المدبّر اذا انحلّ بالنوشادر المدبّر يصير دواء يربص⁶⁹⁷ الاجزاء⁶⁹⁸ في البورق كروباص العوام.⁶⁹⁹ و هذا الدواء قطب البوارق و اساسها. و قد صرّحت بهذا الدواء في كتابنا المسمّى بدرر الانوار. و لا تغفل عن كتابي هذا فأنّه من دقائق الاسرار و الغرض من ايضاح هذه الاسرار المكتومة اظهار ما انعم الله تعالى من الدقائق الحكيمية التي تحيّر اكثر الحكماء في ادراكها. و ان يصل اعزّ اخواني إلى نتائجها و قد كنت قاصرا عن تعليمها⁷⁰⁰ خوفا فتن ابناء الزمان و الله المستعان و عليه الثّكلان.

المقالة الخامسة في الميزان المتعلّق بالنحاس

[ب 19 و] ⁷⁰¹ أنّ النحاس ظاهره حار يابس و باطنه بارد رطب و سرّه حار رطب في الاعتدال. فإنّ النحاس في معدنه زبيق منعقد بالزاجيّة [ج 15 و] و الكبريتيّة. و لذا طعمه حامض لما⁷⁰² فيه⁷⁰³ الزاجيّة و يسرع⁷⁰⁴ ذوب⁷⁰⁵ الجسد المختلط به⁷⁰⁶ النحاس⁷⁰⁷ لما فيه⁷⁰⁸ الكبريتيّة المذيبة للاجساد في اسرع الزمان. و هذا الجسد اذا كان طاهرا من الاوساخ الكبريتيّة الزاجيّة⁷⁰⁹ فايبيضه يجرى مجرى الفضّة و احمره يجرى مجرى الذهب. و اذا انحلّ بالماء الحلال يصير زبيقا رجراجا. و هذا الزبيق ممدوح الفضلاء يقوم مقام الجسد الجديد و نحاس القوم. و هو اعزّ من الكبريت الاحمر. و الحق أنّ النحاس اعجب المعادن فأنّه جسد يابس صابر على النار بطيء الذوب مع أنّه يتزجر بالماء ثم يطير عن النار و الزبيق⁷¹⁰ الفرار. و يصير ماءً رائقاً بالتقطير مع العقاب و يذوب بادنى الحرارة عند التشميع بالعقاب و يصير نوشادرا لطيفا بتكرار التصعيدات مع العقاب. و يصير بدهن صفرة البيض دهنا لا يحترق. و اذا شمع⁷¹¹ بدهن الذي لا يحترق يصير اكسيرا تاماً للحمرة و البياض. و هذا سرّ من اسرار الحكمة الالهية و لا يملك تدبيرها الا من كان عارفا بدقائق الحكمة بالعلل و الاسباب بعد الاطلاع على اسرار العلوم بالدلائل و البرهان.

[ب 20 ر] و الطريق الاقرب في تطهير النحاس ان يكّلس باحد الاملاح ثم يشمّع بالنوشادر الثابت حتى يصير ذرورا اصفرا. و هذا المدبّر في هذه المرتبة جزؤ تامّ من [ا 12 ر] اركان الاكسير. فاذا شمع بالماء الالهي بعد اخذ

⁶⁹⁶ ب / ج + به.

⁶⁹⁷ ب / ج: يرويص.

⁶⁹⁸ ب / ج: الاجساد.

⁶⁹⁹ ب / ج: القوم.

⁷⁰⁰ ب: تقريرها.

⁷⁰¹ ج + اعلم.

⁷⁰² ب / ج: كما.

⁷⁰³ ب: في / ج + في.

⁷⁰⁴ ب: يترذع.

⁷⁰⁵ ب - ذوب.

⁷⁰⁶ ب / ج - به.

⁷⁰⁷ ب / ج: بالنحاس.

⁷⁰⁸ ج + من.

⁷⁰⁹ ب / ج + و الزاجية.

⁷¹⁰ ب / ج: كازبيق.

⁷¹¹ ب - شمع.

الخمير يصير اكسيراً للبياض. و اذا شَمَّع بعده بالماء المحلول بالصبغ حتى يتفرفر لونه يصير جوهرًا للحمرة. و اما اذا استُنزل هذا الجسد بعد التكليس بالاملاح مرارا يصير الجسد النازل مقارباً⁷¹² للفضة في البياض و الصفاء. فيمازج بالفضة و يصير فضة خالصة بسرّ الميزان. و هذا الجسد الابيض نحاس [ج 16 ر] طاهر يقبل صبغ البياض القمري و هذا من الشروط اللازمة في طرح اكسير البياض.⁷¹³ و هذا الجسد الطاهر يقوم مقام الجسد الجديد في الاكسير. و اما اذا استنزل الجسد احمر اللون فيمازج بالذهب بسرّ الميزان. و اما اذا تزنجر هذا الجسد الطاهر الاحمر بالعقاب المصعد مع الخلّ المقطر فيصير زنجاراً فائقاً. و اذا استنزل هذا الزنجار مع دهن البيض يخرج جسداً كالذهب في⁷¹⁴ الاوصاف. و اما اذا شَمَّع بدهن الشعر⁷¹⁵ المستقطر مع قدر ربعه من الزاج و الزعفران الحديد⁷¹⁶ فيصير هذا الزنجار جوهرًا يصبغ القمر المرزّن كالشمس قائماً على الخلاص. و لا بدّ فيه من الحملان بسرّ الميزان. و احسن منه الزنجار المتخذ [ب 20 و] من النحاس الطاهر بعد خلّه بالماء المعشر. اذا شَمَّع بالماء المستقطر من البيض و الشعر و الزاج و العقاب و العقرب المحلول بماء الراس كلّ واحد منها قدر ربع الآخر على الترتيب المذكور فإنّ هذا الزنجار المشمّع صابغ كالاكسير التام. و اما الزنجار المعمول من النحاس الغبيط مع العقاب السوقي فلا فائدة فيه اصلاً اذ الوسخ مانع للمزاج التام و الانحلال.

و قد يتحير العقول في ازالة اوساخ النحاس و لذا اشار القوم إلى تدابيرها الكثيرة. و لكن العمدة فيها الحمى و الطفى في الاملاح مرارا كثيرة ثم السبك و الحمى و الطفى فيها إلى كمال طهارتها و تمامها. و في هذا العمل أوّل درجة في تطهير النحاس. و بعد هذا ان يزال سواده بروباص الحكماء⁷¹⁷ و المطاعمة بدواء مصنوع⁷¹⁸ فيه البورق و البارود و ملح القلى و التتكار و هذا درجة ثالثة في تطهيره. [ج 16 و] و بعد هذا ان يغسل سواده ببورق الحكماء و استنزله مراراً إلى ان يتم طهارته و هذا النقا الدرجة الرابعة في تطهير النحاس. و اما انحلاله بعد هذا بالمياه الحادة الحلّالة فالدرجة العالية في نقائه.

و اذا تزنجر بعد هذا يصير جوهرًا [ا 12 و] فائقاً. و اذا استنزل هذا الزنجار الفائق يخرج منه [ب 21 ر] ذهب فرفيريّ ليس فيه ظلّ اصلاً و عياره في المحك ستة و ثلاثون قيراطاً. و هذا الذهب اذا مزج بالذهب المعدنيّ الكامل العيار⁷¹⁹ يصير ظاهره ذهباً خالصاً⁷²⁰ و باطنه احمرًا كالنحاس. و له خواصّ عجيبة و طلسمات غريبة تفصيلها مذكورة في كتابنا المسمّى بدرّة الغواص في اسرار الخواص. و قد ذكرنا فيه فوائد لطيفة لم يشر إليها الفاضل الجلدي في كنز الاختصاص.

⁷¹² ب / ج: مناباً.

⁷¹³ ب / ج: للبياض.

⁷¹⁴ ب / ج + جميع.

⁷¹⁵ ب: قشر.

⁷¹⁶ ب: الحديدي / ج: للحديد.

⁷¹⁷ ب / ج + من غير اسرب و هذا درجة ثانية في تطهيرها. و بعد هذا ان يغسل من سواده بالسبك.

⁷¹⁸ ج: مصبوغ.

⁷¹⁹ ج: المعيار.

⁷²⁰ ب / ج - خالصاً.

و قال الامام جابر في كتاب الزهرة من النهاية و اذا اردت افضل⁷²¹ تنقية النحاس فاجعله صفائحاً رقائقاً⁷²² في رقة الدراهم و احميه و اغمسه في خلّ محلول فيه ملح قلى.⁷²³ ثم أكثر عليه خزفاً شامياً احمرّاً و زاجاً اخضرّاً و زنجاراً و شبّا على السواء ألا الخزف⁷²⁴ فأنه يكون مثل الاجزاء و الحف الصفائح من الادوية و اجعلها في سبط من طين⁷²⁵ جيّد من طين البواطق⁷²⁶ و جففها و اجعلها في نار ذات الوقود يوماً و ليلة. ثم اخرجها فانقص عنها.⁷²⁷ و خذ⁷²⁸ الصفائح اخرج منها توتيات فاجمعها ثم اعدّها إلى⁷²⁹ ذلك حتى ينقص النصف من وزنه. ثم اذب الباقي فأنه يكون عجباً اذا مزج بالفضّة ثم يغير⁷³⁰ حماها⁷³¹ إلى السواد بل يصفرها⁷³² ذهبية. و ان مزج بالعشر منه اعلى⁷³³ من هذه الصفائح بثلاثة دراهم و دانقين فضة بالنار و مزج⁷³⁴ الجميع بالذهب خرج ذهباً طيباً لا علة فيه انتهى كلامه.

و هذا الشيخ [ج 17 ر] قد افاد فيه تنقية النحاس [ب 21 و] بالتعليق و هذا اسهل عملاً من الدرجات المذكورة. و مراده بالخزف الشامى القطعة الحمراء من الفخار الشامى فان الخزف بالخاء و الزاء المعجمتين قطعة الفخار و المسحوق منها ركن تام من اركان التعليق والعجب. انّ الفاضل الجلدكي قال في تفسير كلام الشيخ⁷³⁵ و اما الخزف الشامى فهو بزر الرشاد و هو الاحمر الكبار و هو المسمّى بالخزف البابلى. و هو دواء⁷³⁶ حارّ يابس و فيه دهانة و احراق و تقطيع و جلانيه. و الزاج الاخضر فيه مع حرارته دهانة و الشب فيه جلانيه⁷³⁷ و تبييض و تقبيض. و ليس هذا العارف بالحكمة ان⁷³⁸ لا يفرق بين الحرف⁷³⁹ بالحاء المهملة و الراء المهملة⁷⁴⁰ و بين الخزف المذكور و ليس هذا العارف الكامل الا لكمال⁷⁴¹ [ا 13 ر] حرصه⁷⁴² على ستر ما⁷⁴³ اظهره الامام في أكثر المقام. و في كلام الامام اشارة إلى تعليق الحكماء و هو ممّا كتموه القوم .

⁷²¹ ب / ج: اراد الفاضل.

⁷²² ب / ج: رقيقاً.

⁷²³ ب / ج: مز.

⁷²⁴ ب: سواء الخزف.

⁷²⁵ ج - من طين.

⁷²⁶ ب: البواقي / ج: البواطى + الحكمة..

⁷²⁷ ب: عليها / ج + طوالها.

⁷²⁸ ب / ج: احرق.

⁷²⁹ ب / ج + مثل.

⁷³⁰ ب / ج: لم يغيرها.

⁷³¹ ب / ج - حماها.

⁷³² ج: تصيرها.

⁷³³ ب / ج: اعنى.

⁷³⁴ ب / ج: ترجم.

⁷³⁵ ب + المحقق و الامام المدقق الامام جابر / ج + و الامام المدقق.

⁷³⁶ ب / ج + تام طبيعته.

⁷³⁷ ب - و الزاج الاخضر فيه مع حرارته دهانة و الشب فيه جلانية.

⁷³⁸ ب / ج: من.

⁷³⁹ ب / ج: الخزف.

⁷⁴⁰ ب / ج - والراء المهملة.

⁷⁴¹ ب / ج: المكمل.

⁷⁴² ب / ج: حرصه.

⁷⁴³ ب: سترها.

فانّ الخزف في شكل الحراف⁷⁴⁴ و هو احمر كالنار حارّ يابس ذهبيّ. و قد اشار إليه صاحب رتبته⁷⁴⁵ الحكيم بالشادنج و اشار إليه الفاضل الجلكي في نهاية الطلب ببعض الادمان الحمر.⁷⁴⁶ و لكن هذه الاشارة ليس بمراد ههنا⁷⁴⁷ لانّ تعليق القوم لا ينقص عن الاجساد و الغرض ههنا اخذ⁷⁴⁸ توتيات النحاس و تنقيته بتعليق الخواص. فافهم و لا تغفل عن الفرق بين تعليق الخواص و بين تعليق الحكماء. و اما مراد الامام باليوم و الليلة ظهور نور النار في الظرف و برودته. و قد اشار الشيخ في بعض كتبه [ب 22 ر] إلى هذا المعنى بحمى⁷⁴⁹ الاجساد يومًا و ليلة في شدة النيران. و البرهان على ذلك انّ الزاج مع الشبّ و الزنجار يحرق جسد النحاس و يفسده لو كان في النار مقدار ربع النهار. و هذا الامام لم يشر إلى سبك النحاس بعد كلّ تعليق اعتمادًا على فهم الطالب الذكي و الا لا توجد فائدة تكرير التعليق بل يكفي طول بقائه مرّة واحدة في شدة النيران. و لا بدّ أن يكون الاجزاء [ج 17 و] المذكورة مبلولة بالخلّ بعد سحقها ناعمًا و الاّ يكون الجسديّة مكلسة بكبريتيّة الزاج. و لا بدّ في التعليق وقود نار الحطب⁷⁵⁰ فانّ تأثيره مشروط بلهب النار. و لا تغفل عن هذه النكات فإنّ التجربة سيف قاطع لدفع شرور الاوهام.⁷⁵¹ و قد اشار الشيخ إلى نيران⁷⁵² لطيف من هذا النحاس الطاهر و لم يذكر ميزان الذهب. و لكنّ اشار إليه بقوله و ان مزج⁷⁵³ بالعشر⁷⁵⁴ فان⁷⁵⁵ مزج صيغة⁷⁵⁶ مجهول و منه مفعول ما لم يسمّى فاعله و الضمير راجع إلى النحاس و العشر بالضمّ و اللام فيه للعهد⁷⁵⁷ و العشر المعهود بين القوم ما يعتبر سدسه في سرّ⁷⁵⁸ الميزان. و قوله مزج الجميع بالذهب عطف التفسير في هذا الرمز و لا تغفل في كلام القوم عن الرمز بوجه الاعراب.

و قال هذا الامام في كتاب الزهرة و من عجائب الخواص في منفعة الميزان ان يؤخذ⁷⁵⁹ من كبريت اصفر و مثليه ملحًا مرّا و مثل نصفه زاجا [ب 22 و] و مثل الزاج زنجارًا. و يغلى الجميع بالخلّ و الماء⁷⁶⁰ و يزداد عليه من الكبريت شيئًا بعد شيء ثمّ يجفّف بالنار و يسحق بدهن صفرة البيض⁷⁶¹ [ا 13 و] و يشمع بذلك ثمّ يلقى⁷⁶² على

⁷⁴⁴ ب / ج: الخزف.

⁷⁴⁵ ب: رتبته / ج: الرتبة.

⁷⁴⁶ ب / ج: المحمّرة.

⁷⁴⁷ ج: بمرادهما.

⁷⁴⁸ ب - اخذ.

⁷⁴⁹ ب: ان يحمى.

⁷⁵⁰ ب: وقود النار بالحطب / وقود النار من الحطب.

⁷⁵¹ ب / ج + و الخيالات.

⁷⁵² ب / ج: ميزان.

⁷⁵³ ب / ج: يمازج.

⁷⁵⁴ ب / ج + منه.

⁷⁵⁵ ب / ج: فائه.

⁷⁵⁶ ب / ج: صفة.

⁷⁵⁷ ب / ج - و العشر بالضمّ و اللام فيه للعهد.

⁷⁵⁸ ب / ج - سرّ.

⁷⁵⁹ ب + جزءًا.

⁷⁶⁰ ج + العذب.

⁷⁶¹ ب / ج: مثله.

⁷⁶² ب / ج + منه.

الفضّة و ان القى على المس⁷⁶³ بيضه⁷⁶⁴ و اخرج ظلّه كلّه اذا مُزج بالذهب و لم يغيّر إلى لون البتة بل يزيد في نورهما و يصبغهما كلونهما. فانظر في هذا الباب و فكّر فيه⁷⁶⁵ تجده من طرائق افعال الخواص و في ظاهره⁷⁶⁶ كأنه متناقض و ليس كذلك اذا تأمله⁷⁶⁷ فتأمله.

أقول أنّ هذا الشيخ الواصل هو أستاذ الكلّ و ليس له نظير في الحكماء غير السقراط و البليناس. و هذا الامام قد اظهر في هذا المقام سرّاً من أسرار الالهية في الخواص الميزانية. فإنّ الطريق الأبعد أخذ الغباط من غير تدبير. و لا شكّ فيه أنّ النحاس⁷⁶⁸ في غاية اليبس و الفساد كما في جسده [ج 18 ر] من الاوساخ و الادران. و لا يمكن اخراج الأشياء الغريبة من جسده بقوة النار و خدّها بطول الزمان فإنّ كبريته يحرق جسده بقوة النار فيجعله توبالاً⁷⁶⁹ صرفه.⁷⁷⁰ و لا يفصل عنه هذه الكبريتية بكثرة الاستنزال لشدة امتزاجها بالمزاج التام لقرايتهما في أصل تكونهما بحسب المزاج.⁷⁷¹ و لهذا السرّ أنّ النحاس المكسّ بالكبريت السوقي لا يتخلّص من الكبريت و لو ذاب ألف مرّة بدون الروباص. فيحتاج في التنقية إلى التدبير⁷⁷² في الطريق [ب 23 ر] الأقرب و أمّا دواء يشبه الاكسير في إزالة الأوساخ. و هذا الدواء كجوهر الاكسير في الطريق الأبعد من علم الميزان. و قد اشار إليه الإمام بالرمز القريب و اراد بالملح المرّ الملح المنسوب إلى النحاس. و اراد بالجميع ما عدا الكبريت اذ لا فائدة في غليان الكبريت مع هذه الأجزاء الثلاثة. و اشار بقوله بالخلّ و الماء إلى⁷⁷³ تكرار الغليان. فإنّ الواو للجمع في الحكم و⁷⁷⁴ يجيء بمعنى أو التنويع⁷⁷⁵ و ليس في الواو معنى الترتيب.⁷⁷⁶ و لا فائدة من ان يغلى الجميع بالماء إلا الانحلال خلاصة الأجزاء و انفصالها من الأرضية الكثيفة. فإنّ النار تفرّق بين اللطيف و الكثيف. ثم يصفى الماء المحلول فيه الأجزاء اللطيفة ثم يغلى الارضية الباقية بالخلّ الحاد⁷⁷⁷ حتّى يتزجر الكبريتية الكامنة فيها. و ينفصل⁷⁷⁸ عن ترابيتها⁷⁷⁹ يصفى المحلول بالخلّ و يضاف إليه المحلول بالماء بعد طيران الماء و التجفيف. ثم يُسقى الكبريت بجميع المحلولين شيئاً بعد شيء. و قد اشار الشيخ إلى طريق [ا 14 ر] هذا السقى بقوله و يزداد عليه من الكبريت شيئاً بعد شيء اي يزداد الجميع المغلى بالخلّ و الماء على الكبريت.

⁷⁶³ ج: الخامس.

⁷⁶⁴ ب / ج: بفضة.

⁷⁶⁵ ب / ج + فائلك.

⁷⁶⁶ ب / ج - و في ظاهره.

⁷⁶⁷ ب / ج: تأملته.

⁷⁶⁸ ب / ج + الغبيط.

⁷⁶⁹ ج: طوبالاً.

⁷⁷⁰ ب / ج: محرقاً.

⁷⁷¹ ب / ج: الميزان.

⁷⁷² ب: فيحتاج إلى التنقية لأنها إلى التدبير.

⁷⁷³ ج: اراد.

⁷⁷⁴ ب + اليبس فيه يعني.

⁷⁷⁵ ب - يجيء بمعنى أو التنويعية.

⁷⁷⁶ ب / ج + في هذا المقام.

⁷⁷⁷ ج: الحاذق.

⁷⁷⁸ ب: يفصل / ج: تفصل.

⁷⁷⁹ ب: ترتبها / ج: ترتبها.

و قوله من الكبريت بيان مرجع الضمير المجرور و قوله شيئاً بعد شيء بالياء المشددة⁷⁸⁰ بمعنى طبخ الشيء على نار الفحم كاللحم المشوى فيصير اشارة [ج 18 و] إلى تشوية بعد تشوية. و قوله ثم يجفف بالنار اشارة إلى امتزاج⁷⁸¹ الكبريت بالاجزاء المحلولة. [ب 23 و] فإن الحرارة المجففة تذيب الكبريت فيلزم الاختلاط و المزاج. ثم يسحق بدهن صفرة البيض مثل وزنه و يشمع بذلك. و اشار الشيخ إلى علامة التدبير التام بقوله ثم يلقي منه على الفضة فإنه يصبغها. فان هذا الجوهر اذا لم يصبغ الفضة عند الالتقاء اما لفجاجة المدبر او لاحتراقه في التدبير. و ليس في التدبير أمر مكتوم غير تدابير الدهن⁷⁸² المذكور. و قد بينته في كتابي المسمى بكشف الاسرار في هتك الاستار. و لا تغفل عن كتابي هذا فإنه كنوز الاسرار.

و هذا الاستاد لم يبين درجة الصبغ و جنسه اعتماداً على ما ذكر في اصولهم من ان الزاج يصفر و الزنجار يحمر و الكبريت يسود القمر.⁷⁸³ و اشارنا إلى ان الصبغ لا يفيد في الميزان لأن المراد منه احالة الاجساد الناقصة إلى عين الفضة او الذهب. و لا يؤثر الصبغ في الاحالة و الاستحالة اصلاً بل مانع للمزاج التام لاجراجه الجسد عن مزاجه الاصلي بالمزاج⁷⁸⁴ العارض عن كيفية الدواء. و قوله اذا موزج بالفضة و موزج بالذهب بشرط الالتقاء في التبييض و اخراج الظل. و قوله لم يغيرهما الضمير المستتر راجع إلى الدواء الملقى و كذا الضمير المستتر⁷⁸⁵ بل يزيد و يصبغ راجع إليه ايضاً.⁷⁸⁶ و لا شك ان تأثير الشيء في البسيط بالصبغ و بعده⁷⁸⁷ في الممزوج انما يكون بالخاصية بجذب⁷⁸⁸ الحديد في المغناطيس. و لذا قال الشيخ و فكر فيه فانك تجده [ب 24 ر] من طرائق الخواص و فيه اشارة⁷⁸⁹ إلى ان هذا الباب من طرائق الخواص و هم الفضلاء الكرام.

و قوله و في ظاهره كانه متناقض اشارة إلى التناقض الظاهر بين قوله و يصبغهما كلونهما و بين قوله و لم يفسرهما⁷⁹⁰ إلى لون البتة. و قوله ليس كذلك اذا تأملته اشارة إلى رفع⁷⁹¹ ذلك [ج 19 ر] التناقض. و ذلك ان الصبغ صبغان احدهما صبغ الغلبة و الظهور كصبغ الابيض [ا 14 و] بالزعفران. و ثانيهما صبغ الاستحالة و هو انقلاب الشيء من جوهر⁷⁹² إلى جوهر⁷⁹³ و يتلون بلونه و يلبسه بصورته بعد خلع⁷⁹⁴ صورة نفسه. فالدواء المدبر لم يغير لون الممزوج إلى لون البتة لعدم تأثيره يصبغ الغلبة بل يصبغهما اي المس و الفضة و الذهب يصبغ الاستحالة

⁷⁸⁰ ب / ج: بالياء المشروطة.

⁷⁸¹ ب / ج: مزاج.

⁷⁸² ج + للدهن.

⁷⁸³ ب: الفضة.

⁷⁸⁴ ب / ج - بالمزاج.

⁷⁸⁵ ب / ج + في.

⁷⁸⁶ ج + يعني الدواء ايضاً.

⁷⁸⁷ ب: ما يصبغ و بعده.

⁷⁸⁸ ب / ج: كجذب.

⁷⁸⁹ ب + الشيخ.

⁷⁹⁰ ب / ج: يغيرهما.

⁷⁹¹ ب / ج: دفع.

⁷⁹² ب / ج: جوهره.

⁷⁹³ ب / ج: جوهره.

⁷⁹⁴ ب: ضلع.

كلونهما اي كلون الفضّة و الذهب. و اما سر التأثير بالصبغ الثاني دون الاول ففي غاية الخفاء. و لذا اشار⁷⁹⁵ إليه بالتأمل الثاني. و بيان هذا السر الغامض انّ وسخ المسّ مانع قوي لقبول الصبغ في الممزوج و لا يبقى قوّة الدواء بعد اخراجه الظلّ لتصعد روحانية قبله⁷⁹⁶ بقوّة النيران. فلا يوجد فيه الا سر التنقية المعيّنة للاستحالة لسر الميزان. و انما اطنب⁷⁹⁷ الكلام في تفسير كلام الامام الهمام. فانّ الفاضل الجلدكي فسّره في برهانه على وجه التعليل و الرمز و الستر⁷⁹⁸ و الكتمان. و لا يعرف هذا الا بتطبيق التفسيرين فادعوا لنا [ب 24 و] بعد هذا في الليالي و الايام إلى يوم القيام.⁷⁹⁹ و هذا الفاضل استاذي في المعارف الالهية و قد وصلت بها إلى فكّ رموز الحكماء و علمت بها دقائق كتب الامام⁸⁰⁰ قدّس سرّه⁸⁰¹ و لكنّ انا غالب عليه بكثرة التجارب في⁸⁰² الميزان بالدلائل و البرهان. و ما استغنى⁸⁰³ احد في هذا العلم غير الامام⁸⁰⁴ بليناس من مشاهير القدماء. ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء.⁸⁰⁵ و الله ذو الفضل العظيم.⁸⁰⁶

المقالة السادسة في الميزان المتعلّق بالزريق

قال بليناس في سرّ الخليقة انّ لطف المعادن الاجساد المذابة و اصل هذه الأجساد الزريق.⁸⁰⁷ [ج 19 و] انما كان ماءً محصوراً في معدنه فلمّا سخنه⁸⁰⁸ الحر⁸⁰⁹ بقوّته رقا إلى العلوّ صاعدا هاربا من الحرارة و صار بخاراً لطيفاً روحانياً⁸¹⁰ فلمّا بلغ غايته في الصعود⁸¹¹ و حصّره⁸¹² المعدن فلم يجد مخلصاً ينعقد منه فثبت مكانه بخاراً و عدم الحرّ⁸¹³ فبرد غلظ و اجتمعت أجزاؤه فصار متكاثفاً لما كان ندا فانقلب ماء فرجع إلى⁸¹⁴ يبوسة كما كان. فلمّا انقلب ماء ثقل فرجع منحدرًا إلى أسفل لثقله و غلظه اذ شان الثقل الهبوط. فلمّا صار في قرار الوعاء [ب 25 ر] حركته⁸¹⁵ النار كعادتها فرقا إلى العلوّ خفيفا لآته صار زنجاراً [ا 15 ر] لطيفاً ثم عرض له⁸¹⁶ فرجع ماءً غليظاً. و

⁷⁹⁵ ب / ج: اشاروا.

⁷⁹⁶ ب: فعله.

⁷⁹⁷ ج: طنبة.

⁷⁹⁸ ب / ج: السرّ.

⁷⁹⁹ ب - إلى يوم القيام.

⁸⁰⁰ ب / ج + جابر.

⁸⁰¹ ب / ج + العزيز.

⁸⁰² ج + علم.

⁸⁰³ ب / ج: سيقني.

⁸⁰⁴ ب / ج + و.

⁸⁰⁵ ب + إلى صراط مستقيم.

⁸⁰⁶ ب - و الله ذو الفضل العظيم.

⁸⁰⁷ ب / ج + و اصل الزريق.

⁸⁰⁸ ب: استجن.

⁸⁰⁹ ب: الحيّ.

⁸¹⁰ ب - روحانياً.

⁸¹¹ ج: العصور.

⁸¹² ب: حصن.

⁸¹³ ج: الحار.

⁸¹⁴ ج + الأسفل.

⁸¹⁵ ب: حرّكه.

⁸¹⁶ ب / ج + البرد كما عرض له الحرّ.

كان في كلّ مرّة من صعوده بلطف و يرق⁸¹⁷ لأنّه صار هوائياً لطيفاً.⁸¹⁸ و يقتبس الحرّ من النار بالحرّ⁸¹⁹ الذي فيه على وجهه و هو الدهن المركّب في الماء من أوّل الخلقة. و هو الذي يمنع الماء ان يصير حجراً. فلمّا استمد⁸²⁰ من الحرارة إلى نفسه بما فيه من الحرّ⁸²¹ قوى الحرّ فيه فابطن البرد فصار⁸²² حارّاً ليّناً⁸²³ فقوى على التحليل بلطافته و لأنّ كلّ حارّ ليّن هو محلّل للأشياء. فلمّا لطف الزبيق في معدنه و قوى على حلّ الكبريت بلطافته اجنّه في جوفه بطول الطبخ و لين التدبير. فلمّا انحلّ الكبريت صار مستجّناً في باطن الزبيق. فصار الزبيق روحاً و صار رطوبة الزبيق لليبس جسداً فحملة⁸²⁴ و حصره رطوبة الزبيق ان يفترق كافتراق الماء أو يبيل كبيل⁸²⁵ الرطوبات فصار كجسد مذاباً. و اعتدل عليه الحرّ و طبخه طبخاً ليّناً فابيض و صار جسداً محلولاً يسمّى ذلك⁸²⁶ المحلول زبيقاً. فظهره لين و باطنه يابس فظاھر [ج 20 ر] أبيض و باطنه أحمر. فهذا علّة الزبيق الذي هو أصل الاجساد المذابة كيف كان في معدنه و⁸²⁷ كان في جسده حارّاً ليّناً و روحه بارداً يابساً. انتهى كلامه.

أقول انّ الزبيق لما كان جسداً محلولاً و فيه أوساخ الكبريت⁸²⁸ [ب 25 و] محتاج إلى غسل هذه الأوساخ بمياه الاملاح و غيرها من الأشياء الغسّالة. ثم إلى عقده بروائح الأجساد أو⁸²⁹ الأجسام. فإنّ الزبيق اذا انعقد بغير الروائح أو بالاكسير لا يدخل في أبواب الميزان. لأنّ موضوع هذا العلم الأجساد المذابة بالإجماع. و هذا الجسد انما ينعقد على الجسديّة المذابة كرائحة كلّ واحد من الأجساد الناقصة كالرصاص و الروح التوتيا و النحاس و الحديد و الخار. و اما انعقاده على الفضّيّة أو الذهبيّة لا⁸³⁰ يمكن بالاكسير فضلاً عن سائر التدابير. و لا يعتمد على ظاهر أقوال الحكماء فإنّ أكثرها رموز و إشارات.

و أما انعقاده بالأجساد المنسحقة كالاثمد و المرقشيشا و نحوهما ففي حكم الأجساد و في حكم المعقود بروائحها. و كذا انعقاده⁸³¹ بالكبريت و الزاجات في حكم المعقود برائحة الأجساد. و هذا الجسد المحلول اذا انعقد برائحة الجسد الطاهر يصير جسداً لطيفاً روحانياً في غاية النقاء. و هذا الجسد في طبع ما يعقده من الجسد الطاهر. و لذا الأجساد الروحانيّة سنّة أنواع و نوع آخر زبيق محلول من الأجساد [ا 15 و] و هو المسمّى بالزبيق الرجراج. و هذا الزبيق أصنافه كثيرة في معادن الحكماء.

⁸¹⁷ ب / ج: بلطف او برفق.

⁸¹⁸ ب - لطيفاً.

⁸¹⁹ ب: مائياً.

⁸²⁰ ب / ج: استمرّ.

⁸²¹ ب: الحرارة.

⁸²² ب + ظاهره.

⁸²³ ب / ج + و باطنه بارداً يابساً.

⁸²⁴ ب / ج: محللاً.

⁸²⁵ ب / ج: كل.

⁸²⁶ ب / ج + الجسد.

⁸²⁷ ب / ج - كان في معدنه و.

⁸²⁸ ب / ج: كبريتيّة.

⁸²⁹ ب / ج: و.

⁸³⁰ ب - لا.

⁸³¹ ب / ج: انعقاد الزبيق.

أما المنعقد منه منسحقاً بالأجساد المنسحقة و غيرها⁸³² داخل في التراكيب لا في الأوزان.⁸³³ و هذا الجسد المحلول اذا انعقد بالكبريت أو بالزهرج أو بالزرنينخ و هذا الانعقاد نوع من التجفيف⁸³⁴ و لا يثبت على نار السبك [ب 26 ر] فلا تحصل منه المراد ألا هذا التجفيف يكسر جناحيه و يمنع طيرانه عن نار التصعيد المعتدل.⁸³⁵ [ج 20 و] فيكون انعقاده في غاية السهولة بروائح الأجساد. و لذا أكثر الطلبة يعقد الزنجفر في النار الدميّة بالجيب المتخذة من الحلقوس⁸³⁶ و لا يقدر على عقد الزبيق الحيّ بهذا التدبير أصلاً.

و لا بدّ أن يعلم أنّ العقد بالروائح أمر مكتوم. و أما اقلابه بعد العقد إلى الجسد المنطرق الثابت على نار السبك فمن الأسرار الغامضة. قد اشار إليه المتأخرون بتدابير الأرواح. و ما رأيت فيه رمز قريب ألا في أصنام بليناس. و قد صرح به الإمام جابر نور الله قبره إلى يوم القيام في المواضع التي لا ينتقل الذهن إلى المعنى المراد بل يظنّه تلويح و إشارات. و من لم يقدر على استخراج الزيابق من الأجساد الذائبة لا يملك اقلاب المعقودات إلى كيان الأجساد.

و قد اشار إلى تدبيره الفاضل المجريفي في رتبة الحكيم و سيجيء بيانه إن شاء الله. و أما هذه المعقودات اذا انقلبت إلى كيان الأجساد ثم انحلت و رجعت إلى الزبيقية كلّ واحد من المعقودات الثابتة فكان هذه الزيابق أركان الاكاسير الروحانيّة في غاية اللطافة و الكمال. فيجب الطالب ان يعقد الزبيق بعد غسله بالشبوب [ب 26 و] و الإملاح برائحة الجسد الناقص الطاهر النقي بتدابير الحكماء. ثم يدبّر هذا العقد بالإملاح المحلولة و الأدهان الغير المحترقة حتى يستقر و يتجسّد. ثم يثبتته مع الخميرة من زيابق الأجساد. و هذا المعقود اذا انعقد برائحة الأسرب يسمّى بالأسرب العطاردي. و اذا انعقد برائحة الرصاص يسمّى بالرصاص العطاردي. [ج 21 ر] و اذا انعقد برائحة التوتيا يسمّى بالتوتيا العطاردي. و اذا انعقد برائحة النحاس تسمّى بالنحاس العطاردي. و اذا انعقد برائحة الخار يسمّى بالخار العطاردي. و أما الزبيق المستنبط من الأسرب يسمّى بالزبيق الأسربيّ و الفرق بينهما أنّ الأسرب العطاردي [ا 16 ر] ظاهره أسرب و باطنه زبيق⁸³⁷ و أما الزبيق الزحلي فظاهره زبيق و باطنه أسرب مدبّر. و لهذا الزبيق يعقد زبيق العامة الطاهر على الاكسيريّة. و هذا التأثير لا يوجد في الأسرب العطاردي لعدم القوّة الجسدانيّة في باطنه أصلاً. و لهذا السرّ أنّ الزبيق الزحليّ في حكم الاكسیر للأجساد و الأسرب العطاردي في حكم الزبيق⁸³⁸ الملقى عليه الاكسیر. و كذا الحال في سائر المعقودات بروائح الأجساد. و لا تغفل عن هذه المعقودات فإنّها أساس التراكيب و الأوزان.

و أما المعقود بروائح الزاج و الزنجار و المرقش المصنوع من الحديد و النحاس و الاسرنج و الاسفيداج و الاثمد [ب 27 ر] و المغنيسيا و المغناطيس و المرقشيشا و الشانج و اللازورد و الدهنج و المرتك و الاقليميا فإنّ المعقود

⁸³² ب: غيرهما.

⁸³³ ب / ج: الميزان.

⁸³⁴ ب / ج - و هذا الجسد المحلول اذا انعقد بالكبريت أو بالزهرج أو بالزرنينخ. و هذا الانعقاد نوع من التجفيف.

⁸³⁵ ب / ج + و هذا الجسد المحلول اذا انعقد بالكبريت أو بالزهرج أو بالزرنينخ. و هذا الانعقاد نوع من التجفيف.

⁸³⁶ ب: الحرقوص / ج: الخلقوص.

⁸³⁷ ب + العامة / ج + عامة.

⁸³⁸ ب - الزبيق.

بكلّ واحد منها ان كان مكسّاً يدخل في التراكيب و ان كان جسداً منطرقاً يدخل في الأوزان. و الطريق الأقرب فيه أن يدبّر هذه الأشياء بالتطهير التام ثم ينعد بها الزبيق المغسول. ثم يدبّر هذا المعقود بالاملاح المحلولة بالادهان الثابتة الغير المحترقة حتى يتجسّد. ثم يلقي عليه الجسد المحلول ليكون جسداً ثابتاً ثابتاً على النار. ثم يدبّر كلّ معقود بتدابير الجسد العاقد حتى يتم المراد.

و أما الأحمر منه فاذا سقى بالزاج⁸³⁹ بماء العقاب المحمّر يكون [ج 21 و] أحمرًا كالزنجفر الرّماني. ثم يشمع بدهن العقرب ثم يلقي على الفضّة المرزّنة يكون ذهباً قائماً على الخلاص.⁸⁴⁰ و أما الأبيض منه اذا شمع بلبن العذراء يكون اكسيرا للبياض. و أما الطريق الأبعد فان يؤخذ الزبيق السوقي و يدمس بالأجزاء⁸⁴¹ الغبيطة ثم يدبّر بالشحيرة⁸⁴² الكامنة من الاملاح السبعة حتّى يتجسّد ثم يظهر⁸⁴³ بالأشياء المذكورة في الأجساد. ثم يدبّر منه التراكيب او⁸⁴⁴ الأوزان.

و أما استنباط الزبيق من المعقودات فأمر سهل و لكن تدبيره بعيد لا فائدة فيه. دخلت يوماً على السيّد الشافعي⁸⁴⁵ في الشام وجدته في غاية الحزن. فقال لي فقد تحيرت في عقد الروائح [ب 27 و] و ما ظفرتُ إليه. فقلتُ له هذا أمر سهل عند المجربّين. قال بالله هل عملت ببيدك؟ قلتُ عملتُ مراراً.⁸⁴⁶ فطلب منّي هذا العقد. أخذتُ من الأسرب خمسين درهماً و عقدتُ برائحته ألف درهماً من الزبيق الفَرّار. و انبسط هذا الفاضل من هذا التعليم و قال يا ولدي [ا 16 و] انّ الحجر المكمّر هذا العبد لا غير. فقلتُ له سيدي الجسد الذي يعقده⁸⁴⁷ البق منه إلى الحجرية⁸⁴⁸ فكيف يصحّ كلامك بدون البرهان. فبهت و اثنى عليّ فقال خلصتني عن الظنون و الأوهام في هذا المقام. ثم اظهرتُ له مادّة الحجر و لم يعتمد عليها و قد مات المرحوم محروماً نوراً الله اتعالى مرقده إلى يوم القيام.

و الغرض من هذا الكلام انّ هذه المعقودات ليست⁸⁴⁹ أركان الحجر لعدم سرّ الاحالة فيها. و لا بدّ منها في مادّة الحجر لأنّها من قبيل الفعل لا من قبيل الانفعال. و أمّا فعلها في التراكيب لما فيها في الجملة من خواصّ الأجساد. و من الشروط اللازمة في العقد أن يكون [ج 22 ر] بين العبد و الجسد حجاباً مانعاً للاختلاط و لا يمنع وصول الدخان الخارج من باطن الجسد إلى العبد. فإنّ العاقد هذا الدخان و من هذه الشروط كسر ما فيه⁸⁵⁰ عند العقد بالأجساد البطيئة الذوب. فإنّ دخانها انما يخرج بالنار القويّة و الزبيق يفرّ قبله بالنار الضعيفة. فلا يمكن العقد بدون المانع

⁸³⁹ ب / ج + المحلول.

⁸⁴⁰ ب / ج: على الروباص.

⁸⁴¹ ب / ج: بالأجساد.

⁸⁴² ب: بالشحيرة / ج: بالشحيرة.

⁸⁴³ ب / ج: يطهر.

⁸⁴⁴ ب: في.

⁸⁴⁵ ب / ج + المذهب.

⁸⁴⁶ ب: قلتُ نعم قد عملته مراراً كثيرة.

⁸⁴⁷ ج + الزبيق هو.

⁸⁴⁸ ب + قال.

⁸⁴⁹ ج + من.

⁸⁵⁰ ب: كسرت فيه.

للطيران و من هذه [ب 28 ر] الشروط النار التدريجية. و لا بدّ من النار المحيط حتّى يفر العبد إلى الوسط من شدّة النار فإنّ الوسط اعتدال الامكنة بالنسبة إلى الجوانب الملاقية للنار.⁸⁵¹ و لا بدّ فكّ حجاب المعقود تشميعة بالزبيق المصعد و العقاب بعد⁸⁵² غسل أوساخه بالمياه الحادّة. و لا تغفل عن النكات فإنّها من لوازم المعقودات و الموازين. و الله أعلم و أحكم.⁸⁵³

المقالة السابعة في الميزان المتعلّق بالتوتيا

اعلم أنّ التوتيا أمّا نحاسيّة تسمّى بالمراضي⁸⁵⁴ و أمّا رصاصيّة تسمّى بروح التوتيا. و النحاسيّة أمّا معدنيّة أو صناعيّة تعمل من الفليميا. و كلّ منهما يصبغ النحاس كالذهب و يجعله في حكم الذهب. بحيث لا يتزجر بالاملاح و الحموضات و لا يحترق بالكبريت كالذهب الكامل العيار. و هذا التوتيا دخان النحاس و لذا يخرج منه النحاس الأخضر عند السبك بالبوارق⁸⁵⁵ و يوجد في معادن النحاس. و لهذا السرّ قال البعض⁸⁵⁶ إنّ النحاس مادّة الحجر و ليس الأمر كما زعموا. فإنّ مادّة الحجر سريع الاستحالة إلى الزبيقيّة و استحكام المزاج في النحاس مانع لها. [ا 17 ر] و لا يبعد ان يكون النحاس من لوازم الاكسير بعد الطهارة التامة⁸⁵⁷ و الانحلال التام.

و أمّا الروح التوتيا فهو زبيق معقود في معدنه على الاكسيريّة مركّب [ج 22 و] من الأركان [ب 28 و] الأربعة و هي الزبيق و الكبريت و النحاس و الرصاص. و الدليل على رصاصيّة انعقاد الزبيق برائحته. و أمّا الدليل على نحاسيّة امتزاجه بالنحاس بحيث لا يمكن انفصاله أصلا مع أنّه لا يثبت⁸⁵⁸ مع الحديد و الفضة و الذهب و لا يمتزج بها أصلا. و أمّا الدليل على كبريتيّة فاشتعاله كالكبريت في النار. من عجب⁸⁵⁹ الاسرار أنّ الروح اذا انعقد بالمشتري لا يظهر فيه الاشتعال و لا يحترق بالنار. و أمّا الدليل على زبيقيّة فعدم استقراره في البودقة بقوة النار. و هذا المعدن جوهر منعقد على الاكسيريّة الروحانيّة. فيصبغ النحاس بدون التدبير كالذهب و هو المسمّى بالشبه الافرنجي و الصرّاف الماهر ما⁸⁶⁰ يعرف عياره في المحك و لم يحكم عليه بعيار الذهب قبل الامتحان. و هذا الجوهر برهان الاكسير و ليس له نظير في المواليد الثلاثة. و هذا الجوهر اكسير تامّ في التراكيب و الأوزان. و يلقي درهم منه على مائة مثقال بدون التدبير و الاصلاح و ليس أعجب منه. إنّ الحكماء لم يبحثوا عن هذا الجسد بل اشاروا إليه بقولهم أنّ جوهر الاكسير يوجد بصنع⁸⁶¹ الله تعالى في معدنه و لا يصل إليه إلا الفضلاء من المشايخ⁸⁶²

⁸⁵¹ ب - للنار.

⁸⁵² ب - و لا بدّ فكّ حجاب المعقود تشميعة بالزبيق المصعد و العقاب بعد / ب + لقدر.

⁸⁵³ ب: و الله اعلم بالصواب و إليه المرجع و المآب.

⁸⁵⁴ ب: بالمرابي / ج: بالمرابي.

⁸⁵⁵ ب: و هذه التوتيا دخان النحاس الاصفر عند السبك بالبوارق / ج: و لهذا يخرج منه النحاس الاصفر.

⁸⁵⁶ ب / ج: بعض الحكماء.

⁸⁵⁷ ب: الكاملة.

⁸⁵⁸ ج + و لا يمتزج.

⁸⁵⁹ ب / ج: عجائب.

⁸⁶⁰ ب - ما / ج: لا.

⁸⁶¹ ج: في صيغ.

⁸⁶² ب / ج - من المشايخ.

الكرام والأولياء العظام. ولا شك أن لقاء هذا الجوهر بدون التدبير من قبيل خرق العادة المختصة بالكرامات. و أما تدبيره [ب 29 ر] أولاً فك الحجاب و اثباته بمياه⁸⁶³ الأشياء المحمّرة ثم القاؤه بالشروط اللازمة المذكورة في طرح الاكسير.

و قد اشار جابر رحمه الله إلى هذا التدبير في النهاية فقال و اعلم أنّ التوتيا صديق النحاس و أفضل أدويته صبغا له⁸⁶⁴ و فيه تدبير يخرج النحاس ذهباً قائماً على الخلاص كلّ. و ذلك ان يؤخذ من القلقنت⁸⁶⁵ الأخضر و الزاج [ج 23 ر] المصري مثل مخ البيض المسلوق و الزاج الأبيض المسمى بالقلقنديس و من الشب المحمّر او⁸⁶⁶ الأحمر و من النوشادر الأبيض الصافي و⁸⁶⁷ صفرة البيض المسلوق من كلّ واحد عشرون درهماً و من العسل الذائب الأحمر نصف رطل. فتستحق الزاجات [ا 17 و] وحدها يابسة ناعمة. ثم يلقى عليها العسل و يسحق حتى يجتمع.⁸⁶⁸ ثم يلقى علي ذلك صفرة البيض و تسحق ابداً حتى يختلط و يتداخل.⁸⁶⁹

أقول أنّ هذا المركّب يجعل في الكيزان المطيّنة وتشدّ رؤسها و تجعل في التتور و تجعل الزبل من تحتها و من فوقها و اوقد النار من فوق و سدّ باب التتور. و اجعل له في أعلى القبة⁸⁷⁰ منفساً في رقه الخنصر أو أقلّ من ذلك يخرج منه الدخان. و اتركها في نار الدمس حتى لا يبقى فيه أثر الدخان و صار المركّب جسداً ذاتياً أسوداً مائلاً إلى الحمرة و قد كنتم الشيخ هذا التدبير.

فقال ثم اجعلها في قنينة و صب عليها من خل الخمر⁸⁷¹ النادر [ب 29 و] غمرها زيادة أربع أصابع و يشمس في شمس حارة. و اجعل القنينة ان كان شتاءً في قدر فيها رماد و جود ضمّامها بالصاروج وليكن الرماد منها إلى حدّ الدواء و اوقد تحت القدر أو الفخارة. و ان شمسها فليكن ذلك عشرة أيّام في الصيف في شمس حارة. و ان طبخت ذلك في القنينة و القدر و الرماد فلتكن نارك مثل حرارة الشمس اذا كانت في برج السرطان. و ان اردت قليلاً فلا بأس ثلاثة أيّام و ليالها حسب الامكان ثم اتركه يبرد. اذا طبخته و اذا شمسته فاتركه حتى يبرد. ثم صفه عن الخلّ و صف الخلّ و اعزل الخلّ في القنينة و اخرج الثقل في اناء صابرة على [ج 23 و] النار. و اشوه في نار لينة إلى توسط يوماً و ليلةً فانه يخرج أحمر كالشقائق فاعزله. ثم خذ من التوتيا المرازبي⁸⁷² الصافي الجيد فاسحقه مع الراسخت الأحمر و انخلهما بالخرقة ثم اعدهما إلى السحق حتى يطيرا من تكرار السحق. ثم ازوج على كلّ رطل من التوتيا و الراسخت وزن ثلاثين درهماً من الثقل الأحمر الذي عزلت. و اسحق الجميع حتى يطير ثم اسقه من الخلّ

⁸⁶³ ج + الحلالة.

⁸⁶⁴ ب - له.

⁸⁶⁵ ب / ج: القلقند.

⁸⁶⁶ ج - المحمر أو.

⁸⁶⁷ ب + من.

⁸⁶⁸ ج + الزاجات.

⁸⁶⁹ ب / ج + الكلّ.

⁸⁷⁰ ب / ج + ثقب.

⁸⁷¹ ج: الأحمر.

⁸⁷² ب: المرازبي.

الذي صفيت عن ذلك و ربيته في الشمس او سخونة مثل حرارة الشمس فاذا صار كذلك فاعزله.⁸⁷³ و خذ من النحاس الذي يخرج بالحزم⁸⁷⁴ و صفحه ورقا مثل الدراهم واحمه و اغمسه [ب 30 ر] في ذلك الخل الذي شمسته عشرين مرة. ثم اسبكه و الق على كل عشرين درهم منه درهمين من دوائك الذي دبّرت. فانك ترى ما يسترك⁸⁷⁵ يخرج ذهباً لا يشك فيه. انتهى كلامه.

أقول انّ الشيخ اراد [ا 18 ر] بالزاجات المصنوعات من الزاج و الزنجر كما اشار إليه بعد هذا الكلام بقوله و هذا تفسير بتدبير النحاس بالراسخت و الزنجر و التوتيا. و ذلك انّ الزنجر قد يوجد معدنيًا و يستخرج بالملوحات و الحموضات. و كذلك القلند يكون معدنيًا و يستخرج عملاً. و قد يستخرج القدماء كثير من هذه الأجساد الذائبة بعضها من بعض و قالوا انّ الذهب اذا اديم اسخانه بسخونة دقيقة عاد زيقاً. و الزبيق اذا اديم اسخانه بسخونة دقيقة عاد ذهباً. حلّ عزّ و جلّ⁸⁷⁶ ما اعجب انتقالات هذه الأشياء و اعجزه و اظفره انتهى كلامه.⁸⁷⁷ فمن اقتدر على إثبات الروح بالأشياء المتخذة من الأجساد المحلولة فقد وصل إلى الأكسير في أقرب [ج 24 ر] الأوقات. و لا يحلّ كشفه أكثر من هذا.⁸⁷⁸ و الله أعلم بالصواب.⁸⁷⁹

المقالة الثامنة في الميزان المتعلق بالفضّة

قال بليناس في سرّ الخليفة انّ القمر في جرمه من الشمس و ضوءه من نورها. كذلك الفضّة من الذهب و جرمهما واحد غير انّ البياض في القمر [ج 24 و] أكثر من الحمرة لكثرة الرطوبة و قلة الدخان. و النور أكثر من الظلمة و الظلمة مختفية⁸⁸⁰ بين [ب 31 ر] البياض و الحمرة. و الحموضة تحت العذوبة و السواد في برده و الخضرة في وسط طبايعه و الحرارة في دهنه على وجهه و الحمرة في حرّه. و البياض مع رطوبته و اليبس في سواده. و طبيعته الذهبية مختفية⁸⁸¹ فيه و التدبير اللطيف يظهره. و لو لا الفضّة لم يكن الذهب كما أنّه لو لم يكن القمر⁸⁸² يقبل⁸⁸³ على

⁸⁷³ ج - فاذا صار كذلك فاعزله / ج + و اسحق و شمع حتى تظهر العلا.

⁸⁷⁴ ج: بالجرم.

⁸⁷⁵ ب / ج: يسرك.

⁸⁷⁶ ب + و الله تعالى / ج: جعل الله عزّ و جلّ.

⁸⁷⁷ ب / ج + نتيجة الكلام و خلاصة المرام.

⁸⁷⁸ ب / ج + لأنّ بعد الفاضل الجدكي لم يظهر مثال هذه الكنوز التي لم يطمئنّ انس قبلهم و لا جنّ و قد كشفت فيها جميع جواهر المرموزات المخزونة في كتاب الحكماء [ب 30 و] من السالف إلى الآن بل من دور آدم عليه السلام إلى كمال دولة آل عثمان خلد الله خلافته إلى آخر الزمان. انّ الأكسير اذا القي على الأسرب المحترّ المذاب بالذهب الخالص يصير أحمرًا كالياقوتة الحمراء في الصبغ و الشفّاع و اذا سقي بالماء الالهي يصير جوهراً أكسيرياً ياقوتياً يتلأأ في الليل كالسراج. و قد تفاخر الحكماء بهذه الياقوتة الحمراء و هذا الجوهر لا يتغيّر باحراق النار ولا بدّ فن في الأرض إلى يوم القيامة. انّ هذه الرسالة مشتملة على اسرار الحجر و كشف رموزها بالعبارات الملبحة على وجه. و لا تغفل عن هذه الدرر المنطومة فانّها كالدرّة البيضاء في اللطافة و كالياقوتة الحمراء في النظافة. و نرجوا من الله تعالى ان يجعلها بين الأنام كالملاح في الطعام و يصيرها كحل الجلا في عيون المشايخ العظام بحقّ محمّد عليه الصلاة و السلام و على آله و أصحابه الكرام.

⁸⁷⁹ ب / ج - و الله أعلم بالصواب.

⁸⁸⁰ ب / ج: مخفية.

⁸⁸¹ ب / ج: مخفية.

⁸⁸² ب / ج + لا.

⁸⁸³ ب / ج + الضياء.

الشمس و⁸⁸⁴ يدبر عنها لم يضيء العالم و خرب الفلك و فسد⁸⁸⁵. فإذا أقبل القمر على الشمس اضاءت⁸⁸⁶ الشمس و فرحت بمجيء القمر لأنه خادم اخوته الرافع عنها حرارة النيران و⁸⁸⁷ وجهها و إحراق طبائعها بلينه و برودته و هو بنوره يقهر كلّ ظلمة. و يكشف باعتداله كلّ داء و لا نعلم نحن معشر⁸⁸⁸ الفيلسوفيين⁸⁸⁹ أفضل منه في الكواكب لأنه باقباله⁸⁹⁰ على اخوته و ادباره يقوم الفلك و يختلف و يدور. فيكون من دوران الفلك⁸⁹¹ اختلاط الأجساد بالأرواح و تولد المواليد من حركته و يكون منه تقلب الليل و النهار. انتهى كلامه.

و هذا الفاضل قد ظهر⁸⁹² في هذا الكلام أسراراً غريبةً من علم الميزان و لم يشر إليها أحد [ج 25 ر] من الحكماء. و من جملتها أنّ الفضّة ذهب نيّ و رونقها من ذهبيتها [ا 18 و] و بياضها لكثرة الرطوبة و قلة الدخان. و لذا يمتزج الفضّة بالذهب على اللين و الصفاء. و أمّا نقصان رونقهما بعد الامتزاج [ب 31 و] فلما في الفضّة سواد كامن بين الحمرة و البياض. و أمّا كون الذهبية مخفية⁸⁹³ في الفضّة فإنّ باطن الذهب بارد رطب فضّي و ظاهره حارّ يابس كباطن الفضّة. فيكون الذهبية كامنة في باطنها كما أنّ الذهبية ظاهرة في النحاس و الفضّة⁸⁹⁴ فيه باطنه عند الخواص. و لهذا السرّ ان هذه الثلاثة يمتزج بالامتزاج التام و توجد مع الأسرب في معدن الذهب و ينفصل عن الجوهر الخارج من معدن الذهب⁸⁹⁵ هذه الأشياء الأربعة بالتدابير المختصة بأرباب المعادن في جميع البلاد. و لذلك أنّ هذه الأشياء الأربعة كالأركان الأربعة على الميزان.

و قال الإمام جابر في النهاية و خاصيتها ضبط الأرواح و ضبط جميع ما خلطته⁸⁹⁶ و مازجته من أبناء جنسها و أمّا يضبط الأرواح الطيارة و تعقدها⁸⁹⁷ و يصبر جميع ما خالطته على النار. و هو من أخصّ خواصها و أعظم للناس نفعاً و هو الذي يسمّيه سقراط الموضوع الأوّل.

أقول أنّ الضبط الموجود في الفضّة من الخاصية لا من طبع. لأنّ طبيعة الضبط من الحموضة القابضة الكامنة تحت غزوبتها و هي النحاسية الكامنة في باطن الفضّة. و لذا يتزجر الفضّة بالاملاح كالنحاس. و قد ثبت بالتجربة أنّ من شأن النحاس عقد الابق و ضبط الأرواح. و أمّا تظهر هذه الخاصية من الفضّة اذا انحلت [ب 32 ر] بعد تشميعها

⁸⁸⁴ ب / ج + لو لم.

⁸⁸⁵ ب / ج + هذا العالم كلّ.

⁸⁸⁶ ب + من.

⁸⁸⁷ ب / ج: من.

⁸⁸⁸ ب - معشر.

⁸⁸⁹ ب / ج + و يعلم.

⁸⁹⁰ ب / ج: باقيًا.

⁸⁹¹ ب / ج: الأفلاك.

⁸⁹² ب / ج: اظهر.

⁸⁹³ ب / ج: مخفية.

⁸⁹⁴ ب / ج: الفضّة.

⁸⁹⁵ ب / ج - و ينفصل عن الجوهر الخارج من معدن الذهب.

⁸⁹⁶ ب: خالطته.

⁸⁹⁷ ب / ج + ألا بهذا المعدن.

بمياه الاملاح المحلولة بدهن العقاب فإنّ هذه الفضّة المحلولة⁸⁹⁸ تتحد بالأرواح و تعقدها بروائحها و تضبطها بكبريتيّة النحاسيّة فتمتزجان بحرارة النار [ج 25 و] في شدّة الامتزاج و لا يفترقان ابدا بعد المزاج التام. و قد اشار الفاضل بليناس إلى هذه الكبريتيّة العاقدة بقوله و الحرارة في دهنه على وجهه و الحمرة في حرّه و اراد بالدهن الأحمر هذه النحاسيّة الكامنة في الفضّة. و قد اشار إليه الأمير خالد بالبدر المنير و فسّره المراكشي بالذهب [ا 19 ر] الفرفير⁹⁰⁰ و هي الفضّة المشمعة بالتشميع التام.

و اما قوله و لو لا الفضّة لم يكن الذهب ففيه إشارات إلى الأسرار الغامضة. أحدها أنّ الأجساد الناقصة اذا لم تصل إلى درجة الفضّة في الطهارة و الرونق و الصفاء لا يمكن انقلابها إلى الذهبيّة بالاستحالة التامة. و ثانيها أنّ اكسير الذهب إنّما يلقي على الفضّة المعدنيّة المنقلبة من الأجساد الناقصة باكسير البياض. و ثالثها أنّ اكسير البياض خميرة الاكسير الذهبيّ في تدبير القوم⁹⁰¹ فلا يمكن وجودها قبل اكسير البياض.⁹⁰² و رابعها أنّ الميزان الذهبيّ بدون الفضّة أمر محال فإنّ الفضّة المعتدلة مفتاح سرّ الاستحالة بالتعديل [ب 32 و] و الترطيب لكون المزاج الفضّي باردًا رطبًا في الاعتدال. و خامسها أنّ ذهب الحكماء سواء كان بالطرح أو بسرّ الميزان ثمانية و عشرون قيراطًا في العيار فلو لم يمتزج بالفضّة لم يكن في عيار الذهب الجائز الكامل العيار. و سادسها أنّ الذهب المعدني إنّما يوجد في الفضّة الخارجة عن معدن الذهب ثم يفرز عنها⁹⁰³ الذهب بالماء الفاروق الحلال⁹⁰⁴ فلو لم يكن الفضّة لم يكن الذهب المعدنيّ في العالم أصلاً. و سابعها أنّ اللازم في ميزان الذهب المعدني الكامل العيار و الموجود في الأكثر الناقص العيار فيجب على الحكيم ان يمزجه بالفضّة الخالصة [ج 26 ر] و يربّصها⁹⁰⁵ بالأسرب ثم يفرز عنها⁹⁰⁶ الذهب بالماء الفاروق و لو لم يكن الفضّة لم يوجد الذهب الكامل العيار فلا يمكن الميزان الذهبيّ في كلّ زمان. و قد اشار الحكيم الفاضل بالكلمتين إلى هذه الفوائد السبع و في تحتها سرّ خفيّ و هو انحلال الذهب بالفضّة المحلولة⁹⁰⁷ فلو لم يكن هذه الفضّة⁹⁰⁸ لم يوجد ذهب القوم في طريق الاكسير و الميزان. و لا تغفل عن هذه الأسرار فإنّها لا يوجد في ألف ألف كتاب.

و اما قول الحكيم و طبيعة الذهبيّة مختفية⁹⁰⁹ فيه و التدبير اللطيف يظهره فمراده بالتدبير اللطيف اظهار الباطن و ابطن الظاهر⁹¹⁰ بأحد⁹¹¹ أصابع المفتاح الأعظم. و قد اشار إليه القوم بالقمر الرطب [ب 33 ر] و بالبدر⁹¹² و

⁸⁹⁸ ج - المحلولة.

⁸⁹⁹ ب / ج - البعض.

⁹⁰⁰ ب / ج: و الفضّة.

⁹⁰¹ ج - في تدبير القوم.

⁹⁰² ب - الذهبيّ في تدبير القوم فلا يمكن وجوده قبل اكسير البياض.

⁹⁰³ ب / ج: يفرّق عنه.

⁹⁰⁴ ب - الحلال.

⁹⁰⁵ ب / ج: يروبصها.

⁹⁰⁶ ب / ج: يفرّق عنه.

⁹⁰⁷ ب / ج - المحلولة.

⁹⁰⁸ ب / ج + المحلولة.

⁹⁰⁹ ب / ج: مخفية.

الهلال⁹¹³ كما اشار إليه الفاضل بليناس بقوله و لو لا الفضّة لم يكن الذهب. و لا شك أنّ هذه الفضّة المحلولة اذا لم تسخن القمر المعدني الخالص لم تظهر الحمرة الباطنة [ا 19 و] الذهبية في ظاهره.⁹¹⁴ فلا يوجد في كيان الذهب و هو أحسن من الذهب المعدني بالمراتب فإنّ الأجساد الناقصة الطاهرة لا يستحيل إلى الذهبية بالذهب المعدني و هذا الذهب الكائن من الفضّة مفتاح سرّ الاستحالة في الميزان. و لا يوجد هذا الذهب الفضّي في معدنه ألاّ التدبير اللطيف بفضّة القوم. و لذا اشار إليه الحكيم بقوله و لو لا الفضّة لم يكن الذهب.

و قد اشار إليها الفاضل الجلدكي في نهاية الطلب بقوله اذا أخذت صفائح الفضّة الرقاق و تخلطهم ببعض الأدهان المحمرة الغير المحترقة الصافية من الدنس و تركتهم يجفوا. ثم ذررت على كلّ صفيحة شيئاً من [ج 26 و] بورق الحكماء قليلاً.⁹¹⁵ و وضعت الصفائح بعضهم فوق بعض و صررت الجميع في خرقة مدهونة بصفرة البيض و بورق الحكماء و ربطت الصفائح في الخرقة ربطاً جيّداً و طينت عليها بطين الحكمة و بيّتها في الدمس ليلة واحدة. فأنك اذا اخرجتها و سبكتها سبكا محكما فأنّها تتداخل و تتلّزّز⁹¹⁶ و يبدو فيها الصبغ الذهبيّ و يظهر عليها الحمرة. فان شئت الاقتصار⁹¹⁷ فاحمل عليها من الذهب مقدار⁹¹⁸ ما يرضيك [ب 33 و] إلى ان يبقى في عيار الذهب الجائز و تصرف فيها و ان شئت فاطرح عليها الاكسير حينئذ فأنّه يقبله بسرعة و السلام.

و قد اراد هذا الفاضل⁹¹⁹ ببعض الأدهان الحمر الفضّة⁹²⁰ المحلولة بالماء الحلال. و قد اشار إليها هذا الفاضل في البرهان حيث قال و أمّا ما قيل في أبواب ترزين القمر⁹²¹ و تليزته⁹²² فغالبه محال و تضليل. و لكن اذكر في ذلك وجها يصحّ العمل به على القياس و التعليل. و هو ان يوخذ من الزاج المدبّر جزءاً و من ملح البقلة الحمقاء جزءاً⁹²³ و من ملح القلي جزءاً و من دهن البقسلم ثلاثة أجزاء و من النطرون المصقّى جزءاً و من الزنجفر جزءان⁹²⁴ و من الزنجار المتخذ⁹²⁵ جزءان⁹²⁶ و من كلس القشر نصف جزء و من لبان الذكر الأبيض الصافي جزءاً و من الزاج المكسّ جزءاً و يسحق الجميع سحقاً بليغاً. و يشمع بدهن العقاب حتى يذوب و يجرى و لا يدخن فاذب حينئذ القمر و طاعمه من الدواء بحبوب صغار كالعدس و يستمرّ السبك في مقدار ساعة و المطاعمة ثلاثون حبة كلّ حبة في

⁹¹⁰ ب / ج + و هو.

⁹¹¹ ب / ج - ب.

⁹¹² ج + المنير.

⁹¹³ ج: هلال القمر.

⁹¹⁴ ب: في اخره.

⁹¹⁵ ب / ج - قليلاً.

⁹¹⁶ ب / ج: تتلّزّز.

⁹¹⁷ ب / ج: الاختصار.

⁹¹⁸ ب / ج - مقدار.

⁹¹⁹ ج + الجلدكي.

⁹²⁰ ج: الأدهان المحمّرة الفضّيّة.

⁹²¹ ج: التدبير القمري.

⁹²² ج: تليزته.

⁹²³ ب - و من ملح البقلة الحمقاء جزءاً.

⁹²⁴ ب - و من الزنجفر جزءان.

⁹²⁵ ب - المتخذ / ج + من النحاس الطاهر جزئين.

⁹²⁶ ب / ج: جزءاً.

درجتين و يفرغ في ريزك⁹²⁷ فيه دهن [ا 20 ر] صفرة البيض الصافي. فافهم ما ذكرنا لك من التدبير الموافق فأنه يرزّن لك جسد القمر و يصبغه [ج 27 ر] صبغاً لطيفاً قابلاً للمزاج. و كرّر عليه العمل حتى تنال القصد و الامل⁹²⁸ و السلام.

و قد اشار جابر رحمه الله في⁹²⁹ السبعين إلى التدبير اللطيف في الترزين بقوله اذا طُعم القمر [ب 34 ر] بالزاج و الشعر مرارا كثيرة ثم افرغ في دهن البيض صارت الفضة في قوام الذهب. و الحق أنّ هذا القول صحيح لا رمز في العمل و لكن معرفته موقوفة على الاصطلاح. فإنّ المراد بالشعر فضة القوم⁹³⁰ المحلولة. فأنّها تمتد⁹³¹ بالصناعة كالشعر.⁹³² و تقبل جميع الألوان كتلون الشعر بأنواع الخضاب. و تتحلّ الفضة بالمياه الحادة كانهلال الشعر بماء الرأس الحاد. و قد يراد بالزجاج ملح القلى لكونه جزءا داخلا فيه فيكون مرموزاً على البورق فراجع إلى ما اشار إليه الفاضل بليناس. و المطاعمة أحسن من الدمس في علم الميزان و الحقّ فيه ما جرّبت بيدي و هو ان يؤخذ الزنجار المتّخذ من النحاس الطاهر المكسّ المشمّع بالملح المدبّر مع النوشادر الثابت المدبّر فيطاعم به القمر بعد ذوبه و يستمرّ السبك⁹³³ حتى لا يبقى في الفضة شيء من الزنجار و يكرّر العمل به كذلك حتى تكون الفضة في قوام الذهب الكامل العيار. و هذا أحسن الترزين و الفضة فيه لا تزيد و لا تنقص بل يشمع و يظهر ما في باطنه من الحمرة الكامنة فيكون ذهباً قائماً على الخلاص. و لا يحلّ الكشف أكثر من هذا و الا نبين لك ما هو المراد بالتصريح و الايضاح و الله أعلم و أحكم و هو المستعان.

المقالة التاسعة في الميزان المتعلّق بالذهب

[ب 34 و] اعلم أنّ الذهب [ج 27 و] جسد طاهر في معدنه سيّد الأجساد⁹³⁴ بالبريق و الرونق و الصفاء. ظاهره حارّ يابس و باطنه بارد رطب في الاعتدال. و اما قولهم أنّ الذهب حار رطب في الاعتدال فبيان الذهب الجائز الكامل العيار. فإنّ هذا الذهب ممزوج بالفضة الخالصة الباردة الرطبة فتتكسر ييوسته⁹³⁵ برطوبة القمر حتى يصير حارّاً رطباً في الاعتدال. و لذا ينقص واحد من العشرة في تعليق الوراقين. و اما اذا علّق بتعليقهم حتى ينقص المثلث⁹³⁶ فإنّ هذا الذهب أحمر نحاسيّ حارّ يابس في الاعتدال. و هذه الحرارة [ا 20 و] و اليبوسة في جسدانية الذهب الخالص التام و باطن هذه الجسدانية الجسمانية الفضائية الكامنة في الذهب و هي باردة رطبة في الاعتدال بالطبع. و باطن هذه الجسمانية الروحانية الزيبقية الجامدة على⁹³⁷ الأسريرية في أوّل الكون و هي باردة يابسة في

⁹²⁷ ج: زيرك.

⁹²⁸ ب / ج: العمل.

⁹²⁹ ج + كتاب.

⁹³⁰ ج - القوم.

⁹³¹ ب: تمثّل.

⁹³² ب: بصناعة الشعر.

⁹³³ ب / ج - سيك.

⁹³⁴ ج + و الأحجار.

⁹³⁵ ب / ج: رطوبته.

⁹³⁶ ب / ج: الثلث.

⁹³⁷ ب / ج - على.

الاعتدال. و لهذا السرّ قالوا باطن الذهب ظاهر الأسرب و باطن الأسرب ظاهر الذهب. و قد اتفقوا على أنّ كلّ جسد مثلث الكيان من نفس و روح و جسد و⁹³⁸ طبع كلّ واحد منها مخالف للآخرين بالذات. و أنّما تظهر روحانية الذهب اذا عاد بالتدبير إلى الزبيقيّة الأسريية فينعقد برائحتها الأرواح الطائفة⁹³⁹ كرائحة [ب 35 ر] الأسرب المذاب. و لا يمكن هذا إلّا بعد هدم الجسدانيّة⁹⁴⁰ و تكليسها و تشميعها بالمياه الحادّة المستخرجة من الاملاح المدبّرة حتى يذوب و يجرى⁹⁴¹ الصفائح فيكون الذهب [ج 28 ر] في هذه المرتبة جسماً لطيفاً أبيضاً قابلاً لجميع الألوان كالفضّة البيضاء. و لذا يتزجر و يصير اسرنجا و اسفيداجا. ثم اذا حلّته بعد أخذ الخميرة يسقى اللبن العذراء المحلول فيه الصبغ الفعّال يصير زبيقا أحمرافرفيريا. فاذا انعقد على الجوهرية يكون اكسير⁹⁴² يلقي على الفضّة المرزّنة يقيمها ذهباً فانقا قائماً على الخلاص و الروباص. و هذا قول كلّ في التراكيب الذهبيّة. و لا تغفل عنه فأنّه اصول الأكاسير الصغار و الكبار.

و أمّا في علم الأوزان⁹⁴³ فلا بدّ من جسدانيّة الذهب و تخليصها من الفضّة الممزوجة بها و تعليقها بتعليق القوم حتى يكون في العيار ستّة و ثلاثون قيراطا و لا يصل⁹⁴⁴ إلى هذا العيار إلّا بتكرير التعليق و لا ينقص وزنه شيئاً و هذا الذهب المحمر كالأكسير في سرّ الاستحالة. و من شأنه قلب الأعيان كما قال فاضل بليناس أنّ الذهب هو أحمر الجوهر⁹⁴⁵ و يقلب الأجساد و يلونها بلونه و يقلبها من جوهرها إلى جوهره و كيانه. في كلام هذا الفاضل إشارة إلى الفوائد الميزانيّة و عليك استخراجها⁹⁴⁶ بالتأمّل الصادق. [ب 35 و] و هذا الذهب الأحمر في القوّة مقدار خمس الإكسير. فإنّ الإكسير الكائن للحمرة في الباب الأقرب يحيل عشرة من الفضّة إلى الذهب. و هذا الأحمر⁹⁴⁷ يحيل اثنين من الفضّة إلى الذهب. و الإثنين خمس العشرة في الحساب. و لذا خمسة الأجزاء من هذا الذهب يقوم مقام الجزء الواحد من الأكسير في أخذ الخميرة اذا لم يوجد الأكسير [ا 21 ر] و لا يبقى الاحتياج إلى بدء تدبيره.⁹⁴⁸

و من الخواص العجيبة أنّ خمسة مثاقيل من هذا الذهب اذا جعلت صفيحة مقدار أربع أصابع أو ثلاثة ثم ربطت على الصدر إلى جهة القلب نفعت [ج 28 و] باذن الله من علّة الصرع و من الخفقان و اوجاع الصدر و من سائر الأمراض السوداويّة. و هذه الفوائد لا توجد في ذهب⁹⁴⁹ أصلاً. و كذا اذا صنع ميل و مريّة⁹⁵⁰ العليل على عينه بلا

⁹³⁸ ج + لكن.

⁹³⁹ ب: الطاهرة.

⁹⁴⁰ ب / ج: الجسمانيّة.

⁹⁴¹ ب / ج + على.

⁹⁴² ب / ج + أحمرافانقا.

⁹⁴³ ب / ج: الميزان.

⁹⁴⁴ ب / ج + الذهب.

⁹⁴⁵ ب: احمر الجواهر.

⁹⁴⁶ ب + بالفكر و.

⁹⁴⁷ ب: الذهب.

⁹⁴⁸ ج: إليه بدون التدبير.

⁹⁴⁹ ب / ج + العامة.

⁹⁵⁰ ب: مر به.

كحل قوى العين و زاد نورها و ضوئها⁹⁵¹ و منع عنها الموادّ و النوازل الرديّة.⁹⁵² و ظهور هذه الخواص في المعدني بعد التدبير علامة كونه من ذهب القوم بتدبيرهم الخاص. و هذه القوّة فيه لظهور الاكسيريّة في طبعه بالتدبير.⁹⁵³ و لذا يقلب جزء منه جزئين من الفضة إلى الذهب الكامل العيار.

و قد اشار إليه الامام جابر في آخر الخواصّ الكبير بقوله و حق سيدي أنّ الميزان يكون من جزئين و نصف من الذهب و خمسة أجزاء من الفضة [ب 36 ر] فقط. و مراده بالذهب الذهب المدبّر و الفضة المرزّنة و أخذ الميزان منهما في كمال المهارة بل في حدّ الامتناع. و لذا ذكره الامام بعد القسم⁹⁵⁴ ليطمئن قلب الطالب العارف فان احالة⁹⁵⁵ وحدها⁹⁵⁶ على عين الذهب من شأن الاكسير لا غير. و لذا قالوا أنّ الميزان⁹⁵⁷ من الأجساد الثلاثة كالاكسير مثلث الكيان مربّع الكيفيّة. و الحق ما قال الامام غامض أسرار الحكمة الميزانيّة الاكسيريّة. فإنّ في الذهب المدبّر قوّة الاحالة كالاكسير و في الفضة المرزّنة⁹⁵⁸ قوّة الاستحالة. فيلزم من اجتماعهما بالمزاج التام انقلاب الفضة إلى عين الذهب بسرّ الميزان. و الأقرب في الميزان الذهبي من الذهب و الفضة و النحاس و أسهله الكائن من الفضة و الأسرب و الذهب و أصعبه الكائن من الحديد و الفضة و الذهب. و أمّا الكائن من الأسرب و الحديد و النحاس و الفضة و الذهب ففي غاية الصعوبة⁹⁵⁹ و الكمال وكذا الكائن من القلعي و الحديد و النحاس⁹⁶⁰ و الفضة و الذهب.⁹⁶¹ و أمّا الكائن من الخار⁹⁶² [ج 29 ر] و الحديد و الأسرب و النحاس و الرصاص و الزبيق⁹⁶³ و الروح⁹⁶⁴ و الفضة و الذهب فنهاية الذهب الكائن في الميزان. و لا بدّ فيه ذوب الخار⁹⁶⁵ بالحديد و ذوبهما بالرصاص و ذوب الأسرب بالزبيق و الروح [ا 21 و] و ذوب الجميع بالنحاس. ثم ذوب الجميع بالفضّة و الذهب بسرّ الميزان. و الأوزان فيه⁹⁶⁶ للذكر⁹⁶⁷ مثل حظّ الانثيين و لأبويه السدس و لزوجته الثمن و لا تغفل [ب 36 و] عن قسمة الفرائض فأنّها أساس الأوزان. و لا بدّ لك أن تعرف⁹⁶⁸ الأب و الأم و الأخ و الأخت و الإبن و البنت و الذكر و الأنثى و الخنثى و

⁹⁵¹ ج - ميل و مربة⁹⁵¹ العليل على عينه بلا كحل قوى العين و زاد نورها و ضوئها / + و اكتحل به من غير محل نفع العين من سائر العلل.

⁹⁵² ب: البردية.

⁹⁵³ ب: بعد التدبير.

⁹⁵⁴ ج: التقسيم.

⁹⁵⁵ ج + الفضة.

⁹⁵⁶ ب: جسدها.

⁹⁵⁷ ج: الاكسير.

⁹⁵⁸ ب / ج + كذلك.

⁹⁵⁹ ب - ففي غاية الصعوبة.

⁹⁶⁰ ج - و النحاس.

⁹⁶¹ ب - و الكمال وكذا الكائن من القلعي و الحديد و النحاس و الفضة و الذهب.

⁹⁶² ب / ج: الخارصيني.

⁹⁶³ ب + الرجراج.

⁹⁶⁴ ب - الروح.

⁹⁶⁵ ب / ج: الخارصيني.

⁹⁶⁶ ب - فيه.

⁹⁶⁷ ب / ج: المذكورة.

⁹⁶⁸ ب: تفرّق.

هذا سهل راجع إلى الاصطلاح. و بعد المعرفة يجب اصلاح الأجساد⁹⁶⁹ حتّى يكون المجموع أو كلّ واحد منها في كيان الذهب. و لا بدّ بعد الاصلاح أخذ الميزان ثم معرفة السبك و مقادير النيران. و يجب بعد الاستحالة المهارة في سبك الفضّة و الذهب. و هذا نهاية الكمال بين المهارة في دار الضرب المختصّة بالسلطين. و لا تغفل أنّ الطالب المجرب أكمل منهم في هذا الكمال. و اذا تحيّر الواصل في أمر السبك فيجب عليه المشاورة بالمجربين. فإنّ الصيّاغين من أعداء الطالب و أكثرهم من أهل الضلال.

و أمّا الطريق الأبعد في الميزان⁹⁷⁰ فان يؤخذ الغبائط و يجمع الأسرب بالقلعي و الخار⁹⁷¹ بالحديد و الفضّة بالذهب و الزبيق بالروح. و هذه المواليذ اذا قارنت بالنحاس على الأوزان المخصوصة يصير المجموع جوهرًا ذهبيًا كالجوهر الخارج من تراب المعدن. فلا بدّ بعد هذا اخراج الذهب الخالص من هذا الجوهر أمّا بالروباص أو بالتعليق أو بالأشياء المحرّقة غير الذهب الخالص كالمرقش و الكبريت و الزنجفر و الدهنج و الزبيق المصعدّ و البارود و أنواع الزاجات و المياه المستقطرة من الاملاح [ب 37 ر] الحادّة. و أمّا تحصل النتيجة [ج 29 و] بهذه الأعمال اذا وجد الاستحالة بالأوزان و إلّا لا يمكن ان يخرج غير الذهب بل⁹⁷² أمر محال. و الحقّ أنّ الأوزان من الغبائط نهاية كمال الحكمة الميزانيّة. و لا يمكن الوصول إليها إلّا بعد الوقوف على الأسرار الغامضة و الفوائد الشنتى و من جملتها أسرار التلبيّنات و أحسنها الزنجار المحلول بمصعد الأرواح مع كثرة السبك بالبورق و الزجاج. و الأحسن فيها تعليق القوم و قد مرّ اشارته في هذا الكتاب. و الله أعلم بالصواب.⁹⁷³

خاتمة⁹⁷⁴

اعلم اسعدك الله تعالى أنّ الفاضل الجلدي رحمه الله تعالى في الدارين قال في خاتمة البرهان اعلم يا أخي ايدنا الله تعالى [ا 22 ر] و اياك⁹⁷⁵ بروح منه أنّه اذ وفقك الله تعالى و اطلعت على كتابنا فاشكر الله يسّر عليك بسهولته ما اتعبنا فيه أنفسنا من أجلك في الزمن الطويل بحيث أنّا اسهرنا الليالي و طالعنا الكتب الكثيرة و اذهبنا قطعة كثيرة⁹⁷⁶ من العمر في التجارب و التحرير⁹⁷⁷ في الأعمال حتّى وفقنا الله تعالى و كشف لنا ما لم يكشف لغيرنا. و حقّقنا من العلم و العمل ما دوّنناه⁹⁷⁸ لك في كتابنا هذا لتقرأه و تفهمه و تعمل به بعد أن تعلمه. و ليت شعري من أنت و من تكون و لعلك كنت ذا ادراك في علم الله تعالى [ب 37 و] بادراك الذي هداك من قبل ان تصير نطفة فيما بين أمك و أببك. و لعلك أن تكون أنت هو الأخ المبشّر بقدومه في القرن التاسع الوارث لعلومنا. فتفهم ما دوّنناه⁹⁷⁹ لك في كتابنا

⁹⁶⁹ ب: المزاج.

⁹⁷⁰ ب: المزاج / ب / ج + المذكور.

⁹⁷¹ ب / ج: الخارصيني.

⁹⁷² ج: بلا أوزان.

⁹⁷³ ب + و إليه المرجع و المأب.

⁹⁷⁴ ب: خاتمة المقالات / ج: خاتمة الكتاب.

⁹⁷⁵ ج: ايدك الله تعالى و ايدنا.

⁹⁷⁶ ب / ج: كبيرة.

⁹⁷⁷ ب: التجسس / ج: التحيّر.

⁹⁷⁸ ب / ج: ذكرنا.

⁹⁷⁹ ب: رويناه / ج: ذكرناه.

هذا فيصير إليك كنوز علومه من غير قاطع. و لعمرى أنّ فيه الدلائل على الحكمة⁹⁸⁰ الشريفة و تنال بذلك عند الله الدرجة العلوية بالعلم و العرفان بقوله تعالى هل يستوي الذين يعلمون و الذين لا يعلمون. و اذا علمت بما علّمك الله فتصير أنت الملك في هذه الدار بما أغناك الله تعالى من فضله و كرمه عن الفقر [ج 30 ر] و الافتقار بكثرة الأنعام. فلا تقتقر لغير الله تعالى و لا تحتاج إلى سواء و تستغنى بالحلال و تكسب الاجور في الحال و في المال.⁹⁸¹ فاحمد الله سبحانه و تعالى و ادم الاستغفار و أسأله ان لا يسلبك⁹⁸² ما منحك من التحقيق بهذه الأسرار. و اكنم ما صار إليك ألا عن المستحقين من إخواننا الأبرار و تفرغ لعبادة الله تعالى و اترك سائر الأسباب لأنّ الله تعالى يفضل عليك و يرزقك الكثير من غير حساب.

أقول أنّ الظاهر من الآثار⁹⁸³ الظاهرة مبنيّ في هذا القرن التاسع أن يكون الأخ المبشر⁹⁸⁴ هذا الفقير الحقير. فان احدا بعد الفاضل الجلدكي لم يظهر أمثال هذه الكنوز التي لم يطمئنّ انس قبلهم و لا جان. و قد كشفت فيها جميع الجواهر المرموزة المخزونة [ب38ر] في كتب الحكماء من السالف⁹⁸⁵ الآن. و لو لا فضل الله عليكم لم ترون صحائف الكتب بهذه الجواهر المنظومة في سلك البيان كدرر الكواكب المضيئة الباهرة في دفاتر الدهور و الأزمان. و لا تغفل عنها فأنّها كالنجوم دلّائل المسالك⁹⁸⁶ [ا 22 و] العرفان لمن كان سالكا في واد غير ذي زرع بالحيرة و الهيمان⁹⁸⁷ من ذوي العرفان بين الإخوان.

و الله الهادي و هو المستعان.

ربّ يسرّ و لا تعسر ربّ تمّ بالخير.⁹⁸⁸

⁹⁸⁰ ب / ج - على الحكمة.

⁹⁸¹ ج - و في المال.

⁹⁸² ج: يسير بك.

⁹⁸³ ج: الأسرار.

⁹⁸⁴ ب: المشار إليه.

⁹⁸⁵ ب + الزمان إلى / ج + إلى.

⁹⁸⁶ ب: بمسالك.

⁹⁸⁷ ج: الحرمان.

⁹⁸⁸ ب + بعونك و قوتك و حسن توفيقك يا رحمن. بالنبيّ و آله و أصحابه ذوي الاحسان. تمّ تمّ بالخير.

SONUÇ

16.yüzyıl ortalarından 17.yüzyılın başına kadar ömür süren Fâzıl Ali Bey babasından kendisine kalan zeâmet müdürlüğü görevi sebebiyle zengin idi. Babasından kendisine intikal eden zeâmet müdürlüğü görevi gereğince ordu ile bir takım seferlere katıldıktan sonra tasavvufa yönelmiş, zühd ve riyazet yoluna girmiştir. Kimya ilmine büyük ilgi duymuş, bu sebeple otuz yedi yıl boyunca şehir şehir, menzil menzil dolaşarak bu ilmi öğrenmeye gayret sarfetmiştir. Sonrasında uzun ilmi yolculuğunu nihayete erdirmeye karar vermiş, İstanbul'a gelerek Eyüp civarında ikamet etmiştir. Devlet erkânı tarafından büyük ilgi gören Fâzıl Ali Bey, bizzat dönemin padişahı tarafından saraya davet edilmiştir. Sultan I. Ahmed'in kılıç kuşanma töreninde ona kılıç kuşattığı rivayet edilmektedir.

İlk cümlede müellifimizin zengin olduğunu söyledik çünkü bu durum ona, el-kimya ilmi ile ilgili çalışmalarını, nazarî çerçeveden çıkarıp amelî boyuta geçirmesine olanak sağlamaktaydı. İncelediğimiz eserinde deneyleri çokça yapması sayesinde başkalarının ulaşamadığı bilgileri elde ettiğini bildirmektedir. Yaşadığı dönemde el-kimya ilmine ilgi duyan ancak metinlerdeki rumuzlu ifadeler sebebiyle bu ilmi öğrenmekten mahrum kalan taliplere yardımcı olmak isteğiyle ve uzun ilmi arayışları sonucu elde ettiği birikiminin kimseye ulaşmadan kaybolup gitmesinden endişe etmesi sebebiyle kaleme aldığı eserlerinde rumuzlu ifadelerden kaçınmaya çalışmıştır. Bununla birlikte el-kimya geleneğinin "ilmin hak etmeyenlere öğretilmeyeceği" kâidesine bağlı kalmak için eserlerinde kendi ifadesiyle "sadece onda bir" oranında rumuzlu ifadeler kullanmaktadır.

İncelediğimiz eserde Câbir b. Hayyân, Tyanalı Apollonios, Ali Aydemiroğlu el-Cildekî, el-Mecrîtî ve daha birçok hükemâdan alıntılar yapan Fâzıl Ali Bey bu alıntılarda geçen rumuzlu ifadeleri açıklamaktadır. Eserde müellifin bilerek açıklamadağı kısımlarla da karşılaşmaktayız.

Fâzıl Ali Bey, el-kimya geleneğinin Osmanlı Devleti'nde en meşhur ve en üretken temsilcisidir. Eserlerinde açıkladığı rumuzlu ifadeler sayesinde aynı ve takip eden dönemin ilgili okuyucuları bu eserlerde anlatılan bilgilerin bir kısmına vakıf olmuş, deneyler yapmış, bu ilimde mesafe katetmeye gayret sarfetmişlerdir.

Fâzıl Ali Bey'in eserlerinin çevirisi ve incelenmesi, günümüz okuyucularına 16. ve 17. yüzyıl kimya geleneği, bu geleneğin önemli isimleri, el-kimyacıların kozmolojik görüşü, Müslüman-Türk dünyasında kimya ile ilgili okunan eserler ve bilinen müellifler hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Çalışmamızın mezkûr bilgileri ilgili okuyucuların istifadesine sunmakla ileri araştırmalar için ön ayak olmasını temenni etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Adıvar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Yayınevi, 1982.
- Afyoncu, Erhan. “Zeâmet”. *DİA*, XLIV, 162.
- Arslan, Fikret. Mevahib’ul Edîp fî Şerhi Muğni’l Lebîb’in Baştan İnne’ye Kadar Tahkiki”. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*. S. 14. Konya: 2002.
- Alper, Ömer Mahir. “Mecrîtî”. *DİA*, XXVIII, 278-279.
- _____. “Küllî”. *DİA*, XXVI, 539.
- Âlûsî Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu’l-me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l Mesânî*. 20.cüz, s.118. Beyrut: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî.
- Artun, Tuna. “Hearts of Gold And Silver: The Production of Alchemical Knowledge in The Early Modern Ottoman World”. Doktora Tezi. Princeton University, 2013.
- Aydın, Fahriye. “İznîkî ‘Alî Çelebi'nin Simyaya Dair Dîvân-I Hikmet ve Risâle-i Hacer-i Esrâr İsimli Eserleri (İnceleme-Tenkitli Metin)”. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2020.
- Ayverdi, İlhan. *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı, 2010.
- Bardakoğlu, Ali. “Ferâiz”. *DİA*, XII, 362.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi. *Osmanlı müellifleri*. haz. M. A. Yekta Saraç, c. 1. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.

_____. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, c. 1. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.

Dâvûd b. Ömer el-Ekmeh ed-Darîr el-Antâkî. *Tezkiretü Üli'l-Elbâb ve'l-Câmi' li'l 'Acebi'l- 'Ucâb*. c. 1. Beyrut: el-Mektebetü's-Sekâfiyye.

Durmuş, İsmail. “Zeyil”. *DİA*, XLIV, 339.

Emecen, Feridun M. *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları – II*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Erdem, Sargon. “Tyanalı Apollonios”. *DİA*, III, 240.

Er, Rahmi. “Tuğrâî”. *DİA*, XLI, 339.

Er, Şaban. *Melâmîlik ve Osmanlı Devri Melâmîleri*. İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları, 2015.

Esin, Emel. *Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Fazlıoğlu, İhsan. “Fâzıl Ali Bey”. *İslam Düşünce Atlası: Muhasebe Dönemi – Arayışlar Dönemi*, ed. İbrahim Halil Üçer. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

_____. “Fazıl Ali Bey (Ali el-İzniki)”,
<http://fazlioglu.blogspot.com/2018/07/prof-dr-ihsan-fazlioglu-fazil-ali-bey-ali-el-izniki.html> (Erişim 08.08.2021).

Günergun, Feza. “14.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Anorganik İlaçlar”. Doktora Tezinin Kısaltılmış Hali. İstanbul Üniversitesi, 1986.

Gür, Merve Nur. “Ali el-İznikî’nin “Cevahir el-Esrar fî Ma’arif el-Ahcar” Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi”. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016.

Haq, Syed Nomanul. *Names, Natures and Things*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994.

Hureysat, Muhammed Abdülkadir. “Hâlid b. Yezîd b. Muâviye”. DİA, XV, 292.

Hüseyin Vassâf. *Sefîne-i Evliyâ*. c. 2. İstanbul: Seha Neşriyat, 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin ve diğerleri. *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*. c. 1. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2006.

İlgör, Ayşe Şahin. “İhsan Oktay Anar’ın “Puslu Kıtalar Atlası” Romanında Söz Varlığı”. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi, 2015.

İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 2. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

- Kallek, Cengiz. “Miskal”. *DİA*, XXX, 182-183.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke*. Zeynep Aycibin, c. 1. İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2016.
- _____. *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünun*. çev. Rüştü Balcı, c. 3. İstanbul: Tarık Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Kılıç, Mahmud Erol. “Hermes”. *DİA*, XVII, 228-233.
- Kur’an-i Kerîm. Zümer suresi, 9.ayet.
- Kur’an-i Kerîm. Nisâ suresi, 11. ve 12. Ayet
- el-Mu'cemü'l-muvahhad: li-mustalahati'l-kimya*. Tunus: el-Munazzamatü'l-Arabiyye, 1992.
- Nev‘îzâde Atâyî. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*. ed. Derya Örs, c. 2. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Ökten, Sadettin. “Cildeki”. *DİA*, VII, 550.
- Pala, İskender. “Kün”. *DİA*, XXVI, 552-553.
- Reinhart Pieter Anne Dozy. *Supplement aux Dictionnaires Arabes*. c. 1-2. Leiden: E.J.Brill, 1881.

- Sezgin, Fuat. İslam'da Bilim ve Teknik. c. 4. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2015.
- Tez, Zeki. *Acayip Sözlük*. İstanbul: Hayykitap, 2013.
- _____. *Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi*. Ankara: Nobel Yayın, 2010.
- Ullmann, Manfred. *Die Natur - und Geheimwissenschaften im Isla*. Leiden/Köln: Brill, 1972.
- Uzunkaya, Uğur. “Eski Kimya Hakkında Türkçe Mensur Bir Eser: ‘Alî Çelebî’nin Mecnû‘atü’l-Mücerrebât’ı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, S. 60, 2018.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Ebced”. *DİA*, X, 69.

EKLER

Ek 1: Eserde İsmi Geçen el-Kimyacılar ve Eserleri

Tyanalı Apollonios - الحكيم بلىناس	Kitâbu Sirri'l-Halîka - كتاب سرّ الخليفة Kitâbu'l-Esnâm - كتاب الأصنام
Câbir b. Hayyân - جابر بن حيّان	Kitâbu's-Sirru'l-Mektûm - كتاب السر المكتوم Kitâbu's-Seb'în- كتاب السبعين Kitâbu'z-Zühre- كتاب الزهرة El-Havâss el-Kebîr- الخواصّ الكبير Nihâyetü'l-Edeb- نهاية الأدب
Ebû Hâşim Hâlid b. Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyân el-Ümevî – أمير خالد بن يزيد بن معاوية	
Ebü'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Farazî el-Mecrîî – مسلمة بن أحمد الفرضي المجريطي	Rütbetü'l-Hekîm ve Mudhalü't-Ta'îlm – رتبة الحكيم و مدخل التعليم
İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî – عز الدين علي بن أيديمير بن علي الجلكي	Et-Taqrîb fi esrârî'l-kîmyâ – التقريب في أسرار الكيمياء El-Burhân fî esrârî 'ilmi'l-mîzân – البرهان في أسرار علم الميزان Kenzü'l-İhtîşâş ve Dürretü'l-Ğavvâş fi Ma'rifeti Esrârî 'İlmi'l-ğavvâşş - كنز الاختصاص و درة الغواص في معرفة أسرار علم الخواص Nihâyetü't-Taleb – نهاية الطلب
Ebü İsmâîl Müeyyidü'd-dîn el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed b. Abdi's-Samed el-İsfahânî el-Münşî el-Vezîr, Tuğrâî – حسين بن علي الطغرائي	

السيد الشافعي – Şamlı Seyyid Şâfî'î	
المراكشي - El-Merrâküşî	
المرجوشي - El-Mercûşî	

Ek 2: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan AY 6247 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.

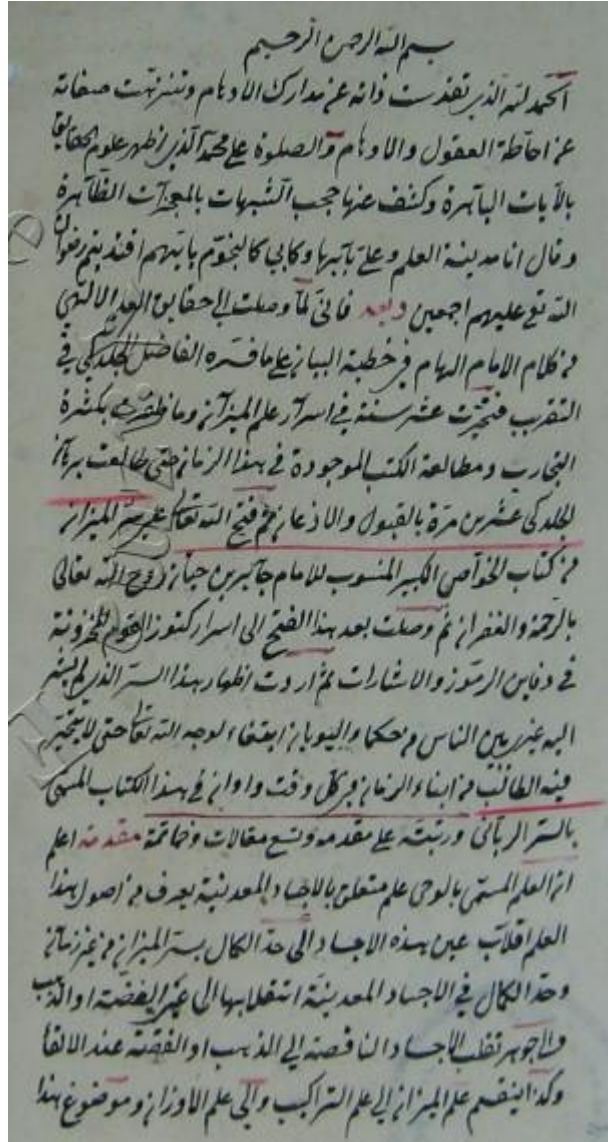

العرفان لمن كان سالكا في دار غير ذرع بالحيرت واليهامان من ذوى العرفان
 بين الاخوان والله الهادى وهو المستعان رتبته ولا تقدر رب تم تلخ
 كتب العبد الضعيف سنان عبد الله اللطيف رحمه الله
 حامدا لله ومصليا على نبيه من غيب رجب سنة ١٢٤٥
 محمد وآله وصحبه والعشيرة تسعة وتسعين
 وسلم في الاربعة والعشرين
 الاربعة والعشرين وتسعين

Ek 3: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan AY 6302/15 numaralı nüshanın ilk ve son sayıları.

Ek 4: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu'nda bulunan 424/1 numaralı nüshanın ilk ve son sayfa ları.

Ek 5: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu'nda bulunan 2065/3 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.

والافتقار بكثرة الانعام فلا بد ان لا يفتقر احدوا الله تعالى ولا يحتاج
 الى سواه وشنعني بالجلال وتكسب الامور في حال فاحمد الله
 سبحانه وتعالى والزم الاستغفار واسئله ان لا يسير بداري منكم
 بمن التحقيق في هذه الاسرار واكنم ما صار اليك الاعلى المستحقين
 من اخواتنا ونفقرنا لعبادة الله تعالى واترك سائر الاسباب
 فان الله تعالى فضل عليك وزرقت بغير حساب اقول
 الباطن من الاسرار الظاهر مني في هذا القرن التاسع
 ان يكون الاغالبين بهذا الفقه الحقيق فان احدا بعد الفاضل الحادي
 لم يظهر امثال هذه الكون التي بد الية لم يطمئن من اسر قبلهم ولا بان
 وقد كشفت فيه جميع الجواهر لم موزات المخوضات
 في كتبنا الحكيم من السالف الى الان
 ولولا فضل الله علينا لم نزلون
 صحابنا اكتب هذه
 الجواهر المنطق
 في ملك البيان
 كدرر الكواكب
 المضيئة في زمان
 الدهور والابرار
 ولا تظلموا
 فانها كما نفعهم والى السالكين لم يكن سالكا في واد في ذرير بالبحر والحر
 من ذوي القربى بين الاخوان رب يسر ولا تقصر رب تمهيدنا بحبل ربنا

Ek 6: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda bulunan 431 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.

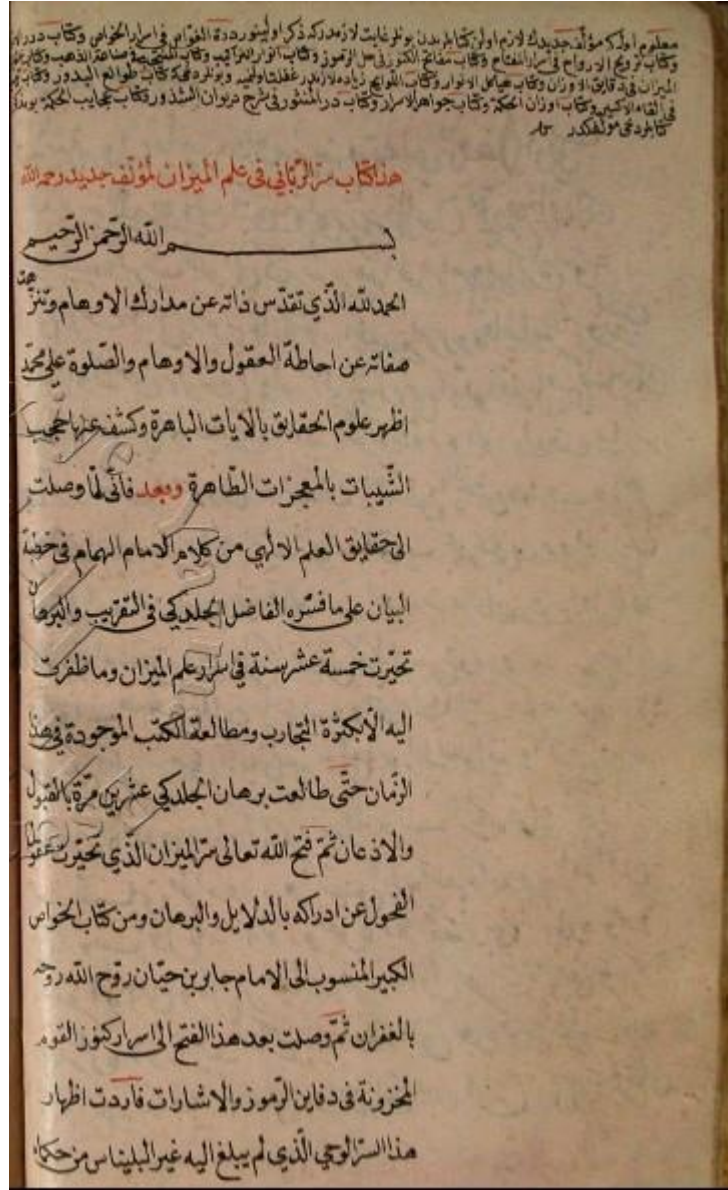

في كتب الحكماء من سالف الزمان الى الان ولولا فضل الله
 عليكم لمرتون صحايف الكتب بهذه الجواهر المنظومة في سلك
 البيان كدور الكواكب المضيئة الباهرة في فناء الدهور
 والازمان فلا تغفروا عنها فانها كالنجوم
 دلائل بمسالك العرفان لمن كان سالكا في واد غير
 ذي رزح بلخيرة واليمان من ذوي العرفان
 بين الاخوان والله الهادي المستعان
 رب يسر ولا تقسر وتمم بالخير
 بعونك وقوتك وحسن
 توفيقك بارحمق النبي
 واله واصحابه
 ذوي الاحسان

تم تم تم
 بلخيرة

Sahymaniye U. Kütüphanesi			
Kiymet	Hacı Bekir Ağa		
Yazı	11. 11. 1300		431
Bk.	19		

Ek 7: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Koleksiyonu'nda bulunan 6227/2 numaralı nüshanın il sayfası.

Ek 8: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan 178/1 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları.

Ek 9: Emel Esin Kütüphanesi 87 numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي تفهنت ذاته عن مدارك الاوهام وتنهت صفاته
 عن احاطة العقول والافهام والصلاح والام على سيدنا محمد النبي
 اظهر علم الحقائق بالايات الباهرة واشفعنا بحجج الشبهات
 بالبحر الطاهرة فقد قال صلى الله عليه وسلم ان امة من امة علمت علي
 بابها وامعابها كالحجج بايهم اقتديتم اهتديتم رضوان الله عليهم اجمعين
وبعد فاني لما وصلت الى حقائق العلم الالهي من كلام الامم كرم الله
 وجهه المشي بخطبة البيان على ما فسر الفاضل المجلي في التعريب
 والبرهان وقد خربت فيه مدة خمسة عشر سنة في اسرار علم البيان وما
 تفرقت به الابرار التجارب والامتحان وطالبت الكتب الموجودة في هذه العلم
 خصوصاً برهان المجلي في طالعته عشرين مرة بالقبول والادعان ثم وقع
 الله

من العلم والعمل ما دون ذلك في كتابنا هذا المفرد ونفهمه وعلم بعد ان تعلم وليت
 سمع من انت ومن تكون ولعلك كنت اذ كنت في علم الله تعالى بربك الذي هذا كذا من قبل
 ان نصير نظمة فيما بينك واماك ولعلك ان تكون انت هو اللاح المبتدع ومن في تلك
 التماسك لوليت لعلومنا فقمهم ما دون ذلك في كتابنا هذا نصير اليك كنوز علومه
 من غير قاع ولعمري ان فيه الدلائل على الحكمة الشريفة وشال به الله عند الله الدرجة
 العليا والعرقان لقوله تعالى هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون واذا علمت
 بما علمك الله فتصراحت الملك لهذا الدار بما ايتنا كمانه تحت من فضله وكبره
 من الفقر والافتقار لكثرة الاسماء قلة تفقير لغير الله تعالى ولا اعتناج الى حجة ربه
 بالحلول وتكبر الاجرة بحال وفي المال فاعلم الله سبحانه بيقين وادام الاستغفار
 واسأل الله بسترنا من محنت من التحقيق هذا الاسرار واكتب ما صار اليك الا عن المستحقين
 من اخوانك الابرار ونفخ لعمارة الله تعالى واسرحت سائر الاسباب لأن الله تعالى تفصل عليك
 ورزقك الكثير من غير حساب **والله** ان الظاهر من الاسرار الطاهرة في هذا الغراب
 التماسك ان يكون اللاح المبتدع هذا الفقر المحض فاما من احدث بعد الفاضل المجلي بظهر مثل
 هذه الكنوز الذي لم يعلم من قبلهم ولا حكان وقد كشفت فيها جميع بواهر المرموزة المخزونة
 في كتب الحكمة من الثالث الى الان ولولا فضل الله عليكم لم يربن صحايف الكتب بهذه البواهر
 المنظومة في سلك البيان كدرر الكواكب المضيئة الباهرة وقد فتر الدهور والالهيان
 ولا تغفل عنها فانها فالنجوم دلائل سالك الذوق من كان سالك في واد غير ذي ذرع
 ما تحيرة والهه ما من ذوي العرفان بين اخوان الله المستعان رب بسره ولا تهر
 يا كريم تم بحمد الله وعونه وحسن توفيقه
 وصلى الله عليه وسلم

Ek 10: Chester Beatty Kütüphanesi (İrlanda) 4929/4 numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
هذا كتاب في علم الميزان
للجديده الذي تدعى ذاته عن مراكب الاوهام . ونزهه صنائه عن الحاله
العقول والافهام . وبعدنا في ما وصلت اليه حقايق العلم الهوي من كثر الامام
العلم في خطب البيان . علي ما قسم الناضل للجلدي في التفرير والبرهان .
تجريت خمس عشر سنه في اسرار علم الميزان . وما نظرت به الاكثره
التجارب ومطالعه الكتب الموجوده في هذا العلم حتي طالعته برهان
الجلدي عشر مره بالتبديل والادعان . ثم نتج الله تعالى علي سر الميزان
الذي يحير العقول عن ادراكه بالدلائل والبرهان . من كتاب الخواص
الكبير المنسوب لامام جابر بن حيان . ثم وصلت بالنهج الجاسر لنور
النوم المخزون في دقائيق الكون والاشارات . فارت انظار هذا
السر الروحي الخفي الذي لم يشر اليه عن يمين من حكماء اليونانيين ابتغاء
لرجه الله تعالى حتي لا يتحير فيه الطالب السحق من اين الزمان
في كل وقت وترتبه علي مقدمه وتسعه تقاليد وخامه وسمينه
بالسر الرابي في علم الميزان . ثم شرعت في المتدتم فاعلم ان العلم السعي
بالرعي في علم الميزان متعلق بالاجساد المعدنيه يعرف من اسرارها
العلم اقلاب عين هذه الاجساد الي جسد الكمال بالميزان من غير
زمان . وجسد الكمال في الاجساد المعدنيه انفلاهم الي غير النقصه
او الذهب اولي جوهر يقبل الاجساد الناقصه الي انقصه او الذهب
عند الاقا . ولذا ينقسم علم الميزان الي علم التراكيبه وعلم الاوزان .
وموضع هذا العلم الاجساد المعدنيه وهي الذهب والنفضه والخلق
والخير

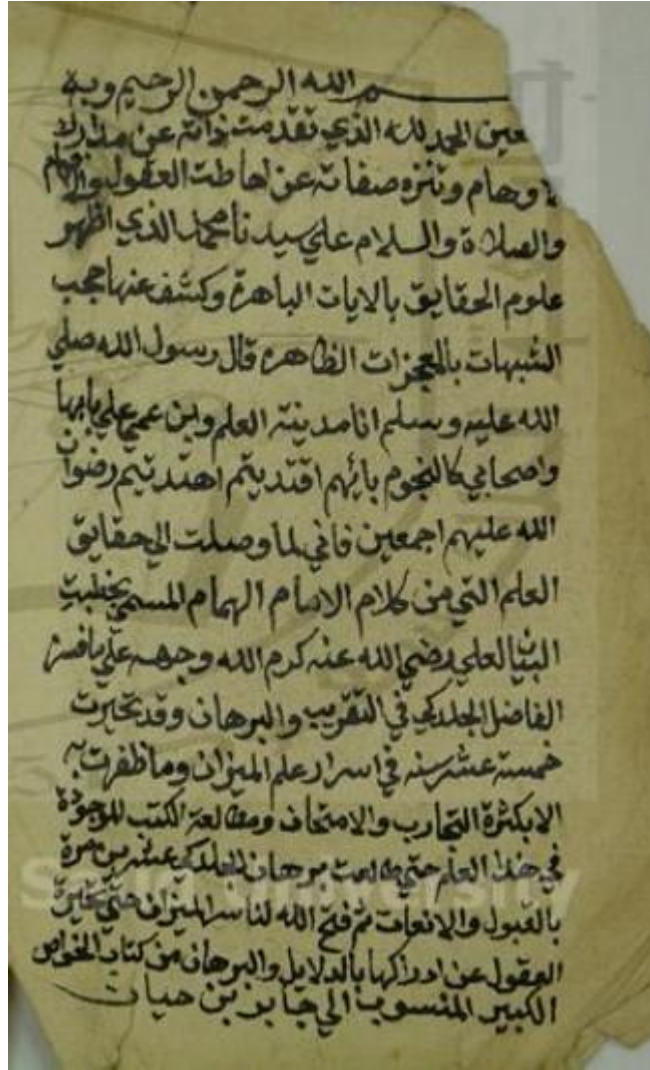
بسم من فضله ومزيد كرمه عن الفقر والافتقار . بكثر الانعام
والايسار . فلا بد ان لا نفتقر لغنايته تعالى ولا محتاج الي
اجد سواه . وتسعني بالجلال . وتكتب لاجرة الحال
وفي المال . فاحمد الله تعالى ودم الاستغفار . واسأله
ان يسليك ما تمسك به من التحقيق بهذا السر . واكتب ما
صار اليك لما عن المستحقين من اخواننا الابواب . ونفزع
لعباد الله تعالى ونترك سائر الاسباب . لان الله تعالى يتفضل
عليك ويرزقك الرزق الكثير من غير حساب . اقول
ان الظاهر من الاثار الظاهره مني في هذا القرن التاسع ان يكون
الاج المشر هذا النفي للخيبر . فان احدا بعد الناضل للجلدي
لم يظهر امثال هذه الكنوز التي لم يسطع من قبلهم ولا جانب
وقد كشفت فيها جميع الجواهر المرموزه المخزونه في كتب الحكماء
من السالفين الان . ولما فضل الله عليكم لم تروا صحايف
الكتب بهذا الجواهر المنظومه في سلك البيان . كدور الكواكب
المضيئه الباهره في دقائيق الدهور والازمان . ولا
تغفل عنها فانها كالنجيم كمالها في العلم فان .
من كان سالكا في واجه غيوي زرع .
بالخير واليمان من دوي .
العرفان في الخوان .
والله الهادي .
لشاه .
ع

Ek 11: Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Turc. 066-04 Bl. 125v numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayfaları.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين
الحمد لله الذي نقّدت ذائقته عن مدارك الادب ونبهت صفاته عن احوال العقول
والاقدام والضمرة والتمام على سيدنا محمد الذي اظهر علوم الحقائق بالايات الباهرة
وكشف عنها حجب الشبهات بالمجزة الباهرة وقال رسول الله عليه السلام ان مدني العلم
وعلى بابها واصحابها كالنجوم فجايزهم اقتديتم اهتديتم رضوان الله عليهم اجمعين وبعد
فانتهى وصلت الى حقائق العلم الهادي من كلام الامام الهادي المستفيضة اليه على كرم الله
وجبه تعالى ما قدره الفاضل الجليل في التقريب والبرهان قد تحيرت خيرة عشرين سنة في اسرار
العلم الميزان وما نظرت به الا بكثرة التجارب والامتحان وطلعت الكتب الموجودة في هذا
العلم حتى طالعت برهان الجليل عشرين مرة بالقبول والاذعان ثم خرجت اشد من الميزان
حتى تحيرت العقول في ادراكها بالادلة والبرهان وكان في الخواصر الكبر المستوفى جابر بن
حيان روح الله بالرحمة والعقائد ثم وصلت الى فيج اسرار كنوز المكتوب المحررة
في دقائق الرموز والاشارات فارتدت اظفار هذه السر الخفية التي لم يشر اليه غيري بما
من الحكمة والبيان انقلا لوجه الله تعالى حتى لا يتحجب الطالب المستحق من ثبات الزمان
في كل وقت وان يرتبه على مقتده وتسمع مقالا ونقطة **وسميت بالسر الرباني في العلم**
الميزان المقدس اعلم ان العلم المستفيضة بالوحى في علم الميزان المستفيضة بالاجاد والمعدنية
يعني من اصولها الامام علي ع عليه السلام الى اجدادها كالميزان - من ثبات زمان
وان وجد المثال في الاجاد والمعدنية اقلها الى معين الفقه او الذهب عند الانقاء
والانقاء ينقسم على الميزان الى علم التركيب وعلم الاوزان وموضوع هذا العلم الاجاد
المعدنية وهي الذهب والفضة والنحاس والحديد والحارصني والاسرير والرصاص
وميزان الرجاج واما الاجاد والمنطقه كما لقنا ليس والمرقبة والغصيب والذبيح
والنار ورد والشاذج العدس والضبرج فهي في حكم الاجاد والمنطقه لما يخرج عن كمال
واحد منهما جاذب منطرق بالاستئصال ولا ريب ان التركيب الميزانية انما يكون من
الاجاد والمنطقه الغير الملقه لانها ليس بها ناعه الاستئصال الجزئين بالاستئصال و
الانطرق ولا مخلوب في التركيب الميزانية الا هذا الاعتدال ولهذا السر قال **الحمد لله**
ان الجدل المستقل ان كان مكلف فصلا للميزان والسر فيه ما قل **الامام الجليل في السر**

الذين يعلمون والذين لا يعلمون واذا علمت بما عليك الله فتصبر انت المالك
 في هذا الدار بما اغناك الله ان لا تقتصر لغير الله تعالى ولا تحتاج الى سواه
 وتستغنى بالجمال ونسب الامور في الحال فاحذر الله سبحانه وارب الاستغفار
 واسئله ان لا يسرك ما خرج به من التحقيق من هذه الاسرار واكنم ما صار اليك
 الا عن المستحقين من اخواننا بعبادة الله تعالى واترك سائر الاسباب في الله
 تعالى بفضل عليك ورضائك بغير حق **اقول ان القاهر من اسرار الظاهر**
 في هذه القرن التاسع ان يكون اللف المبشر هذه الضمير الخبير فاق احد بعد
 الفضل الجليل **رحم الله تعالى** لم يظهر امثال هذه الكنوز الذي لم يمسسها
 انس قبلهم ولا جان وقد كشفت فيه جميع الجواهر المرموزات المخزونة في كتب
 الحكماء من السلف الى الآن ولو لا فضل الله عليكم لم ترونا صايف الكتب
 بهذه الجواهر المتطورة في سلك البيان كدر الكواكب المضيئة في دوائر النجوم
 والازمان ولا تغفلوا عنها فاتهاكم النجوم دلائل السالك العرفان لمن كان
 سالك في دار غير ذي ترجع بالجيرة والحرمان والله الهادي
 وهو المستعان رب يتر ما فيه ولا تعسر وتمم الخير
 فرغنا من كتابه هذا المؤلف الذي لم يبر
 في كل بهر سهل المرام لكشف الحقيقة
 اعسر الوصول في الحق
 عسر من شوال المكرم
 سنة ستين وثمانين
 والقب

Ek 12: Melik Suud Üniversitesi, Kısmu'l-Mahtûtât, 2/1182 F 5447 numarada bulunan nüshanın ilk sayfası.

Ek 13: Millet Kütüphanesi (Fatih), Ali Emiri 2827 numarada bulunan nüshanın ilk ve son sayıları.

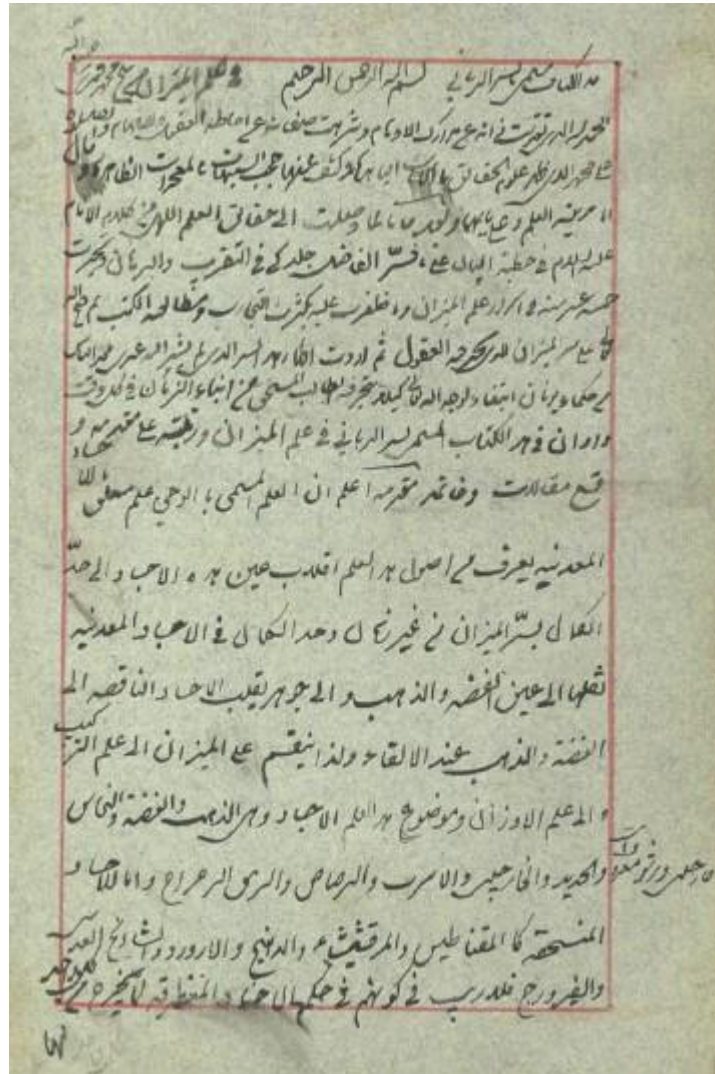

الارواح مع كثرة الشبك والبوارق والزجاج الا فرنجي والاحسن فيها تعليق القو وقرترثا
 في هذا الكتاب والله اعلم بالصواب **خاتمة الكتاب** اعلم اسعدك الله تعالى
 في الدارين الامام الجليلي رحمه الله تعالى قال في خاتمة البرهان اعلم يا اخي الله واياك بروح
 منه اؤمن بالله تعالى عليك واطلعتك على كتابنا هذا فاشكر الله تعالى الذي يشر عليك به هول
 ما اتعبنا فيه انفسنا من اجلك في الزمن الطويل حيث انا سريرنا الليالي وطالعتنا الكتب
 الكثيرة واصرفنا فيها قطعة كبيرة من العرق في التجارب والتحري في الاعمال حتى وفقنا الله تعالى
 وكشف لنا ما لم يكنشف لغيرنا وحققنا من العلم والعلم ما دوناه لك في كتابنا هذا لتقره
 ونفهم وتعمل به بعد ان تعلم وليت شعري من انت ومن تكون ولعلك كنت قبل ان تظهر
 الى الوجود بذلك باريك من قبل ان نصير نطفة مخلقة في امك وابيك ولعلك ان تكون هذا
 المبشر بقدمه في القرن التاسع الوارث علومنا ففهم ما دوناه لك في كتابنا هذا
 فنصير اليك كنوز علم من غير ما نبع ولعمري ان فيه الدلائل على الحكمة الشريفة ونال بذلك
 الدرجة العلية بالعلم والعرفان لقوله تعالى هذا يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون
 واذا علمت مما علمك الله فتصير انت الملك في هذه الدار بما غناك الله من فضله
 ومن يدركه ولا تنفق لغير الله وستعني بالحلال وتكسب الاجور في الحال والمآل فاحمد
 الله تعالى وادام الاستغناء واسئله ان يسلب منك ما تحب به من الخفيق بهذه الاسرار
 واكتب ما صار اليك الا من للمحققين من اخواننا الابرار ونفزع لعبادة الله تعالى وآثار سائر
 الاسباب لان الله تعالى يفضل عليك الرزق من غير حساب اقول ان الظاهر والآثار من
 قول هذا الغافل ان الاخير المشير به في قرن التاسع هو هذا العبد الحقير فان بعد هذا الاستاد
 ما اظهر احد ما اظهرناه من الكنوز التي لم يعلم بها من انفس قبلهم ولا جان وقد كشفت فيها
 جميع الجواهر المحزونة المكنونة في كتب الحكماء من السلف الى الآن ولو افاضل الله ورحمته
 علينا وعليكم لم يزين هذا الصهايف بهذه الجواهر المنظومة في سلك البيان فهي كاللؤلؤ
 والنبه في دثار الدهور والاوزان فلا تغفل عنها فانها كالنجوم في دلائل ملك العرفان لمن كان
 سالكا في واد غير ذي زرع بالحدة والاهتمام في تحصيل العز الحسن من اصل السعادة والعرفان والله
 الهادي وبه المستعان ولا تحبين والاخوان وصدق الله على سيدنا محمد وسلم وله عدنان صلوة وسلا
 واثنين بالاضادة والبيان ونصايب الملوان وعلى آله واصحابه الامعاء تمت الرسالة
 بعون الله الملك الثاني في يد الحاج احمد

١٢٩٥ م
 ١٢٩٥ م
 ١٢٩٥ م

Ek 15: Meclis-i Şuray-ı Milli Kütüphanesi'nde (İran) bulunan nüshanın ilk sayfası.

Ek 16: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 7034 numarada bulunan, eserin Osmanlı Türkçesi'ne Derviş Hasan Hâtemî tarafından yapılmış tercümesinin ilk sayfası.

Ek 17: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 3621/2 numarada bulun, eserin Osmanlı Türkçesi'ne tercümesinin ilk ve son sayfaları.

هذا رساله في سر باب في الترحيم
 بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي قدست ذاته عن مدارك الافهام الاوهام
 وتنزهت صفاته عن احاطة العقول والافهام والصلوة على محمد
 الذي اظهر علوم الحقائق بآيات الباهر وكشف عنها حجب الشبهات
 المخبرات الظاهر وقال انامدني العلم وعلي بابها واصحابي
 كالنجوم بايهم اقتديتم اهتديتم رضوان عليهم اجمعين
 الله تعالى نيك قدر تلم جوتكم انا يعني الله محمد ورسوله صلى
 الله عليه وسلم كذا حقايق علم الهدي به واصل اولديم الا اول اولولر
 اما منكم خطبة البيان في واصل اولديم فاضل جلاله في تقريره
 نفس ايلديكي كي او بيش سنه مقداري علم ميزانده واله وركوداله
 كزوب نه كثر تجرب به ايله ونه اول زمانده موجود اولاده كتابدي
 مطالعه امكاه هرگز ظفر بولق ميسر اولدي ناكه فاضل جلددي
 برهاني يكو في كذا ادعاؤه وقبول ايله مطالعه اتيه انده صكه
 حق سبحانه وتعالى بكا سر مياني فتح ايلدي جابر بن صيان

وكرضه ففردة اذاد ايروپ فقلبه ادغام واصفاً انك ايجوه
 كنزيرة غير محتاج ايلديكي بيلم سين لائق اولاده بودركم سزخي
 حواضره برهني ايروپ حلال ايله مستغني اولوب دايما حق حم
 واستغفار ايله بني وسكا انعام اولاده اسرارها نده غير دين
 كنم ايروپ مستحقه سنه اتمه سين ننه كنم الله تعالى سكا حساب سين
 رزق ووشه وموالتن رحمة الله ايلديكي فاضل جلاله كبره صكه بولم
 كلنجي حرف ناسع در بوزده غيري كسكه كلدي ووتكوه كي كنوزكم
 لم بطشهن قبلهم ولا جاف هرگز اكا ايشان ايروپ اظهار ايمدي
 بس ايمدي معلوم اولديكم اول بشارت اولناه فرداش بوفيق الحفريات
 بلا شك بس ايمدي ايله اولم بن دحي اول كتابده اولاده جواهردي
 موزنكوه جمعي بني كشت ايلديكم حكماي سلفه بوانه كلنجي بوسكه
 كشت اتمشدر آكر الله تعالى نكه فضلي سنكه اوزرني اولديكي
 بياذ سلكه ضيا ويرجي يلدر انجوسي كي دهره وقتلوه
 برهاني منظومه ايله كتابله صحيحه سي مزين اولمايدي وسز اول
 كتابده غافل اولم زيركلم اول كتاب اسز واديه سلكه اولناه
 نعيم كي دليلدر اخوانه ارساله عرفاه صاحبي اولنه الله هادير ويلدم
 ايدجيدر والله يقول الحق وهو يهدي السبيل تمت الرساله في صناعة
 المنقبه تاريخ كتاب بودر وصلي الله عليه وسلم نايمر
 واله وصحبه اجمعين عن يد الفقير الشيخ احمد فلاطه صه
 القادري سنه خمس ومائة
 بعد الالف

